

HÍD

IRODALOM · MŰVÉSZET
TÁRSADALOMTUDOMÁNY

RÉSZLET OTTLIK GÉZA REGÉNYÉBŐL —
INTERJÚ OTTLIK GÉZÁVAL
ÉS TANULMÁNYOK MUNKÁSSÁGÁRÓL
HERCEG JÁNOS: EZ NEM AZ (NOVELLA)
BRASNYÓ ISTVÁN ÉS BRANKO MILJKOVIĆ VERSEI
BORI IMRE MÓRICZ-TANULMÁNYÁNAK
BEFEJEZŐ RÉSZE
A DRÁVASZÖGI MAGYAR NÉPBALLADÁKRÓL
AZ ALEKSA ŠANTIĆ-I FERNBACH-KASTÉLYRÓL
HÁROM VÉLEMÉNY EGY KÖNYVRŐL
(BODROGVÁRI FERENC, VARGA ZOLTÁN ÉS
BIACSI ANTAL ÍRÁSAI HÓDI SÁNDORNAK
A „MEGHÍVOTT” HALÁL C. KÖNYVRŐL)

KÖNYV- KRIKKA
KÉPZŐMŰVÉSZETI

1979
November

HÍD
IRODALMI, MŰVÉSZETI ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI
FOLYÓIRAT

Alapítási év: 1934
XLIII. évfolyam

SZERKESZTŐ TANÁCS

Ács Károly, Andruskó Károly, Bányai János, Blahó József, Bordás Győző,
dr. Bori Imre, dr. Burány Béla, Burány Nándor, Deák Ferenc, Gál László,
Lackó Antal, Németh István, dr. Pap József, Pándi Oszkár, Petkovics Kálmán,
Sinkovits Péter, Sröder János, Szabó Ida, Szekeres László, dr. Szeli István és
Vicsék Károly

A Szerkesztő Tanács elnöke: dr. Pap József
Fő- és felelős szerkesztő: Bányai János
Szerkesztő: Bordás Győző
Műszaki szerkesztő: Kapitány László

TARTALOM

- Ottlik Géza:* Buda (regényrészlet) 1277
Hornyik Miklós: Lélekkel írni (interjú) 1287
Tandori Dezső: Ottlik Gézáról és a Hajnali háztetőkről (tanul-
mány) 1310
Thomka Beáta: Ottlik nyitva maradt ajtai (tanulmány) 1318
Herceg János: Ez nem az (novella) 1323
Brasnyó István: Bereniké haja (versek) 1338
Branko Miljković versei 1344

KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

- Bori Imre:* Móricz Zsigmond (II., tanulmány) 1350
Katona Imre — Lábadi Károly: A drávaszögi magyar balladák
szociológiájához 1363

HAGYOMÁNY

- Bela Duranci:* A Fernbach-kastély Aleksa Šantićon 1373

BUDA

Néhány regénykezdet

OTTLIK GÉZA

(1.) Budára kerültünk csodálatosan. Buda a magyar fővárosnak a Duna folyam jobb partján fekvő része. Ősi település. Már a bronzkorban város volt. Túlélte sorra a lakóit, keltákat, rómaiakat, hunokat, gótokat, longobárdokat, avarokat, valószínűleg túl fog élni bennünket magyarokat is, és mindig fiatal maradt, mert folyton lerombolták. Első kerület: Vár, Krisztinaváros, Tabán. Második kerület: Víziváros, Országút. A hűvösvölgyi katonai főreál a Törökvész-dűlőn volt, a második kerület dombjai között észak-nyugati irányban húzódó Ördögárok mellett. A Retek utcánál kellett átszállni a nyolcvanhármasra. „Hadapródiskola!” --- mondta a kalauz, régi nevén, ahogy mindenki hívta. A városi vilamos itt már töltésen, talpfákon csörömpölt. Amíg elhaladt, elnyomta a távoli tárogatószót. A kert közepén, egy szobortalpazatnál gyülekeztünk. Szeptember elején jártunk. Ebben az évben, a locarnói szerződés ratifikálása után, és az angliai általános sztrájk előtt, R. A. Locke Nebraskában húsz ötöt futott kétszázon, ami három tizeddel jobb volt Paddock világrekordjánál. Mindenki Szeredy új gitárját próbálgatta.

Egy negyedéves átterelt bennünket a főépülethez vezető széles lépcsők mellé, a haranglábhoz. Itt is elkülönülve maradtunk a másik alreáliskolából jött, még ismeretlen évfolyamtársainktól. Medve erősködött a legjobban: „Ne menjünk oda!” Úgyhogy, amikor egyszer csak fogta magát, megpillantva Hilbertet, odaszaladt hozzá se szó, se beszéd, hiába kiabáltam utána: mérgemben sarkon fordultam és nekiiramodtam az ellenkező iránynak. Valaki mintha felém ordított volna:

— Hátra arc!

Megfordultam.

— Ottlik, maga vadbarom. Nem értette, hogy ne mászkáljanak azon a kurva futópályán?

Egy negyedéves kiabált rám, s máris fordult vissza a társaihoz. Visszakanyarodtam a pálya széléről. Féltették, mert ők építették három éve. Most elég jó állapotban volt a salakja. Talán azt is meg kell magyaráznom, hogy ez a negyedéves magas, kellemesen pislogó fiú volt, a „vadbarom” higgadt nyugalma, s hogy ilyen magától értetődően megismert és emlékezett a nevemre három év után, több volt, mint meleg fogadtatás. Meghitt, szinte testvéri ölelés volt, s nemcsak nekem szólt. Most már tudtuk, hogy a határ menti iskola világa véget ért.

(2.) Júliusban nem hagyott nyugton valami. Az évfolyamunknak a fele került Budára, a másik fele egy messze vidéki városba. Aki elkerült tőlünk, nemcsak négy évre, hanem valószínűleg örökre elkerült. Soha többet nem hallunk róluk. Bánja a halál. Elegünk volt egymásból, gondolta az ember. No igen, de Örley, Szeredy, Both, Medve... meg még Zsoldos, Czakó, Formes, Bónis, Drágh is...

A nagy nyári szabadságunk elején telefonáltam Colaltónak háromszor is. Feljöttem Gödöllőről a városba ezért. Végre az apja, huszárezredes, megszerezte a listákat a minisztériumból, hogy kit hova helyeztek. Rendben volt minden. Egyedül Formes nem került velünk a budai főreálba. Így történt, hogy Colaltóval ezen a napon kimentünk Megyerre, a cserkészek nagytáborozásába.

Olyan nagy kő esett le a szívemről, hogy oda se figyeltem, amikor Colalto nagynénje felajánlott nekünk két jegyet a nagytáborba. Köszönettel elfogadtam. „Csak nem akarsz tényleg kimenni a cserkészekhez?” — kérdezte aztán Colalto. „Én? Megőrültél?” — „Vagy menjünk?” — „Jó!” — Július közepén jártunk, 1926-ban, még majdnem két hónapunk volt a nyári szabadságból. Ilyenkor mindegy volt, mit csinál az ember: káprázott a szemünk a boldogságtól. — „Legalább röhögünk majd” — mondta Colalto. Kivillamosoztunk. Volt ott mozi is, vendéglő is, minden. Már a kapuban láttunk egy cserkész-társaságot, amint nagy katonásan meneteltek. „Tyű, az anyja krausz” — azt mondta Colalto, mert trombitáltak is valamilyen stílusban, vagy mi. Lehetett volna röhögni. Meg volt egy nyári civil barátom, bentlakó

az előkelő Ferenc József Intézetben, csákót, kardot, tisztí körgal-
lért viseltek, s a városban sok tájékozatlan baka a biztonság
kedvéért tisztelgett nekik. Gyurika fogadta, mit csináljon? Minden-
ki katonásdit játszott, ez a sok cserkész is, lehetett volna röhögni.
De még jobban neveltünk volna egymáson, mert civilben voltunk:
Colalto kockás buggyos térdnadrágban, amit knickerbockernek
hívtak akkor, én meg vajszerű tenisznadrágban, fehérbetétes anti-
lop cipőben, „az anyja krausz” — gondolta Colalto, de csak any-
nyit mondott, s nem a cipőmről: „Barátom, konyhájuk is van,
tábori, szenzációs”, de nem nevetett. Nem röhögünk. Hogyan is
mondjam el ezt?

Lehetett volna röhögni, ha nem éppen az Isonzótól jövünk. Ha
nem éppen Gorizia alatt feküdt volna a zászlóaljunk, ha nem ép-
pen a tizenegyedik olasz offenzíva után vagyunk, az áttörés után,
amikor ötvenhárom — „Bagatell” — mondta Medve a kötözőhe-
lyen —, ötvenhárom gyaloghadosztályt vetettek be a digók, lehe-
tett volna röhögni, ha nem maradtak volna ott a legjobb embe-
reim, a fél mesterlövész-századom, a hegyivadászok, köztük Colal-
to testvéröccse, akit véletlenül szeretett, meg a fél életünk, a Do-
berdón, a Piavenél? az Alpok nyúlványain? Lehetett volna rö-
högni, hisz kilenc srapnelszilánkot szedtek ki a vállamból és egyet
az alsó állkapocsomból, haha, a helye is alig látszik, és Colalto fél
bakancsát úgy hámozták le körös-körül az aknavető, szenzáció-
san, hogy a láb maradt, és Schulzét áthelyezték az altisztképzőbe,
és zanderezni jártunk meg vízgyógyintézetbe, barátom, és végez-
tünk az Alpok nyúlványaival örökre, örökre, örökre — hát iga-
zán lehetett volna röhögni a cserkész táboron, csak éppen, minek?
Hát csak mászkáltunk Colaltóval. Állati unalmas volt, teljesen
érdektelen, remekül éreztük magunkat. Ki tudja, hogy kerültünk
ebbe a nagy sátorba. Betaszígtak, ahogy a kifüggesztett színpad
előtt ácsorogtunk? „16,30: Tábori Pál saját novelláját olvassa fel.”
Nem, alig néhányan ültek körülöttünk.

„A forróság megegett a fülkében, és John Varus érezte, amint a
verejték végigcsorog a hátán és foltokban tapasztja rá az inget.
A szemközti sarokban sovány, banna bőrű, gyűrött ruhás férfi ült:
arcában volt valami nemes — nemesen egyszerű, csúnya, de ba-
rátságos.”

Az író, aki saját novelláját olvasta fel, cserkészruhás fiú volt,
három-négy évvel idősebb nálunk. Széles karimájú búr kalapja

félig a hátára volt akasztva, karján egy SAJTÓ feliratú szalag. Mindezt, novella, búr kalap, sajtó, mérhetetlen irigységgel néztem. A negyvenszemélyes sátor nagyobb lehetett, fene tudja milyen, mert nem katonai szabványméret volt.

„A kis állomás üres volt és néma. Az útlelvizsgálók pár perccel előbb végeztek. Átmentek a síneken, és eltűntek a bal oldali sárga épületben. De a vonat nem indult el.”

Colalto oldalba bökött. „Menjünk a frászba?” — súgta.

Várj, gondoltam. John Varus útítársát elhurcolták a rendőrök, s amikor a vonat végül mégis megindult, a sárga ház ajtajából véres arccal zuhant ki, összeverve. Varusnak hónapokig nem megy ki a fejéből ez az arc. Colalto, noha a világ legtürelmesebb, embe-re, mégis megint huzigálni kezdte a kabátom ujját. Így aztán óvatosan kioldalogtunk. Nem volt valószínű, hogy valaha is megtudom majd a novella végét. De pizsokság lett volna tovább kiuzsorzni Colalto türelmét.

(3) Budára kerültünk csodálatosan. Ezzel akarom kezdeni. Holott talán nem itt kezdődik igazán Hilbert Kornél története. Hanem az Adriai-tenger partján egy torony-cellában, amikor hajnalhasadás előtt már-már felébredt, mert fordult a szél. Vagy a londoni Tottenham Court Road sarkán az ember gondolatai közt. Vagy tíz évvel korábban, Törökmikolán, ahol véletlenül Medve Gábor ráakadt. Vagy azzal, hogy egyszer váratlanul elkezdett mondani valamit, amit sosem szokott, egy szobáról az emeleten, aztán elhallgatott. Vagy, szépen időrendben, azzal, hogy megszületett Marosvásárhelyen, körülbelül épp akkortájt, amikor egy sátorban, a Déli-sarkon, Scott kapitány beírta naplójába utolsó bejegyzését: It seems a pity, but I do not think I can write more. Ügylehet kár, de azt hiszem, nem tudok többet írni.

Ennél a mondatnál mindig elakadtam. Évek óta próbálgatom megfogalmazni ezt a pár bevezető és magyarázó sort Medve kéziratához. Hilbert az ő barátja volt, nem az enyém. Nehéz továbbjutnom a történetében annál a pontnál, hogy ezerkilencszáztizenkettő márciusában megszületett. Hát úgy látszik, nem itt kezdődik a története. Több helyen kezdődik egyszerre. És sehol sem ér véget. Mégis ott kell majd kezdenem, ahol Medve kezdi s amivel talán minden kezdődik: Valami van.

(4.) (Medve kézírata, 1956. május—június:)

Valami van.

Változás? Feketeség? Valami fordul?

A tenger odakint? Az éjszaka vége? A szél? Ez a csökönyös nozogatás benned?

Ezt még nem tudod, csak felébredtél valamire. Ámbár még fel sem ébredtél. Csak ez a konok buzdítás, ösztökélés, csak ez nem szűnik. Nem mond semmi szöveget, de olyan kitartó, hogy felébredsz félig.

Még nem tudod, hogy ki ébredt fel, még nem tudjuk, hol ébredtünk fel. Talán még nem is ébredtem fel. A világ kezd lenni: valami létezik. Fordul az ember fektében. Az ablak kis trapéz. Fehérlík: azt mondja, rövidesen hasad a hajnal. Rákezdtek a madarak. A tenger zenéje mást beszél. Leengedte hangját a bóra. Tramontana ez, vagy misztrál? Talán déli szél indul.

De ha fordul a szél — Ha déli szél indul—

Akkor felébred a fogoly a nógatásra. Ébredj, ember, indulni kell. Meg van beszélve. Akkor ma. Most. Hajnalban. Útra kell kelniünk, megígértük a másiknak. Először is, ébredjek fel, először is rendezzem el, hogy ki vagyok, kik vagyunk, ki vagy — én, te, ő, mi, ti, ők? És mi van: toronybörtön van, tavasz jött megint éppen, 18 éve élsz itt, vagy 8 éve, alszanak a népek, országok, városok — fordul a szél, felriad a rab —, vissza kell menned a világba, ahol Hilbert Kornél volt a neved.

Megbeszélték. El van döntve, ha nem értette félre mégis a jeleit. Holott nem akar, nem lesz jó, minden ellene szól. Jön a tavasz, itt most szép lesz. Itt most, végre, békében van, kialakult. Rádiója van, két új őrségi angol magazinja, és 6×6 kockás sakk-megoldása szinte a kezében. Ha sikerül ezzel a passzátszéllel most elhajózniuk, mint ahogy úgy fest, most sikerülni fog, mindent itt kell hagynia, minden ittvész. És nem jön vissza soha. És miért, miért? Érdemes? Mint abban a francia regényben mondja a hős a végén, a sikertelen bordélyházi látogatásukról: „Ez ért még a legtöbbit.” Amikor Medvével 18 évesen elmentek egy kuplerájba? S ő szakasztott úgy menekült el, mint az a Frédéric?

Á, azért még más is volt. Egy szoba az emeleten. Az ibolyaszemű Klári. Á, nem a rosszlányoknál volt még a legjobb. Sok minden más volt még a legjobb. Edina, szerelem, rettenetes volt, fáj, jól fáj... meg a 4×100-asuk... és: egy szoba az emeleten, anyjával, hátrafelé néző, fényördőre, öt évesen.

(5.) Medve nyilván azért kezdi ezzel a teljesen légből kapott

tengerparti képpel Lexi történetét — Lexinek hívtuk Hilbert Kornélt —, mert 56 májusában kezdte írni egy nagy vitorlášhajón, ahol írógépestől lakott, június végéig, majdnem mindig egyedül, horgonyon, az egyik balatoni kikötőben. Időrendben visszamegy 1917-ig, sőt 1904-ig, amikor Veronika, a dajkája, először érkezett meg a falujából a fővárosba, s azt gondolta, Medve szerint: Tereimtóm, mekkora paloták, mennyi úri nép. Visszamegy továbbá a földtani őskorig, amikor ember, állat, növény nélkül forgott a bolygónk koromsötét felhőrétegek alatt, szakadatlanul zuhogó és rögtön felpárolgó esőben, napokon, heteken, éveken, évezredekben: évmilliókon át. Mindegy szerinte, hogy mikor született Lexi, mert amikor 1926 őszén először meglátta a haranglábánál, a szépségében, a tartásában, a félmosolyában azonnal egy ősi, öröktől fogva meglévő mintára ismert, s ez néven nem nevezhető nyugalommal és boldogsággal, szomjúsággal és kielégüléssel, zűrzavaros izgalommal és sugárzó tiszta békével töltötte el. Magyarán, beleszeretett, mint valaha a lányosképű undok kis képmutató Tóth Tiborba. Rögtön odament hozzá, amit nem kellett volna tennie. Tény azonban, hogy tudtak egymásról.

— Te vagy a Medve — mondta Hilbert a félmosolyával, iazán nyitvahagyott szájjal. Színjeles, háromstráfos volt és az ő iskolájuk legjobb futója. Medve futó is volt, magasugró is, de csak kétstráfos. Most a kofferjeinket kellett megint máshová rakni. Már egyszer rossz helyen raktuk le, a Hentzi-talpnál. Hentzi egyébként osztrák tábornok volt, aki 49-ben védte Budát ellenünk, sikertelenül, úgyhogy dühében ágyúval lövette a várost, vagyis nem szeretjük az emlékét. Se a szobrát később. Végül el kellett távolítani a Szent György térről is, és itt állították fel a hadapródiskola kertjében. Itt sem állt sokáig; 1918-ban a növendékek ledöntötték örökre; a talapzat azonban megmaradt. Virágágy volt a közepén, a lépcsőire le lehetett rakodni, és a futópálya mentén éppen a célegyenes feleútját jelezte. Áttereltek bennünket a haranglábhoz. Ez sűrű fenyőcsoportok közé volt beékelve. Most végül Medve a legalsó lépcsőre rakta a táskáját, ahol Hilberttel beszélgetett. Nem vették észre, amikor egy lilára borotvált képű százados ért mögöttük. Sietett, fel a lépcsőn, és majdnem megbotlott Medve bőrröndjében. Megfordult, és lehordta, vaktában, Hilbert Kornélt.

— Fiacskám, fiacskám! Hová rakja a poggyásszát!

De ahogy ránézett Lexire, azonnal lejjebb engedte a hangját, és elmosolyodott.

Maurits Ferenc szövegrajza

— Hát tegye odébb, fiacskám... — „Fiacskám”-ot mondott, és a lilára borotvált arcából sok fehér fogat villantott elő, aztán ment tovább, ahogy Hilbert felkapta a táskát és odébb vitte.

Lexi arcáról leolvasható volt, hogy őt nem szokás melleleg letolni. Tudni kell azt is, hogy Medve nem szólhatott közbe hülye civil módra, hogy az övé a táska, mert arra mind a ketten ráfizettek volna. Mégis, látszott, hogy nem szereti a dolgot, elkomorodott. Hilbert egy fél percig tanulmányozta Medve arcát, aztán elnevette magát, értette. Intett a fejével a százados után:

— Hát kinyalhatja — mondta tömören.

Ezt meg Medve értette meg. Rögtön felderült a képe.

(6.) November 19-én este, ahogy a Tottenham Court Road és az Oxford Street sarkára értünk, megálltam egy pillanatra a szitáló esőben. Hét óra múlt. Nem tudtam hamarjában, hogy merre is kell majd mennünk, jobbra vagy ellenkezőleg, balra vissza a szállónkba. Végignézttem az utcán lefelé, aztán felfelé.

A forgalom sűrű volt, a fények sokfélék. Teremtőm, gondoltam, mennyi ember, micsoda fényesség. Mennyi úri nép. Nem, ezt Veronika gondolta 1904-ben. Én csak azt éreztem: Teremtőm! És nem is ez az idegen óriás-város járt az eszemben. Mindenféle más. Hilbert Kornél például. Anyámra nem gondoltam. Pedig a születésnapja volt, s eszembe se jutott. Később, amikor elgondoltam, hogy milyen ritkán jut már eszembe, lelki furdalásom támadt. Ez hamis érzés volt. A tudatos dolgok túlbecsülése. Tizenhat éve, hogy meghalt s nincs rá szüksége, hogy eszembe jusson — mert azóta benne van a látásomban. Fátyol, vagy szűrő, sarkító prizma, a többivel együtt. Akarva, nem akarva, ezen keresztül nézem a londoni utcát is. ötvenegy éves koromban. Esernyők, perzsabundás néger dáma, árleszállítások, 24 és 6 és 6, 59 és 11. ÉS Lexi. Nem volt fontos, de nem ment ki a fejemből. Klári zavarba hozott, mert nem tudtam, hogy meghalt Lexi felesége. Hiszen hazaengedték a kórházból. Igen, igen, az még szeptemberben volt, mondta az aszszony. Másodszor is megkérdezte, hogy személyesen találkoztam-e Lexivel. Szóval szabadlábban van, boncolás nem is volt — sóhajtott megkönnyebbülten. Ismertem Klárit nagyon régen. Pár szót tudtunk csak váltani reggel a hotel-hallban, és szöveget ütött a fejembe a kérdéseivel. Szép volt, nem változott lényegében, ibolya volt, hiába lett hatvanéves.

(7.) Hilbert Kornél legórbította a jobb lába nagyujját, és vona-

lakat huzigált a homokban. Világoskék fürdőnadrágja kezdett kicsit lecsúszni róla, de nem igazította meg. A vonal vastagra sikerült, vizes volt még a lába, és rátapadt a sár. Bosszankodott. Élesebb barázdát akart vonni.

Klári, a nagyobbik lány, voltaképpen jobban tetszett neki, mint Edit, de a nap, a homok, a víz most nagylelkűvé tette, amikor Edit könyörögni kezdett neki: „Mondd, hogy kalauz!” Mondta:

— Kalahúz.

Edit elragadtatásában gyöngyözve felnevetett. Szép volt, de Klári mégis szebb, és az arcbőre olyan bársonyos, hogy Hilbert ítéletnapjáig úgy tartotta volna a fejét összeszorítva Klári képével. Mind a kettő karcsú, jó növésű lány volt, Edit is elmúlt már 12 éves. Talán nem is kellene így cicázni velük, gondolta Hilbert. De Klári éppen megcsókolta a fülét, és újra odadörzsölte arcát Hilbert ábrázatához.

— Mondd, hogy kalauz — súgta.

— Nem mondom.

— Mondd, hogy kalauz!

Hilbert nem beszélt éppen tájszóval, de a kalauzt kalahúznak ejtette. Ezért rimázkodtak neki folyton, hogy mondja. Pedig nem szívesen mondta eleinte: köztünk szólva, nem szerette, ha kinevetik. Klári igyekezett is visszatartani magát, nem úgy, mint Edit, hogy meg ne sértse őt, mégis ki-kibuggyogott a torkából a nevetés: ibolyaszínű szeme azonban nemcsak a boldogságtól fénylett, hanem tele volt gyengédséggel, aggodalmas, bocsánatkérő odaadással.

Később, fent a villa tornácán, szamócát ettek. Hilbert Kornél már készségesen mondta és velük nevetett: „Kalahúz!” Édes zsihongás járkált benne. Ugyanis Klári ölében ült, aki epres szájjal csiklandozta a fülét, és csókolgatta a fejebúbját. Hilbert 4 és fél éves volt, Klári közel 14. A kalauzt már annyiszor elmondták, hogy réges-rég túl voltak az unalmon, a dolog együgyűségén, a monoton őserdei szertartás-jellegén, s ha vissza-visszatértek rá, csak mintegy jelezték vele a mű címét, egységét, ahogy a könyvekben minden új ív alján visszatér a cím, parányi betűkkel: Kalauz. A mű egy nyári délután volt. Délben kezdődött, s fél hétig tartott. Részeg káposzta-lepkék szálltak a hegyoldalban.

Szamócát ettek. Hilbert szerette a nagy öreg fenyőket a kertben. Körülhízelegték a lányok. Énekeltek. Kerek a káposzta, csipkés a levele, ülj az ülembe, babám. „Kalahúz”. Klári is berügött ettől a

délutántól, számócatól, nyártól, gyantás fenyőktől. Olébe vette a fiút. Hilbert hiányt érzett, vágyat, új zsidongást: Klári nyakát szagolta, a füle tövét, a barna, lány gyerek-bőrt a kislány tarkóján. Ibolya, ibolya. Remegtek. Mind a ketten remegtek, mámorosan. Csak amikor az anyja kétségbeesetten végre megtalálta itt, Lexi csak akkor tudta meg, hogy el volt veszve ezen a délutánon. Hogy tővé tették érte az egész fürdőhelyet. Hogy fél hétig hiányzott a világból. Ő éppenséggel azt hitte, hogy nyakig benne van. De mihelyt érezte arcán anyja arcát, megértette. Igen, majdnem elrontotta most a szobát az emeleten.

LÉLEKKEL ÍRNI

Beszélgetés Ottlik Gézával

HORNYIK MIKLÓS

Minden irodalmi tárgyú beszélgetésnek az a célja, hogy közvetlen választ kapjunk egy-egy műalkotás vagy pedig egy egész írói életmű kialakulásának titkára: arra, hogy alkat, tehetség és körülmények milyen szinkronfeszültsége hozta létre a művet. Így, leírva, ez logikusan hangzik, maga a feladat azonban nehezen teljesíthető. Közhely, mégsem lehetünk meg nélküle: minden alkotómunka rögzíthetetlenül bonyolult folyamat — be kell tehát értnünk a külsőleges közéletismóddal, az életrajzi, irodalomtörténeti fogódzókkal.

A mondottakat főleg is részletezőbben magyarázni. Ha azonban az irodalom és az irodalmi kritika viszonylatrendszerét egészében vizsgáljuk meg, félszeggel arra is ügyelve, hogy a hagyományos interjú vagy a műhelybeszélgetés milyen szerepet tölthet be a maga *máshollét*-tartományában (művészetén kívüli, de a filológiához hasonlatosan: művészet-közeli övezetében), fel kell hívnunk a figyelmet az irodalomtudomány középponti kérdésére is: a műalkotások lényegének megnevezhetetlen voltára: „... hiszen ha lenne rá szavunk az emberi nyelvben”, írja Ottlik Géza nagyszerű Kosztolányi-esszéjében, „ha beleférne a már meglevő fogalmaink világába, akkor nem kellene novellákkal, költészetel, művészzel fáradságosan létrehívni”.

A következtetés egyszerű: nincs mód az esélyek — az irodalom és az irodalmi kritika megnevezési esélyeinek — egyenlővé tételére. Az irodalmi mű mindig többet és mindig mást is mond, mint amit a kritika fogalmi készletével kifejezni képes. Valamit azonban tenni kell, mégis. Kérdezni, rákérdezni legalább. S az interjúnak még bizonyos helyzeti előnyei is vannak a kritikával szemben, itt még az ostoba kérdések is jó kérdések tulajdonképpen: a helyreigazítás hevében-indulatában gyakran közvetlenebbül vall műveiről és művészetszemléletéről az író, mint más-kor.

Ha egyáltalán hajlandó megszólalni.

Ottlik Géza nem tartozik a vallomástevő alkotók közé. Úgy sejttem,

nemcsak a „talpraesett” beszélgetésektől idegenkedik, hanem magát a regényírást is nőies foglalatosságnak tartja. Közszerrepléstől való tartózkodása, zárkózottsága, évtizedes (illetve: több évtizedes) hallgatása köré valóságos legendát szőtt az irodalmi élet.

De az Ottlik-legenda csak félig, csak annyiban igaz, hogy (a) Ottlik ma is, változatlanul, önpusztító igényességgel ír (b) ma is mindegyre elégedetlen a munkáival, és (c) tévedésből sem sorolható a mindig-készen megszólaló, boldogan-önfeledten csevegő írók közé.

Két éve, mégis, az a valószerűtlen ötletem támadt, hogy interjút készítsek az *Iskola a határon* szerzőjével. Lehetőségem nyílt arra, hogy televíziós portréfilmet készítsék róla. Az ezzel kapcsolatos eljárás igen egyszerű volt: benyújtottam a „tématervem” az Újvidéki Televízió illetékes szerkesztő bizottságának, és csakhamar meg is kaptam a jóváhagyást.

Ez felbátorított. Arra gondoltam, ha a forgatócsoporttal Pestre utazunk, miért ne utazhatnánk el egyúttal Kőszegre is, ahol a legművészebb megírt magyar regény, az *Iskola a határon* cselekménye játszódik; ahol még ma is megvan, szinte érintetlenül, a K. K. Militár Unter-realschule hatalmas épülete s a katonaiskolát övező nagy park, és Medve Gábor, Both Benedek, Szeredy Dani, Jaks Kálmán, Czako Pali meg a többi növendék gyakorlótere, uszodája, vívóterme. Valahol az épület padlásán talán egy *tanszerládát* is találni fogunk.

Levelet írtam Ottliknak (címét az Újvidéken átutazó Karinthy Ferenc adta meg). Egy hét múlva megérkezett a válasz: „Ami a televíziós beszélgetést illeti, csakugyan nem szoktam ilyesmire vállalkozni... Talán úgy tudnánk mégis megoldani a dolgot, hogy ha lejutok egyszer Újvidékre személyesen, pár napos látogatásra, ott megcsinálhatjuk a félórás műsort. Hogy mikor, a nyáron, vagy csak később, azt nem merem előre vállalni, megígérni. Legokosabb lesz minderről élőszóban beszélgetni január végén...”

Levelemben ugyanis azt írtam, hogy minden formaságon túl vagyunk, s hogy január végén érkezünk a forgatócsoporttal Budapestre.

A válaszelevélről egyszeriben melegem lett. Minden elő volt készítve az útra: 2000 méter színes film, fényszórók, kábelek, filmfelvevőgépek stb., elkészült a helyettesítések sorrendje, megtörtént a műszaki felszerelés előzetes vámhivatali ellenőrzése is. A Magyar Televízió gyártásvezetője szobákat foglalt részünkre az Emke-szállóban, és Kőszegre is telefonált napjában hatszor: megkaptuk az engedélyt a filmezéshez, ekkor meg ekkor várni fog bennünket Nagy László nyugalmazott intézeti igazgató a kőszegi Kisegítő Iskolában, az egykori katonai alreálban.

Újabb levélváltásra nem volt időnk. Kocsiba ültünk, és meg se álltunk a határig, Pestig.

Egyedül mentem fel Ottlikékhoz. Jó hangulatban, barátságosan fogad-

tak, francia cigarettával és hazai cseresznyepálinkával, de a filmből most, természetesen, nem lehet semmi, mondta Ottlik, majd egyszer, egy másik alkalommal... majd egyszer, valahogy. Kissé elszótlanodtam. A felesége mentett meg. „Csak csinálják meg most a filmet. Az uram mindent prolongál.” — „De teljesen készületlen vagyok.” — „Nem kell ehhez semmilyen előkészület. Majd kivágják a filmből, ha valamit rosszul mondasz.” — „Reggel korán Szigligetre utazunk.” — „Ettől mi még nyugodtan utazhatunk.”

Az interjú rekordidő alatt elkészült; ismételnünk csak akkor kellett, ha a kazettából kifogyott a film- vagy a hangszalag.

Ennek a januári beszélgetésnek talán egyharmada hangzott el a portréfilmben. A többi itt hangzik el először, újabb kérdésekkel és válaszokkal kiegészítve.

*

Most látom csak: amit eddig elmondtam, csupa mellékes körülmény, elhagyható esetlegesség. E beszélgetés el nem hagyható, igazi bevezető sorait három évvel ezelőtt már megírta egy fiatal író, a *Mozgó Világ* című folyóirat hasábjain:

„A magyar szellemi életnek azt a fényűzését, hogy nem tudott mit kezdeni Ottlik Gézával, még sokat fogják magyarázni. Az *Iskola a határon* megjelenése óta máig tizenhét év telt el; ennyi nem volt elég úgy szólván arra sem, hogy a létezése észrevétessen, hatása érezhető legyen... A jelenség okai nyilván igen bonyolultak és — mint az Ottlik-könyv — a magyar történelem évtizedeiben gyökereznek. Felderítésük nemcsak egy rövid esszé kereteibe nem fér bele, meghaladja a ma tollal fogó szerző lehetőségeit is. Nem nézhetjük meg fölülről a saját fejünk tetejét. De ha a huszonegyedik században valaki majd nekiáll, és történelmi távlatból diagnózist készít, az nem Ottlikról fog új dolgokat elárulni, hanem a korszakról: utolsó harminc évünkről. Ennek az időnek legjobb és legfontosabb magyar regénye az *Iskola*. A legnagyobb dolog, ami ez alatt a harminc év alatt a magyar prózában történt: Ottlik.”

*

Valamit a jelen írás címéről is. Ezt a félmondatot, mondat-foszlányt nem őrzi hangszalag, emlékezetéből idézem. Egy zajos budai vendéglőben beszélgettünk a nyáron, hangszórók szomszédságában. Körülbelül arról, hogy kevés a jó író, megsokasodtak a másodlagos (tetszetős, „modern”, de légüres) művek. S hogy miért van ez így — vagyis mi kell ahhoz, hogy igazi jó regény, vagy novella szülessék? — Egyszerű — válaszolta. Ottlik Géza. Alig értettem a hangját. — Lélekkal kell írni.

AZ ÉLŐBESZÉD „NEHÉZSÉGEI”

— *Életéről s írói pályájáról csak az irodalmi lexikon hézagos tájékoztatásából tudhatunk meg néhány adatot — talán nem is a legfontosabbakat. Ezért arra kérem, mondja el: milyen körülmények befolyásolták pályájának kezdetén, illetve ennél is korábban: mit kapott útravalóul a családjától, a környezetétől, és mit később az irodalomtól?*

— A hézagosság, az életrajzi adatok hiánya nem olyan nagy baj. Jobb, ha az írótól csak műveiből tud a világ.

De kezdjük azzal, hogy ebben az egész beszélgetésben belső ellentmondás van. Az ember végül is azért választja az írói pályát, hogy a mondatait órákig faragcsálhassa, és lehetőleg azt mondja, amit mondani akar. Élőszóval ez lehetetlenség. Minden ilyen beszélgetés egy kicsit mutatványos műfaj, ilyenkor kapásból rögtönözni kell tudni, talpraesettek kell lenni, amit nem is ambicionál az író. Olyasvalami ez, mintha egy hosszú távfutót beneveznének helyből magasugrásra; lehet, hogy 135 centimétert ugrana, ami nagyon szép, de mégse ez az igazi foglalkozása.

ÖSÖK ÉS ELŐDÖK; OTTLYK GYÖRGY ÉLETE; CARAFFA EPERJESEN

Családjátói az ember mindenfélét kaphat apai, anyai ágon. Óseim az Árpádok alatt szereztek nemességet, egyikük elkísérte Endre királyt a Szentföldre, a keresztes háborúba. Később azonban már nem voltunk ennyire királyhűek, és az, hogy a koronát visszakapta az ország, engem nem lelkesít annyira, mint lelkesíthetne. Apai őseim protestánsok, Habsburg-ellenzékben levők, a hatalommal majdnem mindig szembenállók voltak, s apai-anyai ágon egyaránt sok irodalmi kiválósággal rokonságban voltunk. Van például egy Kosztolányi-ősanym, Kosztolányi Zsófia; Kazinczy édesanyja, Bossányi Zsuzsa is rokonunk volt; Széchenyi István amolyan dédnagybácsi-félém, mivel nagyanyjának nagyapja Ottlyk György volt, a dédapám. Nagyanyámnak, Benyovszky Biankának a híres kalandor és utazó, Benyovszky Móric volt a rokona, az a Benyovszky, aki szintén író volt és Madagaszkár királya.

— *Benyovszky angolul írt emlékiratait Jókai fordította magyarra, és Jókai írta meg az életrajzát is...*

— Igen.

— *...kevésbé ismeretes viszont felső-orozóczy és kohanóczy Ottlyk György 1663-ban keletkezett önéletírása. Véletlenül bukkantam rá egy régi gyűjteményes kiadványban, amelynek szerkesztője Ottlyk „tót akcentusáról” tett említést...*

— Felvidékiek voltunk, Trencsén megyeiek. Ottlyk György Rákóczi

brigadérosa és főudvarmestere, korábban pedig Thököly ezredese volt. Ezt azért említ meg, mert életútja az egész magyar történelemre jellemző: ükapám harcolt a török ellen az osztrák oldalán, és harcolt az osztrák ellen a török oldalán. Vagyis *mindkét* oldalon harcolt, Thökölyvel az osztrákok ellen, Thököly bukása után pedig részt vett Buda felszabadításában. Szerencsére ott, mindjárt az elején, elcsípett egy török zászlót és levágott néhány törököt, akik már jóformán elfogtak valami előkelő bajor választófejedelmet. Kapott is valami pátenst, valami kiváltságlevelet. S ez aztán nagyon jól jött neki, mert pár évvel később Caraffa Eperjesre vitette és ki akarta végeztetni egy mondvacsinált öszeesküvés-perben, ami már akkoriban sem volt ismeretlen fogalom. A kiváltságlevél mentette meg.

— *Az önéletírás kommentátora politikai kétszínűséggel vádolta Ottlyk Györgyöt, jó kétszáz éves kiséssel.*

— Ükapám nem önként csatlakozott Thököly kurucjaihoz. Ennek másféle előzményei voltak. Thököly őt jól ismerte, mert iskolatársak voltak, és egyszer egy vadászaton elrabolta. Egyszerűen elrabolta. Így lett Thököly ezredese.

Hagyjuk most már az ősoket; hanem igazán miről is beszélünk? Arról, hogy mit kaptam a családomtól, környezetemtől.

EGYEDÜL, NŐK KÖZÖTT

Másfél éves voltam, amikor apám meghalt. Egyedüli gyerekként, nők között nőtem fel. Anyám és nagyanyám nevelt, dajkám is volt, sok nagynéni vett körül. Ráadásul a nővérem (féltestvérem) is kényeztetett: húsz évvel volt idősebb nálam.

Elégé veszélyes mesterség elkényeztetett gyerekek lenni. Anyám ügyelt arra, hogy ne legyek elkényeztetett, de mindig megkaptam a nőktől azt a bizonyos feltétel nélküli szeretetet, amely nem kíván eldén-szolgáltatást. Talán a legtöbb ember ezzel indul az életnek: édesanyja mellett a csecsemő először is biztonságban van, érzi ezt a feltétel nélküli szeretetet, és később fokozatosan olyan elképzelése lesz a világról, az életről, hogy lehetne jobban is csinálni, mint ahogyan csináljuk.

Ilyen emberekből lesznek a romantikus és optimista írók. Most éppen egy Kosztolányi-novellagyűjteményt állítok össze, utószót kell írnom hozzá. Kosztolányi boldog gyermekkorában látom egyik kulcsát annak, hogy prózájából mérhetetlen boldogság, életszeretet árad... Az elkényeztetettség csak hozzájárul a kisgyermek és a nagyobb gyermek normális elképzeléséhez: hogy ő nagyszerű dolgokat fog produkálni, kiváltságos ember, hőstetteket fog végrehajtani, világrekordokat fog elérni. A gyermekkorból, az elkényeztetés folytán, tehertétel marad ránk; egy

rettentően nagy igény: önmagával szemben támasztott igény marad az emberben.

Ez a mánia, hogy író leszek, rendkívül korai. Mihelyt megtanultam olvasni, mohón falni kezdtem a könyveket, főként Verne Gyulát, később, tízéves koromban füzetes detektívtörténeteket, Nick Cartert, Mister Herkulest, mindazt, amihez egy gyerek hozzájuthat. És miként a lovagregénynek a nagy Don Quijote de la Mancha lovagot, ez megint világrekordokra buzdított.

Már hét-nyolc éves koromban eldöntöttem, hogy mindenképpen író leszek. Nagyon sok író azért választja ezt a pályát, mert van valami mondanivalója. Valami van a bögyében, valami fontos dolog — erre elmegy írónak, és elmondja. De van olyan is — például Kosztolányi is ilyen meg én is —, akinek esze ágában sincs semmiféle speciális mondanivaló, csak eldöntötte, hogy író lesz. Az ilyen embernek a mondanivalója az egész élet, a teljes világmindenség, a létezés egésze. Erről nehéz műveket írni.

PARADICSOMLEVES

— *Mikor kezdett írni?*

— Nyolcévesen, mégpedig színdarabokat. Egy darabra emlékszem is, az volt a címe: *A paradicsomleves*. Elő is adtuk, mi gyerekek, vendégségben. A vendégeknek sorba kellett ülniük, s a szobalány hozott egy tányér paradicsomlevest. Nem tudom már, mi volt a csattanó, felborult-e a tányér vagy nem borult fel, de tapsorkán fogadta, óriási ünneplés; mégis, pontosan tudtam, hogy megbukott a darabom. Szegény nézők boldogok voltak, hogy ilyen hamar megszabadultak — én éreztem, hogy mekkora hülyeség a művem, és — és egy életre elment a kedvem attól, hogy terrorral terjesszem az irodalmat.

— *Írt-e később verseket?*

— Tizennégy évesen mindenki költő, én is az voltam. Imádtam Adyt, és rossz Ady-utánzatokat írtam.

— *Mikor találkozott először a modern magyar irodalommal?*

— Gyermekkoromban, Karinthy *Igy írtok ti-jében*. A paródiákon át megértettem, hogy ezek mögött a röhögtető dolgok mögött milyen nagy dolog a költészet, milyen óriási, vakmerő, szép és nagyszabású vállalkozás verset írni. Verseket írtam én is, és csak miután kiszabadultam a katonaiskolából s az egyetemen matematika-fizika szakra iratkoztam, csak akkor próbáltam prózára áttérni. Teljesen tanulatlanul, tudatlanul, műveletlenül belevágtam prózaszövegekbe, amiket vesztetre egy irodalmi folyóiratunk leköszölt. Csupa jóságból ezzel nagy bajt okoztak nekem. Mert amikor megjelentek, látnom kellett, milyen elmondhatatlan,

szégyellni való, rettenetes rossz írások. Fájt. Évekig visszavonultam az írtástól, filozófiával kezdtem foglalkozni. Szaporodtak a céduláim, mindent elárasztottak a szobámban. Rájöttem, hogy először a nyelvet kellene definiálnom, matematikus módjára olyan filozófiai meghatározásokat kellene kidolgoznom, amelyek használhatók — de ez se ment.

A BUDAPESTI HÍRLAPTÓL AZ ESTI KIS ÚJSÁGIG

— *Mi volt az oka, hogy nem lépett állásba?*

— A harmincas években nem volt egyszerű a megélhetés. Tanári pályára nemcsak azért nem mentem, mert a világon semmi kedvem nem volt hozzá. Nem is kaptam volna állást. Harmincötben még pótóraadó tanárságot sem lehetett egykönnyen kapni. Még egyetemi éveim alatt megpróbáltam újságíró lenni. Egy déli lap szerkesztőségébe jártam be kora reggel, fél nyolckor, halál-álmosan, és nem tudtam megérteni, miből áll az újságírás nehézsége. Négyen ültünk egy szobában: a könyv-matosokat, a tudósító irodák sokszorosított híryanagát az egyik szerkesztő főlvagdosta ollóval, a másik szétosztotta, a harmadik leragasztotta. Mindebben annyi újságírói munka volt, hogy néha esetleg címet kellett adni valamelyik hírnek. De nekem ehhez már nem volt jogom, mert csak „slapaj” voltam, kezdő fizetés nélküli tanonc. S nem tudtam elképzelni, hogy mi hasznomat tudnák venni újságíróként. Egy szép napon aztán ott is hagytam őket.

— *Később a Budapesti Hírlapnál brizdsrovatot szerkesztett.*

— Igen, ez elég sokáig kisegített. De aztán az első zsidótörvények és a Sajtókamara megalakulása után kidobtak. Mindenféle papírokat kellett volna beadnom, hogy az árjaságot igazoljam. Ez nem tetszett. Meg azt gondoltam, ha a zsidókra csillagot ragasztanak, akkor én is zsidó vagyok. Így aztán fel sem vettek a Sajtókamarába, és elvesztettem ezt az egyetlen állásomat.

Jóval előbb történt, hogy Orley István barátom, katonaiskolai társam nagynehezen kiszabadult a hadseregből, s bejutott a Rádióhoz úgynevezett műsorfelügyelőnek. Ez volt talán a legalacsonyabb állás, de kellemes állás volt. Nagy protekcióval, mindenféle rokonok, ismerősök segítségével elértem valahogy, hogy engem is felvegyenek. S hogy megerősítem ezt a dolgot, vesztetre írtam egy nagy tanulmányt *A rádiójáték műfajproblémái* címmel a *Napkeletnek*, meg egy másikat is, egy általános programot a Magyar Rádióknak, amely éppen ekkor ünnepelte fennállásának tizedik évfordulóját. Az utóbbit, egy nagyképű, fontoskodó és előkelő tanulmányt a *Magyar Szemle* közölte, Szekfű Gyulának nagyon tetszett. Nem derült ki belőle, hogy nem értek a rádiózáshoz... Állásom ügyében jelentkeznem kellett a Rádió vezérigazgatójánál; gya-

nús volt, hogy túl parádésan fogadtak. Mindenki tudott az érkezéséről, titkár jött elé, párnázott ajtók nyíltak. S amikor beértünk, felállt és elé jött a vezérigazgató. Ez is furcsa volt. Azt mondta: „Tegnap volt igazgatósági ülésünk, amelyen az ön cikkével foglalkoztunk. Fel van háborodva az egész Rádió, mert ilyen súlyos támadást még senki sem intézett ellenünk. Nagyon sajnálom, uram, de feketelistára tettük...” Így sikerült az első hízelkedésem, úgyhogy azóta nem is próbáltam hízelkedő cikkeket írni.

Első újságírói próbálkozásaim sem sikerültek: nem is sikerülhettek, mert ahhoz, hogy az ember megmaradjon ebben a szakmában, valamilyen bel- vagy külpolitikusnak kell lennie, valamihez értenie kell. Én semmi ilyesmihez nem értettem, s ezt a szakosítást ki nem állhattam. Mégis, egy népszerű esti lap, az *Esti Kis Újság* később meghívott állandó cikkírónak. Állandó rovatot kaptam, aláírás-fakszimilével. Rövid karcolatokat írtam nekik, amelyek mindenfélelől szóltak, de lényegében egy eléggé világos antifasiszta mondanivaló jellemezte őket, mint ahogy az *Esti Kis Újság*, is a legélesebben németellenes, Hitler-ellenes lap volt. Ezeknek a cikkeknek s a *Hajnali háztetők* című kisregényemnek, amelyet a *Magyar Csillag* közölt, véget vetett a náci csapatok 1944. márciusi betörése. Magyarországot megszállták, s abbahagytunk minden közszereplést. Az *Esti Kis Újság*-beli látszólag főmunkatársi működésem miatt állítólag én is rajta voltam aztán a Gestapo listáján.

RIADÓ UTCA 2/C.

— *Nem hívták be katonának?*

— Csak tartós légoptalmi szolgálatra osztottak be. Egyenruhás, hatósági légoptalom volt ez, magába foglalta a mentők, a tűzoltók, az egészségügyi szolgálat és a rendőrség munkáját. A második kerületi rendőrkapitányságon voltam légóstiszt. Ez azért volt jó, mert még október 15-e után, a legsötétebb nyilas időkben is igazolványunk mentesített attól, hogy az utcán felkoncoljanak. Sok ilyen igazolványt sikerült hamisítanom, ellopnom a rendőrkapitány orra elől, mert hallgatólagosan ő is hozzájárult az üldözöttek mentéséhez.

— *Pergel Ferenc írja a Floccsek bukása utószavában, hogy Örley István is cselekvően részt vett az emberek mentésében. Iratokat hamisított Szerb Antalnak, Halász Gábornak, Sárközi Györgynek...*

— Igen, és ki is vitte hozzájuk, de Halászné, tragikus módon, nem akartak elrejtőzni, pedig lakásuk is lett volna. Azt mondták, nagyon jó ember a keretlegényük, nagyobb biztonságban vannak mellette, mint másutt. Másnap vagy harmadnap kicserélték a keretlegényüket, és mind a hármukat meggyilkolták.

— *Vas István naplójegyzetében olvastam, hogy a Szálasi-korszakot az Ön lakásában vesztegette végig, Fenyő István tanulmányában pedig azt, hogy Vas „a felszabadulást is Ottlik Géza budai lakásán, a Riadó utca 2/c. alatt érte meg 1944 karácsonyán...”*

— Főként a feleségem érdeme ez, aki vállalni mert a kockázatot. Ha ma Vas Pista barátom azt mondja, hogy megmentettük az életét, ki kell egészítenem, hogy ő meg az én életemet, a mi életünket mentette meg azzal, hogy segítette megőrizni a normális ép eszünket, s hogy a legnagyobb borzalmak között is ugyanazok maradtunk, akik voltunk. Hogyan magyarázzam meg? A házmasterünknek nem volt szabad megtudnia, hogy Pista nálunk van. Gyakran megtörtént, hogy egyedül volt a lakásunkban, miközben én légószolgálatban voltam. Egyszer jött egy légítámadás; izgatottan felrohantam megnézni, nem történt-e baja. Csak suttogva lehetett beszélünk, nehogy odalent megtudják, hogy nálunk van. Igen ám, de vitatkozni kezdtünk. Ő Somerset Maughamot olvasta, és elkezdte szidni. Én meg elkezdtem védeni. S addig-addig, hogy ordítózva, üvöltözve kezdtünk vitatkozni ott, a nagy titkolózásban. Ezzel a konok változatlansággal és jókedvvel, humorral, szóval valódi bátorsággal kölcsönösen tartottuk egymásban a lelket.

— *Katonaiskolai társa, Örley István tüzérhadnagy volt a hadseregben. Az ellenállás más formáira nem gondoltak?*

— Említettem, Örley már korábban leszerelt, s a Rádióhoz, majd a Magyar Csillaghoz került segédszerkesztőnek... A budapesti hidakat a németek aláaknázták, s az aknavetéteket Gestapo-katonák őrizték. Kiterveztük Örleyvel a hidak megmentését, amihez egy kis létszámú csoport kellett volna. Tervünkből azonban semmi sem lett, mert akiket Örley szerzett, nyilasnak öltözött állítólagos kommunisták, részben valódi nyilasok, részben besúgók voltak. Nagy szerencséjével úszta meg István a lebukást — azzal, hogy rögtön nem tetszett neki az ábrázatuk. Ilyen életmentő az ember esztétikai érzéke. Néha.

GÖDÖLLŐTŐL LONDONIG

— *A háború lezárt egy korszakot Magyarország és a magyar irodalom életében...*

— Nekünk, akik túléltek, rettenetes veszteségeink voltak. Nekem személyesen Örley István barátom, a magyar irodalomnak pedig... nem sorolom el, ezt úgyis tudjuk, és csak sírnánk most, hogy kiket gyilkoltak meg, Gelléri Andor Endrétől Szerb Antalig.

— *De aztán az újjáéledés korszaka következett...*

— Megindultak a lapok, s Debrecenről Pestre jött a *Magyarok* című folyóirat; kitűnően volt szerkesztve, a régi *Nyugat* színvonalán mozgott.

Szerettük volna a *Nyugatot* folytatni, s még az ostrom alatt valami lapengedélyt is kaptunk az orosz parancsnokságtól. De aztán ebből se lett semmi. Ez külön történet.

A háború után nagy lendülettel kezdtünk dolgozni, de az a nagy lendület, sajnos, csak másfél évig, két évig tartott. Mert bekövetkezett a szektás korszak... vagy mi a fenének hívják...

— *A személyi kultusz korszaka...*

— Igen. És a „személyi kultusz” éveiben Rákosi embereinek a „kultúrpolitikája” érvényesült, s megbénult az egész magyar irodalom. Mindnyájunknak abból kellett megélnünk, hogy fordítani kezdtünk, fordításokat vállaltunk. Ezt tette a *Nyugat* egész második és harmadik nemzedéke.

— *Milyen nyelvről fordított?*

— Angolból.

— *A Vallomások a Nyugatról című kiadványban azt olvastam, hogy Karinthyval való megismerkedése, barátsága idején még nem tudott angolul.*

— Úgy kezdtem angolból fordítani, hogy Zádor Anna, a Franklin Társulat igazgatónöje jóakaratból rám erőszakolt egy angol fordítást. Hiába mondtam, hogy nem tudok angolul. „Dehogynem tud. Majd segít magának Ország László angol professzor. Csak írja egy-egy szó fölé, ha nem érti.” — „De hát semmit sem értek, egy árva szót sem.” „Dehogynem ért. Csak csinálja, csak csinálja.” Így aztán kiköltöztünk a feleségemmel Gödöllőre, s egy öreg Yolland-szótárral elkezdtem fordítani. Évekig csak fordítottam.

— *Értékes műveket?*

— Amit lehetett. Főként klasszikusokat.

— *A Coppenfield Dávid, az Örökösök, Az öreg halász és a tenger műalkotás-értékű fordítás, ezeket ismeri legjobban a közönség. Hogy érdemes volt Gödöllőre vinni a Yolland-szótárt, arról az irodalmi lexikon is tudósít: „1960 őszén kitűnő fordításaiért az angol kormány rövid tanulmányútra meghívta Londonba”. Hogyan emlékezik vissza erre az útra?*

— Ezt igazán csak regényben tudnám elmondani — úgy értem, szeretném is. Hozzátartozik 10—20—30 év előtte, a körülmények, minden, még a gyerekkorom is. Oda találtam vissza, amikor a lille-i pályaudvar nagy kupolája alatt Tamási Áronnal karonfogva végigsétáltunk a reggeli napsütésben. Elsőosztályú hálókocsin vittek bennünket, éjfélkor indult Pestről a vonat, fényűző reggelit kaptunk, az angolok még nem voltak szegények, és Áron a fejével intett csak, hol ide, hol oda. Kipróbált egy csokoládé-automatát. Működött. Nemcsak a telefon működött, a mérleg mért, az újságos pavillon újságot árult, a trafik szivart, öngyújtót, az ajtók, ablakok, feliratok, a resti, a hordár, a pincér, min-

den működött. Mint gyerekkoromban a ceglédi állomáson. Akkor mi már vagy 15 éve el voltunk szokva ettől Tamásival. Csak összenéztünk, hülyén a boldogságtól. Ezt ma már (hála Istennek) Budapesten meg kell magyarázni a fiatal olvasónak. Azt is talán, hogy este Londonban rögtön afférünk támadt a Bayswater Roadon: a „zebrához” érve megtorpantunk, mert egy nagy fekete autó jött keresztre. Az is megállt. Vártunk. Ő is várt. Aztán intett, ingerülten, menjünk már. Áron rá nézett, értetlenül. Én ugyanúgy órá. A kocs vezetője végül dühbe jött. Kiabált valamit. Kiszállt. Majdnem átlökdösött bennünket a zebrán. Elsőbbségünk volt. Nem tudtuk. Odahaza, tíz éve, egy ilyen nagy fekete automobil megállás nélkül széttaposott volna bennünket, ha az útjába merészelünk kerülni. Egy nagy darab rendőr bukkant fel a nancsfényű ködlámpák alatt, megnyugtatta az autóst, megnyugtatót bennünket, aztán tisztelgett, sétált tovább. „Ebből egyet hazavinnék” — intett utána Tamási. — „Mintának.” Ma már, ne kiabáljunk el, talán erre sincs olyan égető szükség. De az az őszi utazás életem három-négy csodája közé tartozik, amiket megéltem, tagadhatatlanul megéltem, és tulajdonképpen ezek segítettek át minden rosszon.

— *Hosszú éveken át Németh László is csak fordítások alá írhatta a nevét, és saját bevallása szerint a könyvtárnyi orosz, cseh és nyugati munka között sok olyan akadt, amelyeknél különbekezt írhatott volna. Mennyiben gátolta az Ön alkotómunkáját a fordítói munka? S ha segítette, miben segítette?*

— Erre egyszerű a válasz. Gátolta, hogy ráment minden időm. Nehézesen, lassan fordítottam, napi négy oldalt 8—10 órai munkával. Segítette, hogy életben tartott, megéltünk belőle, túléltek a „gályarabságot” az írógépnél, és: nemcsak gályarabság volt, hanem menedék is — a nagy írók műveiben menedékhelyet kaptam az ember, tiszta levegőt szívhatott. És, ellentétben Németh Lászlóval, nem mondhatnám, saját bevallásom szerint, hogy sok olyan művet fordítottam, amelyeknél különbekezt írhattam volna.

MAGYAR PEN CLUB 1945—1957

— *1945—57 között a PEN Club titkára volt. De ismervén a magyar irodalmi élet enyhén elliptikus kanyarait, kénytelen vagyok megkérdezni: egyáltalán, létezett-e akkoriban PEN Club az országban? Miből állt a titkári teendő?*

— A PEN Club létezett 1947-ig, akkor még, májusban, kijutottunk a zürichi kongresszusára, Heltaival, Passuth Lászlóval, Zádor Annával és Hubay Miklóssal, úgy emlékszem, vitáztunk Thomas Mann-nal (már aki), ettünk nagy ebédeket, vacsorákat, hajózáztunk, a PEN-hajóra a

véletlenül Luzernban mászkáló Márffy Ödönt is felcsempészük (mármint én), az egész hajókirándulás alatt lent a kajütben boroztunk a festővel! (mármint én Márffyval), biztosan Tábori Paliék vendégeként („Te, Ödön, nézzünk már ki, ez a Rütli, a Tell Vilmos-féle” — „Néz a fene”; — Hubay Genfből jött és nem kapott már szobát, becsempészük magunkhoz (mármint Passuth Lacival összetoltuk az ágyunkat, és elfértünk hárman), jót nevetve a hoteleseken, hogy semmit nem vettek észre, amíg aztán reggel a szobalány be nem kopogott és le nem rakott nekünk *három* „komplett reggelit”, bár talán kissé hűvös udvariassággal. Ezek a titkári teendőim 48-ban megszűntek, a PEN Clubbal együtt, melyet hivatalosan, ki tudja, miért, sohasem töröltek el. Később elnököt neveztek ki, Bölöndi Györgyöt, s a PEN 56-ig továbbra sem létezett. Akkor egy „Hetes bizottság” vette át az elnökséget, ebben még benne voltam.

KÉT ANTOLOGIA.

HENRY MILLER: SEXUS-PLEXUS-NEXUS

— *Két antológiát állított össze az amerikai novellairadalomból, mindkét válogatás könyvsiker lett. Ez alkalmat ad arra, hogy megkérdézzem: melyek azok az egyesült államokbeli regények vagy elbeszéléskötetek, amelyeket magyarra kellene fordítani? Henry Millert például nem ismerik a magyar olvasók (az egynyelvű magyarokra gondolok). Nagysikerű trilógiáját, a Sexus-Plexus-Nexus-t csak lábjegyzetben említik a tanulmányok. Mi ennek az oka? Szokásos szemérmeskedésünk?*

— Az első nagy antológiára 1959-ben kaptam megbízást, amikor a fiatalabb olvasók Faulknernek, Fitzgeraldnak, sőt Hemingwaynek még a nevét sem ismerték; száz más, újabb írónak pedig én sem ismertem sem a nevét, sem a műveit. Vagy kétezer novellát kellett volna elolvasnom és elbírálnom, igazság szerint. No nem, ez sok lett volna. Inkább az ösztönömrre bíztam magam. Akiket így beválogattam, vagy hamarosan világhírűek lettek, mint a kiváló novellista Katherine Anne Porter három év múlva a rossz hosszú regényével, Saul Bellow tíz év múlva a kitűnő műveivel, Tennessee Williams a darabjaival, Salinger, Truman Capote, John Updike szintén megérdemelten, aztán lassan-lassan kiadtuk a műveiket magyarul, az elmúlt két évtized alatt, még Nathanael Westet is, úgy emlékszem, a három nagy „öreg” hiányzó könyveivel együtt — úgyhogy ma már a tudományos, hivatalos, egyetemi, akadémiai irodalmárok és nevelészek is sajátjukként bánnak velük (és, bizonyára a „korlátaikkal”).

Ami Henry Millert és az álszemérem képmutató cenzúráját illeti, nekünk, könyvkiadásunk segítségével előbb magának az irodalomnak a

cenzúráját, az irodalmárok és „nevelészek” vasfüggönyét kellett áttörnünk a 60-as években, Fitzgerald, Williams, Wolfe, West, Updike, Salinger, Capote, Malamud, Bellow műveivel, a semmi helyett. A nemi élet részletes leírásának szabadságáért, ahogy Pesten mondanánk majd harcolunk hősiiesen, ha lesz egy ráérő félóránk. Ami engem illet, nem tudom, hogy a *Sexus-Plexus-Nexus* ügye azt a félórát is megérdemli-e. Henry Miller nagyon rokonszenves olvashatóan elmesélt önéletrajz-féléje a pornorészleteivel együtt is konvencionális, másodlagos, származék-mű, én úgy látom — azaz semmiféle hiányt nem pótol a világirodalomban.

ELKALLÓDOTT KÉZIRATOK. MURÁNYI APOLLÓ

— *A háború után rövid ideig a Rádió dramaturgia volt, s Huszonöt év magyar irodalma címmel húsz előadásból álló műsort írt a Rádió számára. Megvan-e még ez a kézirat?*

— A Rádió kéziratárában biztosan nincs meg. Nekem is csak néhányról maradt másolati példányom — ha ugyan még megvannak valahol. Nem sértődhetem hát meg a Magyar Rádióra, amiért ők sem vigyáztak rá. Viszont kétségtelenül kár volt, hogy eldobták egy hangjáték fordítás-átdolgozásomat, Jean Giraudoux bájos, *L'Apollon de Bellac* című egyfelvonásosát, melyet a *Murányi Apolló* címmel írtam át magyarra és rádióra. A televízióban ma már „rádiósítás” nélkül mehetne, s úgy hallom, az sem akadály többé, hogy bizonyos irodalmi értéke is van. Úgy értem, Újvidéken.

— *Novellagyűjteményében húsz elbeszélést olvashatunk; ez nyilván annyit jelent, hogy összesen csak húsz novellát vall a magáénak. Hány olyan elbeszélése van, amely nem jelent meg könyv alakban?*

— Kettő. Nem, bocsánat, három. Egy negyedik pedig még egyáltalán nem jelent meg nyomtatásban, de megőriztem kéziratban, mert a kedvenc novellám. Nem adtam ki, mert hiába a kedvencem, rossz.

ROSSZ ÉS JÓ KÉRDÉSEK; MENOTTI SZÁZADOS

— *Alain-Fournier írta sok-sok évvel ezelőtt: „A gyerek szeme mélyebben és tágabban, bizonyos értelemben igazabban látja a világot, mint a felnőttség, mert a valóságot kiteljesíti, megtoldja az álommal; az álom szót nem üres ábránd, menekülés értelemben véve, hanem mint a teljesség és tisztaság igényét, vágyát, lehetőségét...” — Ehhez nagyon közel áll az, amit Ön mondott az írói alkotómunkáról: „Az író nem értelmez,*

hanem ábrázol. Visszaállítja a szemléletes állapotot, ahonnan a vélemény eredtek; előlről kezdi a világot."

— Maradjunk Alain-Fournier mellett. Csak annyiban helyesbítésem, hogy nem álmodandék; ez félrevezető. Inkább: látomást, intuíciót... belső látomást, sértetlen és ép valóságot, amit kap az ember. Világ egyedül nincsen, csak azzal együtt, aki szemléli. A fizikusok ma már tudják, hogy fizika sincsen, atommag sincsen, csak a megfigyelővel együtt, egyáltalán, egy dolog nincsen, csak *kettő*: kertőnek a koincidenenciája, metszéspontja. A gyerek még sértetlen és ép: az ő látását kell megőriznünk. Az író azzal kezdi előlről a világot, hogy vigyáz arra, hogy megőrizze a gyermeki látás érzékenységét, integritását, épségét, sértetlenségét.

— *Különleges képesség ez?*

— Nem kivételes, hanem különleges képesség, minden gyerek belső képessége. Az írónak csak az a dolga, hogy megőrizze. Illetve, nem elgondolható megőriznie, mert közben, sajnos, felnőtté is kell válnia. Az a bizonyos felelőtlen örök gyermek nem hasonlít az írónak. Az író teljes értékű felnőtt is, másképp nem tudná lefordítani a többi felnőtt nyelvére az ő megőrzött gyermeki látomását és látását.

— *Első műve, amelyben az értelmezéssel szemben az ábrázolás a döntő, A Hegy Lelke című elbeszélése. Prózaeszményét szinte a novella „témája” hívta elő: egy külföldre utazó diák friss élményeinek egymásutánja, megrendüléssel határos szabadságtudata és magányossága. Vagy a Hegy Lelke megírásakor (1938-ban) már tudatosan törekedett a spekulatív elemek kiiktatására, a közvetlen, „vélemények előtti” ábrázolásra?*

— Nem tudok egyenesen felelni. Megmondom azt is, miért nem. Egyszer kértek tőlem a *Hajnali háztetők* második kiadásához valamilyen reklámszöveget, jegyzetet. Azt írtam akkor: Az író ne beszéljen, ne magyarázza a művét, mert ez körülbelül olyasmi, mintha valaki viccet magyaráz. Mint mondjuk Menotti százados, aki franciára tanította a gyerekeket a határ menti katonaiskolában. A francia nyelvkönyvben volt egy anekdota: „Toto, alszol? — Miért? — Adj kölcsön tíz frankot. — Toto: Akkor alszom!” És ezt aztán Menotti százados meg is magyarázza: „Mert ugyebár, hehehe, amikor arról van szó, hogy adjon kölcsön a barátjának, akkor bezzeg mindjárt alszik, jöllehet az imént még ébren volt, kérem!” Szóval, amint megmagyarázzuk, már agyon is csapjuk a viccet. Azt írtam akkoriban, reklámszöveggként a *Hajnali háztetők*-ről: Mit mondhat egy író a könyvről? Amit kifejejtett belőle, azt most már késő pótolnia, ami benne van, azt kár magyaráznia, ezzel csak tovább rontaná, ami rossz benne, sőt még talán annak is ártana, ami jó benne. Szeretném elkerülni ezeket a veszedelmeket.

— *Elbeszéléseinek Szebek Miklós és Cholnoky, regényeinek Both Be-*

nedek, Halász Péter és Szebek Miklós a visszatérő alakja. De számtalan más mozzanat, színhely és motívum-analógia is azt tanúsítja, hogy novellái és regényei együttesen összefüggő egész alkotnak. Irodalmunkban kevés példa van a nem epikai kényelmet szolgáló, hanem írói világlátást többszólamúan kifejező, átfogó, nagy kompozícióra. Szeretném, ha erről is mondana valamit.

— Ez nagyon jó kérdés, de hát mindjárt benne is van a felelet. Én tényleg szeretném, ha így lenne. A modern regényíró — illetve a jó, a jobb prózaíró, a régi is — behatol a lírikusok tartományába. Egy nagy költő életműve összefüggő egész — önéletrajzi jellegű: végül is azt mondja el, mi az, amit fontosnak tartott életében, létezésében. Ezt szeretném én is mint regényíró ilyen épséggel és teljességgel és egészen elmondani; tehát szeretnék valami összefüggést a műveim között, nem szeretném, hogy egymástól független, külön konstrukciók legyenek.

A 30-AS ÉVEK PRÓZÁJA. KÖTELEZŐ OLVASMÁNYOK. KAZINCZY

— *Ma már egyre többen figyelmeztetnek arra, hogy a 30-as évek magyar prózairodalma korszakos jelentőségű. Ön is így látja?*

— Hogy a 30-as évek magyar prózairodalma korszakos jelentőségű-e? Híven, jól, sokszíniően és tehetségesen követte az igazi „korszakos” jelentőségű első *Nyugat*-nemzedéket. És természetesen mindenki — talán Kassák, József Attila, Ignótus Pál pusztán formai, látszólagos kivételével —, mindenki, aki számított és aki ma is számít, a *Nyugathoz* tartozott. (Németh László is, aki később, a fentiek módján, dacosan kivonult.) Voltak népszerű, jól kereső írók, akik nem tudtak bejutni a *Nyugatba*. Voltak sokan, jóra való, írni tudó polgári írók, mint Herczeg Ferenc, Furányi vagy Csathó Kálmán, akik talán nem is akartak, mert a *Nyugat* változatlanul a forradalom volt: az igazi, az erkölcsi és minőségi magyar forradalom. Ez túl nagy, túl nehéz elkötelezettség lett volna nekik — sem a konzervatívok, sem azok nem vállalták, akik ma „elkötelezett”-nek tartják magukat.

— *Weöres Sándor antológiát állított össze költészetünk rejtett értékeiből és furcsaságaiból. Ha Önt arra kérnénk meg, hogy prózánk rejtett értékeiből állítson össze antológiát, mely műveket választaná?*

— Régi prózából nehezebb volna jó antológiát összeállítani, mint régi költészetből, más országban is. De ehhez én mindenképpen, hogy finoman fejezzem ki magam, hézagos műveltségű vagyok. Dugonics, Fáy, Eötvös, Kemény mint „kötelező olvasmányok”, akikről be kellett magolni a tankönyvíró szövegeit, olyan ellenállást váltottak ki belőlem —

s azt hiszem, a fiúkból általában —, hogy a legbibliaibb átok, amit egy író társamra olvashatok, még ma is az: „Legyen belőled tananyag!”

(Aki más bajának örül, a magáé virágzik: néhány évvel ezelőtt az újvidéki Magyar Tanszék növendékei előadás-sorozatot hallgathattak Ottlik Iskola a határon című regényéről mint a legfontosabb magyar és európai regények egyikéről, az Irodalom és művészet című középiskolai tankönyv pedig, amely 1978 szeptemberétől „kötelező olvasmánnyá” vált a vajdasági magyar diákok számára, első helyen az Iskolából közöl részleteket.

De térjünk vissza a régi magyar prózához:)

Kazinczy *Fogságom naplóját*-t például most olvastam el először (42 éve megvan a polcomon), miután Nemes Nagy Ágnes közzétette róla az irodalomtörténeti fontosságú nagyszerű felfedezését, hogy a *Napló* — regény. És még milyen regény! Nemcsak egyik legnagyobb magyar regény, a XVIII. századból, hanem egyik legnagyobb európai regény, mindmáig napig. Megelőzte Kafkát, Orwellt, Camus-t, Graham Green-t, Salinger-t, Semprunt, Malamudot, az egész „legmodernebb” regényírást, elődünk lehetne (nekem is!) a nem-euklideszi nem-konvencionális valóságértelmezésben, az „életérzés” több rétegű, relativitásos, szubjektív, mély, hibátlan ábrázolásában, egy ragyogóan választott (és véletlenül átélt) témában. S ráadásul izgalmas krimi is, nemcsak csodálatos, modern remekmű.

KOSZTOLÁNYIRÓL, S AMIT MI NEM TUDUNK

— *Kosztolányihoz térnék vissza, Kosztolányi életszeretetéhez. Egyik írónk mondta, hogy Kosztolányi olyannyira lét-ínyenc volt, hogy nem volt ideje „megrendülni”. Így van-e? S vajon szükséges-e, hogy az író megrendüléseinek állítson emléket műveiben?*

— Tegyük fel, hogy így van. Hogy Kosztolányi nem rendült meg. Se görög tragédiákat, se Kafka-regényeket nem írt. De nincs így. Teljesen elfogult, igazságtalan ítélet ez. A kritikus általában valamit követel az írótól, valamit, amit ő elképzelt. De hát engedjük meg az írónak, hogy az legyen, aki. S Kosztolányi ezt teljes mértékben megvalósította. Amit ad, az egy Kosztolányi-táj, Kosztolányi-ország, Kosztolányi-világ. Nagy ritkaság ez, és csak nagyon nagy írónak sikerül ennyire önmagukat adniuk. Ebben nincs látványos megrendülés. Egészen más, egészen más van benne, de ezt most nem tudom elmondani, mert nagyon nehéz, bonyolult, messzire vezetne... Más van benne: alapérzése a létnek, a létezésnek a sűrűsége, dinamikája, hevessege, extázisa, a pusztaság szépsége és nagyszabású volta.

— *A 30-as évek Nyugat-novellistáinak stíluseszménye a kritikuskok*

szerint hatással volt az Ön írásművészetére. Leginkább talán Kosztolányi választékossága, Márai Sándor esszéjéhez közelítő prózáirása, Hunyady Sándor közvetlen természetessége...

— Hunyadyt is, Márait is nagyon szerettem és nagyra becsültem. Két teljesen ellentétes író tulajdonképpen. Márai intellektuális, poeta doctus látszólag — holott inkább spontán őstehetség volt —, Hunyady pedig szinte a mikszáthi hagyományból nőtt ki, de a mondatait, szavait milligrammra kimérve, tökéletes maupassant-i és majdnem csehovi szintű novellistává nőtt. De igazán Kosztolányitól tudtunk tanulni, nemcsak én, hanem az egész modern magyar próza. Megmutatta, hogyan kell prosát írni, modern európai prózát. S hogy miért fogyatékos a pusztá tehetségéből, lendületből fakadó, úgynevezett magyar próza... Sokszor idéztem a szavait: „Mit fecseg az, aki érti az életet? Az igazi költő nem érti az életet s azért ír, hogy az írással, mint tettel megértse. (Nem azért, hogy másokká!, mint valami tanítómester, megértesse.)”

Az első megírása valaminek szükségszerűen spontán. Először lendületből kell írni, mert a lényeges dolgokat, ugye; isteni kegyelem, ihlet vagy arkangyal súgja az embernek: munka közben a legfontosabb, legdöntőbb dolgok belefutnak az ember tollába vagy írógépébe — ezt lendületből kell megírni. Igen ám, csak hogy ez még csak az első verzió, s miután megírtam, leteszem, otthagynom, és pár hónap múlva vagy egy félév múlva előveszem, és ilyenkor tudja csak meg az író, hogy tulajdonképpen mit akart írni. Az írás szerkezetét, a külső vázat, a mesét, a nem tudom micsodát, a látható mondanivalót előre el lehet dönteni, de hogy mi lesz a lényeges, azt csak ebből a lendületből megírt, nem kiadandó változatból lehet megtudni. S akkor szépen újra meg kell írni az egészet. Ezt különben a nyugati nagy írók mind tudják, csak mi nem tudjuk.

A LÁTHATATLAN MONDANIVALÓ

— *Kötetbe gyűjtött írásait kivétel nélkül így írta?*

— Mondjuk, így. Nagyon nehezen és lassan írok, a legkisebb kritikát vagy tanulmányt is keserves lassúsággal. Ehhez viszont kell, hogy legyen az emberben egy nagyon értékes, kis beépített műszer, ami hallkan, halkan, makacsul tiltakozik valami ellen, amit írtál. Hemingway is tudott róla, ő szeméjtjelző készüléknek hívta. Ezt hagyni kell működni, s aztán szót fogadni és az írásból kidobni, ami nem tetszett neki — ha megaláltad!

— *Könyv- és színikritikáit, tanulmányait nem gyűjtötte kötetbe. Mi ennek az oka?*

— Sok minden. Előbb folytatni szeretném az *Iskola a határon-t*, il-

letve szeretnék még egy regényt megírni. Addig röstelltem ezeket az apróságokat összegyűjtve kiadni. A Magvető már régebben szolt, hogy állítsak össze egy ilyen kritikakötetet. Az igazság az, hogy át kellene néznem az egész anyagot, s a durva hibákat ki kellene javítanom.

— *Mikorra várható az új regény?*

— Nem tudok semmilyen dátumot vagy terminust mondani. S ez nemcsak az igyekezetemen múlik, hanem az egészségemen, energiámon, családi gondok-bajok megoldásán, s valljuk meg, végső fokon a tehetőségemen.

Ezt a regényt előbb ugyanis meg kell írni, aztán át kell adni a kiadónak, a kiadónak el kell fogadnia, ki kell adnia, és akkor az olvasóknak húszer évig kell olvasniuk, mint az *Iskolá-t a határon*, hogy rájöjjenek arra, mit is akartam mondani,

Igyekeztem mindig olyat írni, ami nem untatja az olvasót...

— *Egyik tanulmányában ezt nevezi az író udvariasságának.*

— Igen, de ez sok szempontból hátrány is. Az *Iskola a határon-t* például nem akármilyen olvasók értették félre. Az rendben van, hogy az olvasók java része úgy olvassa, hogy milyen érdekes, milyen izgalmas, és főleg, hogy mi lesz a vége. Csakhogy legkiválóbb kritikus barátaim között is volt olyan, aki nagy dicséretként azonnal azt írta nekem, hogy megbetegítettem a könyvemmel, nem tudta abbahagyni, egész éjjel olvasta, közben kihűlt a lakás, jéghideg lett a szoba, ő maga meg náthás vagy influenza lett. Azt válaszoltam: Jól van, de azért olvasd el még egyszer.

Ez a másik része a dolognak: sajnos, kétszer, sőt háromszor is el kell olvasni valamit — így teszek én, és így tesznek író barátaim is: tulajdonképpen a kedvenc könyveinket olvassuk állandóan, újra meg újra. Mindig valami újat talál bennük az ember, s éppen a mese, a cselekmény az, amely ilyenkor lehullik a műről, mert az ember már nem várja izgatottan, hogy mi fog történni. S a mese helyett érvényesül a sokkal döntőbb, ami sohasem témája vagy tárgya a regénynek — de maga a mű. Sokan, a kritikusok is, összetévesztik ezt a kidolgozás finomságával, vagy a külső formával, technikával — holott ami végül is igazán ér valamit az ember írásművében, az csakis így, ezen a réven került bele, azaz sohasem tudatos szándékkal, hanem véletlenül, szerencséivel — kegyelemből. „Non est volentis.”

KÖNNYEN FUTÓ SZÍNES KRÉTÁK. SZEBEK MIKLÓS. TORLESS ÉS RILKE

— *Az Iskolá-ból idézek egy kérdés ürügyén: „Szebek Miklós magyarázta egyszer nekem, hogy a regényírók milyen bonyolult módon kotyvasztják össze hőseiket önmagukból és még egy csomó más, eleven vagy*

holt ismerősükből". Azért hivatkozom erre a részletre, mert több kritikus is azt írta, hogy az Iskola a határon középponti alakját, Medve Gábor katonaiskolai társáról, Örley Istvánról mintázta.

— Nem. Semmi hasonlóság nincs köztük. Semmi, egy-két megtévesztő külső körülményen kívül. Örley szintén leszerelt s a háború végén bujkált, mint Medve. Viszont *Both Benedeknek* adtam kölcsön Örley tulajdonságaiból: a Medve Gáborénál nagyobb realitásérzékéből, a környezetbe való jobb beleilleszkedő képességéből, szóval István józanabb, bölcsőbb lényegéből egy adagot.

— *Illés Endre azt írja egyik „krétarajz”-ban, hogy Örley olvasta Robert Musil Törless növendék című regényét. Illyés Gyula Örley-portréja, a Flocek bukása előszavában, élesen elűt Illés Endre krétarajzától. Melyik a hiteles? És olvasta-e Örley a Törless-t?*

— Nem olvasta. Illyés mesterien megírt Örley-portréja nemcsak szép, hanem hiteles is. Amennyire csak lehet. Egy ilyen rajz végül is nem útleví-fénykép, amelyen mind a két fülünknek látszania kell. Nem is „büntetőjogi felelősség terhe alatt” szoktuk rajzolni. De Musilt nem ismertük, erre rosszul emlékszük...

— *Ezt nem Illyés Gyula írta...*

— Igen, igen. Tudom. Musilról akkor még az irodalmi nagyvilág sem igen értesült. A nevről és a még csupán készülő nagy regényéről, *Der Mann ohne Eigenschaft*n, Szerb Antaltól hallottunk, de a *Törless* létezéséről ő sem tudott. Örley olvasta talán a fiatal „neokatolikus” írónak, Balla Borisznak *Niczky növendék* című regényét. Nem tudtuk Musilról azt sem, hogy hozzánk hasonló katonaiskolát végzett. Rilkéről persze tudtuk, sőt azt is, hogy halála előtt egy regényt tervezett a katonaiskoláról. Úgyhogy én az *Iskola a határon*-t „Rilke René növendék emlékének” ajánlottam, ami — csakugyan véletlenül — lemaradt a magyar kiadásról (nem bántam, úgyis túl „irodalmiasak” ezek az ajánlások) —, de a német kiadásokon rajta van, s egy jeles kritikus Münchenben, egy ilyen televíziós beszélgetés során, kissé csodálkozva megkérdezte, hogy miért ajánlottam Rilkének. — Azt hittem, észre fogják venni, hogy valami közöm van Rilkéhez. De csak Tandori Dezső vette észre, már a *Hajnali háztetők*-nél, amelyre (1965-ben) a *Negyedik Duinói Elégiát* idézi: „Az ellentét alapja készül itt / a perc rajzához, fáradtságosan...” — hogy van tovább, Rónay nagyszerű fordításában? — „...hogy lássuk; mert nagyon világosak / velünk. Nem ismerjük az érzés / kontúrját, csak mi kintről alakítja. / Ki nem ült szíve függönye előtt / szorongva? Szétnyílt: búcsújelenet volt, / könnyen megérthető. Az ismerős kert, / s halkán megbillent...” — „Aki a *Hajnali háztetők*-et írta, azonos szinten tudja ezt”, írja Tandori. — Elkanyarodtam a kérdéstől, de majd egyszer visszatérünk rá.

AZ EMBER IGÉNYE NÉMI VILÁGOSSÁGRA

— *Az év elején adták ki Londonban angol nyelvű bridzskönyvét.* Miben rejlik a bridzs varázsa?*

— Angolul olyasmit írtam erről, hogy az emberben egy türelmetlen szomjúság él, sürgető igény, némi világosságra. A valóság roppant szöttezésből legalább egy tenyérnyi helyet szeretne tisztán látni, teljesen megérteni. A kicsi gyermek, mihelyt tudomást szerzett arról a használható hipotézisünkről, hogy a dolgoknak okuk van, faggatni kezd bennünket, mindennek az okáról, ami csak az eszébe jut, aztán, logikusan, ezeknek az okoknak az okairól, s véget nem érő „Miért?”-jeinek sorozatára hamar kimerülnek a válaszaink. „Csak!” és „Eredj játszani!”. Egy bridzs-játszma, ha mégoly absztrakt is, része a valóságnak, paránya. S abban különbözik a többi részétől, hogy itt végére tudunk járni a „Miért?”-ek láncának. Teljesen tisztázható, megérthető, hogy igazában mi történt, hogyan és miért, ha nem sajnáljuk rá a fáradságot. Ami engem vonz benne, az a kutatás, felfedezés lehetősége: a bridzs új játék, nincs „ki-játszva”, kimerítve, technikájának még vannak ismeretlen területei. (Ez is matematika, persze csak embrio-matematika... de igazi, „tiszta”.)

— *A Drugeth-legenda című elbeszélésében van egy részlet, amely a játék emberi értékét dicséri: „Tudod — szoltam —, ez az igazi emberséges élet, zene, kárya, békesség. Játszani kell. Mintha rád szabták volna Oloront, oly szép itt. Nincs is más humánus tevékenység, mint a játék, ez az ember dolga, ez az élet méltósága...” — Mintha ez a félmondat („az élet méltósága”) is a boldog gyermekkort idézné... Változatlanul azt vallja, hogy a felnőtt ember méltó tevékenysége a játék?*

— Ezt nem én mondom, hanem a novellát első személyben elbeszélő fiatalember — érezhető naivitással, lelkes, ifjonti túlzással. „Nem tudom” — feleli neki unokabátyja, a játékos. — „Nézd, nekünk egy kicsit véresnek és rongyosnak is kell lennünk...” Én, változatlanul, egyiküknek sem tudnék ellentmondani, ma sem. Közbeszúrom azonban — amit én a gyerekkor boldogságának tartok, az *nem* a játék. A világ, a létezés. A hosszú, unalmas délutánok — (ugye?). De ez hosszú téma — az unalom boldogsága. A játék méltósága — ami már „felnőtt” dolog a gyerekekben is — talán az, hogy minden játék, lényegében, vagyis szabályaiban, előírásaiban, szerkezetében: szellemi konstrukciója az embernek, tehát valami, amiben anyagi kötöttségünk fölé emeljük magunkat. Szabályaival, „jogszokásaival”, szigorával, előírásaival minden játék fenntartás nélkül, tisztaságra törekszik — sportszerűsége, korrektsége, sőt erkölcsi kényessége. Mondjuk hát, rögtönözve, a játék méltósága az,

* Adventures in Card Play (Kalandok a kártyajátékban). Társzerző: Hugh Kelsey.

hogy (1) értelem van benne, világosság, (2) tiszták a szabályai, (3) és igazságosak — a kockázat arányban áll a várható nyereséggel, a szemben álló felek esélyei mindig kiegyensúlyozottak — ami nem mondható el a világ, a történelem, az élet egyéb területeiről. — Visszatérve a *Drugeth-legendá*-hoz: Van kisebb játék, és van nagyobb játék. „Nincs szebb dolog, mint ez a béke, ez a humánus tevékenység, ez a játék itt...” — De van-e szebb dolog a végeknél? Ahol kikeletkor a sok szép madár szól s homlokodon a vér lecsordul! A katona nagyobb játékot játszik — vagy mindenesetre játszott Balassi Bálint idejében, mint a játékos, és életre-halálra —, Balassi pedig még ennél is nagyobb, költészetet. S hogy ez még életnél-halálnál is nagyobb tétre megy, mehet — ez még hosszabb téma.

EGYAZON HŰSÉG

— 1959 óta nem közölt új regényt, 1968 óta új novellát sem. Vas István ezzel kapcsolatban a következőket mondta: Ottlik Géza „engem úgy tud kihozni a sodromból, ahogy anyámon kívül életemben senki sem... én mindent nagyon szeretek, amit ő ír. Csak hát az a baj, hogy ő már hosszabb ideje nem ír, tehát csak van, és megnyilvánul...” — Befejezésül, talán folytassuk a megkezdett párbeszédet. Mit válaszolna Vas Istvánnak?

— Én a barátomtól éppen azt kívánom meg, hogy legyen, nyilvánuljon meg, ne sétáljon autók alá, mint Vas István szokta. A könyveit olvasom és újraolvasom — nem úgy, mint például André Gide műveit, amiket szerettem és nagyra tartottam annak idején, de vagy negyven éve kezembe sem veszem —, hanem úgy, hogy Evelyn Waugh-t olvasom újra folyton, meg Agatha Christie-t, pedig őt sajnos csak 10–12 évenként lehet, mire elfelejtem, hogy ki is volt a gyilkos.

Hogy itt válaszoljak Vas Pistának, ahhoz tudni kell, hogy ő azt tartja, én tulajdonképpen nem értek egyet vele semmiben. Én ezzel szemben tudom, tudom a lelkem mélyén, hogy lényegében mindenben egyetértünk. Ezen aztán, természetesen, dühöngve szoktunk hajbakapni. (Hogy a „Minden krétai hazudik” — meg a többi híres antinómiát egygel szaporítsuk, az arisztotelészi logika bánatára: Ha mindenben egyetérték vele, akkor abban is, hogy nem értek vele egyet semmiben...) S miként a híres antinómiákat az emberi nyelv „szemantikus lezártága” miatt a nyelven belül nem lehetett feloldani, csak egy meta-nyelv, egy új dimenzió bevezetésével (és éles elhatárolásával), a miénket is csak egy tágasabb hely, emocionális szabadság-fok beáramlása szokta megoldani. Hogyan?

Vegyük, hogy mindenben különbözünk: én a kánikulában éledek fel,

Ő nem bírja a nagy meleget; ő ért a zenéhez, festészethez: én nem; ő szereti és ismeri a történelmet: én sem-sem; ő bográcsgulyást rendel, én töltött káposztát vagy rántottát. Ő Rómában loholt a köveket, szobrokat, romokat nézni, én a sarki fűszeresboltot, a terecske piacát, a sikátorok lángos-sütőit, kávézóit, a filobuszok és a Tevere-parti circolare járatait tanulmányoztam. Embereket. Evelyn Waugh mondja valahol a regényíróról: mi úgy nézzük az embereket, ahogy a költők, nálunk boldogabb halandók, nézik a madarakat, virágokat. Így aztán persze, jobban ismerem az embereket, mint a költő barátom. Jobban tudom nála, hogy például az egyformaságunkkal milyen hihetetlenül kicsi kis skatulyába vagyunk rakva ketten a nem-tudom-hány milliárd lélek között ezen a földgolyón. Hogy milyen ritka, teszem azt, az olyan ember, akit erősen intuitív, ösztönös erők mozgatnak és mégis mindig jól megnézi az értelem világosságában is érzelmi impulzusait. (Ellentétben, mondjuk, nemcsak Szabó Dezsővel.) S még ritkább, aki következetesen az észére hallgat és ugyanekkor a szíve jóváhagyása, az érzelmi-esztétikai evidencia nélkül nem fogadja el (készpénznek) az értelem világos ítéleteit. (Ellentétben nemcsak, mondjuk, Lukács György professzorral.) Haványozottan ritka, aki mind a kettő egyszerre, mint például mi ketten — legalábbis, amire Vas Pistával közösen törekszünk. S ha él a Földön sok száz, akár sok ezer emberfia, aki pont ilyen, akkor még mindig nulla, elenyésző a matematikai valószínűsége, hogy két hasonló berendezésű ürge egy helyen, egy időben találkozzék. Azonban ez a lelki berendezkedés, amit vázoltam, éppen az elkötelezettség egyik követelménye volt a *Nyugat* íróinál. A találkozásunk nem volt matematikai csoda. Én már zölden, éretlenül, török-szakad a *Nyugathoz* akartam tartozni, közben jól tudtam, micsoda romantikus, gyerekes vágyálom ez, se műveltségem, se különös tehetségem, se témám, mondanivalóm, semmim nincs hozzá. Hogy végül ez teljesült, az volt a csoda. Vas Pista más-hová akart csatlakozni, ahogy megírja, nem a *Nyugathoz* — nála az lett volna a csoda, ha ez sikerül. Így hát hiába rugdalódzunk, lelkünk mélyén, egy tágasabb, jobb dimenzióban, egyazon hűség köt össze bennünket, a Nehéz Szerelem összeesküvése „a világ feje fölött”.

A NYUGAT HAGYATÉKA

— Egyik tanulmányában ugyanezt olvashatjuk: „Az irodalom, úgy képzeltem, ott kezdődik, ahol több önmagánál: arkangyalok összeesküvése a világ feje fölött: ami a *Nyugat* volt”. A *Nyugatnak* mint folyóiratnak a háború után nem volt folytatása, de erkölcsi és szellemi integritását a harmadik és negyedik írónemzedék tagjai őrizték, akkor is, ha nem voltak „nyugatosok”. Nemes Nagy Ágnes és Pilinszky költészete,

Weöres Sándor életműve, Rónay György, Mándy vagy Örkény művészte lényegében ugyanazt a „programot” képviseli, amelyet Babitsék, Kosztolányiék, Karinthyék képviseltek . . .

— A negyedik, már *Nyugat* utáni generáció írói, költői nehéz próbákat álltak meg, keményebben és kevesebb veszteséggel, mint a második és harmadik nemzedék, azt kell mondanom. Legalábbis, akikről a kérdésben szó esik, Mándy, Nemes Nagy Ágnes, Pilinszky, pályájuknak a legelőjén, az igazán fényes kezdetén, tették le a tollat, akasztották hárfájukat a fűzfákra és ültek velünk a babiloni sötét vizeknél — ahol nagy váteszünk, Ady Endrének soha életében nem kényszerült ülni, tulajdonképpen —, és megőrizték hosszú, hosszú keserű éveken át a nagy *Nyugat*-nemzedék erkölcsi és szellemi tisztaságát, alkotói megvesztegethetetlenségét, emberi becsületét, bátorságát. Egyikünk sem ment máglyára, dalolva, velszi bárd, Isten segítségével —, de hogy a rettenetes és gyűlölet — vagy hogy is mondjam? a személyi kultusz — milyen műveket és mennyit ölt meg irodalmunkban, elsősorban a nagy műveket, amelyek mindig szeretetből, forró, szenvedélyes szeretetből, szerelemből, lángoló nagylelkűségből táplálkoznak, a gyűlöletben elsorvadnak — mi, menyinyi, hogyan pusztult el születése előtt? ki tudná megmondani. Hitler leverésével mi győztünk, magyar írók. De író nem állhat a hatalom oldalán, akkor sem, ha ez az ő oldala. Nagy vitális energiák, nem-regenerálódó idegsejtek pazarlódtak el pusztán arra, hogy megőrizzük a civil becsületünket, emberi méltóságunkat. Más országnak talán lehet jó írója rossz jellemmel. Mi ehhez kicsi ország vagyunk, úgy látszik. Nálunk, furcsa módon, a jellembeli gyengeség, gyávaság, vagy a magánéletbeli „linkség”, enyhe csirkefogóság is áttételéssé válik, mállasztani kezdi az írói tehetséget is. Látnunk kellett. És mintha a még fiatalabbak és legfiatalabbak közül a legjobb íróink is látnák ezt — a *Nyugat* hagyatékát, „nagyhatalmi” örökségünket ők is, ki-ki a maga módján, féltékenyen őrizni látszanak . . . hogy ilyen derűlátással ereszem le a hangom.

*

[— Mindjárt felszedjük a kábeleket — nem baj, ha még pár percig nem jöhet be a cica?

— De baj. Unja magát a konyhában. És kár, hogy kimaradt a képből. Az egyetlen valódi okunk a derűlátásra: a macska. Ezt a kis prémes ragadozót semmi más módon nem lehetett volna ezer és ezer éven át hozgánk szelidíteni, mint rendíthetetlen, ellenszolgáltatást nem váró, feltétel nélküli szeretettel. A szépsége abszolút imádatával — a szabadsága, függetlensége teljes tiszteletben tartásával. Ha ez sikerült, az emberiség nem lehet egészen elveszve.]

OTTLIK GÉZÁRÓL ÉS A HAJNALI HÁZTETŐKRŐL

(részletek)

TANDORI DEZSŐ

T. Rilket idézi, a IV. Duinói Elégiát:

„Az ellentét alapja készül itt
a perc rajzához, fáradságosan,
hogy lássuk; mert nagyon világosak
velünk. Nem ismerjük az érzés
kontúrját, csak mi kintről alakítja.”

(Rónay György fordítása)

És valóban: *nagyon világos velünk* a *Hajnali háztetők*; ott világos, ahol erre egyáltalán hely van: a kontúrt kívülről alakító anyag olvasmányosságával, érthetőségével. Miért érzem mégis úgy — kérdi T. —, hogy még sokszori olvasás után sem tudnám „felmondani magamban” a regény legegyszerűbb elemeit: a cselekmény menetét, azt, hogy kivel mikor mi történt és milyen sorrendben; pedig részleteiben minden olyan közérthető és a regény egésze sem homályos?

A PRÓZA KÖREI (II.)

A hajnali háztetők nem az egy pont felé haladó, teljes egészével lezáruló, csúcsponton vagy decrescendóban „elfogyó” regényszerkezetet követi. (Mint pl. Evelyn Waugh Ottlik-fordította remekműve, *A megboldogult.*) Így a Waugh-befejezés sem a Hajnali háztetők egyetlen jelenetével, hanem több helyszínen és különböző időben zajló eseményekkel, ezeknek a cselekmény-szintű elemeknek a próza szerkezetében többé-kevésbé egyenletesen eloszló összességével hasonlítható össze. Önmagában véve sem a Bébé-Alisz, sem a Péter-Alisz eseménysor nem kínálja

a regény — akár megosztott legyen is ez — csúcspontjait képezni. Egy képzetes középpont körül támadt hullámváz egy-egy körén helyezkednek el csupán; hangsúlya nem az egyes hullámhegyeknek vagy völgyeknek van, hanem az egész hullámváz tényének. Mégis, hogy épp a Lónyay-utcai hajnal lehetett a regény címadó jelenete, azt a látszatot kelti, mintha — a fentieknek ellentmondva — a regény valamiféle hagyományosnak, régimódinak tetsző igyekezettel ezt vagy azt az önmaga által tartalmazott elcmet kívánná a próza egészének pusztá (és egyedül valóságos) ténye fölé emelni. A következő rövid megfigyelések — a részletek szintjén — épp ezt a kérdést élezzik ki: valóban lemond-e a *Hajnali háztetők* valamilyen „regénybeli mondanivaló” kedvéért arról, hogy „csupán” saját próza-létét mondja?

A PRÓZA KÖREI (III.)

Hajnali háztetők

Távozva a Lónyay-utcai lakásból, ahol Halász Péter nyaktörő párkány-mászást hajtott végre, csakhogy bejusson az ablakon át Aliszhoz és a vele együtt bezárkózott házigazdához, Bébé úgy véli, hogy Péter „csak a bányász szerencséjének köszönheti, hogy most él.”

„— Megérte, te félbolond? — kérdeztem.

Rám nézett és hunyorgott.

Jó volt — mondta.

— Micsoda?

— Tudod — magyarázta —, láttam végig a hidakat.

— A hidakat?

— Igen. A hidakat. A folyó pántját, végig. Össze-vissza a rengeteg háztetőt. Egy vonat ment a Ferencvárosi pályaudvar tájékán. Tehervonat, huszonnégy kocsi.

— Péter — szóltam rá bosszankodva.”

Egyáltalán nem csodáljuk, hogy rászól. Inkább azon csodálkozunk, hogy Péter „mutatja fel” a regényben a hajnali háztetők képét, Péter, aki „mindig alkalmazkodott a hallgatóihoz. Gyakran melléfogott, tévedett, rosszul ismerte fel emberét. Ezért óvatos volt, s zavarosan, nyakatekertén beszélt... Sokszor azt gondoltam... egyetlen őszinte pillanata a hallgatás lenne.”

És nincs-e ott is ellentmondás, hogy Bébé azt ajánlja végül Péternek, fesse meg amit látott, mert ez „szép”; holott a bevezetésben még azt magyarázta Lócs elvtársnak: „Én azt tartom...”, hogy a valóság se nem szép, se nem csúf, se nem rossz, se nem jó, sőt, értelme sincs semmi, amíg mi művészek értelmet nem adunk neki, s ihlettel, látomással, lel-

künk teremtvő erejével szépséget, igazságot és jóságot nem lehelünk bele.”

Péter pedig így meséli el, amit látott:

„Alapjában semmitmondó kép. Piszkos falak, tetők cikcakkja. Az Andrassy út túlsó ablakosra vakon csillog a napfényben. A Vár zöld teteje is fényes. A Múzeummal átellenben kinyitottak egy ablakot, s kócos nő ásít és nyújtózik. A redőnyök mögött alszanak. Valahol szól az ébresztőóra. Öreg utcaseprő kaszálgatja az úttest szegélyét. Szinte hallani a seprő sercegését. A harmadik emeleten iskolásfiú könyököl, kávésbögréjét markolássza. Felhajtott gallérral száll ki egy férfi a taxiból, pénzt kotor elő. Három uszályt is láttam, lefelé úsztak a Dunán. Takarítják a kávéházat. A Vilmos császár utat némelyik mellékutca ferdén keresztezi, a házak egymáshoz lapulnak, szürkék, porosak. A sziget benyúlik a Margit-híd alá.”

Mindez valóban idegesítően leltárszerű. Bébé meg is kérdi: „— Ezt mind láttad?

— Le tudnám rajzolni a térképet, apróra.

— Hát akkor rajzold le.”

Ezt javasolja hirtelen Bébé. Pedig képtelenség, amit Halász Pétertől kívánna. A kép, melyet Péter látott, még nem a Hajnali háztetők — a regény címének értelme szerint. Hideg hajnal képe csupán, melyet Bébé is érzékeltetett már, ahogy kijöttek a kapun:

„Hideg, piros napfény söpörte végig az úttestet. Lassan mentünk; Péter meg-megállt, hogy megnézzen egy szemetesekannát, vagy egy pék-kirakatot.”

Péter elbeszéléséhez Bébé megrendülése kell, hogy a látványból kép legyen, és ne legyen ellentmondásban semmi a Lócs elvtársnak mondottakkal. Bébé megrendülése nemcsak esztétikai jellegű és nem is csupán emberi minősége teszi ennél *többé* (az, hogy képes belátni Halász Péter zagyva életébe, mint egy esélyt, lehetőséget, a kép megfestését. Valami igaz dolgot.) Nem csak erről van szó.

„— Ne hazudozz” — mondja Bébé először. — „Inkább eredj vissza Aliszhoz. Megharagítod.

— Á — legyintett (Péter). — Dehogyan. Nem fontos. Nem erről van szó. Azt kérdezted, hogy megérte-e? Hogy kerül ide Alisz? És nem hazudok én. Láttam tisztán az egész várost. Hidakat, vonatot, mindent.”

Hogy kerül ide Alisz? Itt kell keresnünk a „Hajnali háztetők” — cím kulcsát.

HAJNALI HÁZTETŐK?

Szó sincs arról, hogy Both Benedek festő (aki a Bébé név mögött rejtőzik) valóban olyan „tréfás behemót ember” lenne, aki „megharagszik

néha”, és mérgesen összevissza dobálózik a címekkel. Azt állítja, hogy egy kép történetét mondja el; igen, de melyik képét?

Nem, nem a Halász Péter látta hajnali városét. És nem is az ő igaz megrendülésének képét. („Szerény, szórakozott mosolya mögül különös meggyőző erő sugárzott. Most már én is láttam Budapest háztetőit. A fényes őszi hajnalban, az áttetsző levegőg alatt borzongtak a kövek, hatalmas némaságban terpeszkedett a város a messzeségbe. Szennyes színei egybefolytak. A nyugati látóhatár megfeszült, mint egy fakókék vitorla, mérhetetlen magasan. A folyam mentén bérkaszárnnyák horgonyoztak a híg napfényben. És tetők, kémények, tűzfalak szurtos, széltépett, esővert rengetege.”) A „Hajnali háztetők” cím nem nosztalgikus; nem egy hajnal emléke. Három (akárhány) figurát ábrázoló kép címe. Hogy kerül ide Alisz? — kérdi Péter. Hogy kerül ide Lili? Hogy kerül ide Péter? — kérdezhetnénk tovább. — Hogy kerül ide Bébé? Kitégul a „kép”, ahogy ezt a tágulást a „Hajnal, éjfél közt ocsúdva...” Kosztolányijánál már megismerhettük:

„... és azon jár álmos elmém, hogy a föld száguld az űrben,
óriás, zúgó robajjal mind ijedve vágtatunk,
én, ki nézem, az, ki alszik, sajtóharag és ingaóra,
s reszketek, hogy életünk csak negyven, ötven, hatvan év.”

Hogy festhetné meg Halász Péter ezt a képet? Igaz, szorongva nézünk utána ostoba párkány-mászása közben: ilyen nyaktörő helyzetbe kerül, mikor szembetalálja magát valami „igazi”-val, (így fordítjuk meg az események logikáját); jobban szeretjük őt, ha inkább kártyatrükköket gyakorol, mulattatja a nőket, tőpörtyűzik és rugós kockajátékon játszik Lilivel! Józsefvárosi vendéglőkben, vagy akár olvasztárképeket fest megrendelésre. El kell inkább tűnnie a képből, ahova egy pillanatra betévedt. A figurális változat — Bébé háromalakos kompozíciója — megőrzi őt: de csak ez a fikatív figurális marad a szereplők számára. A regény, a képhez gyűjtött dokumentum-sorozat: figurális. De a próza köreinek gyűrűzése olyan szélesre tágul, hogy az alakok, tárgyak, szereplők és tetteik „képe” felismerhetetlenné válik; mintha a körkörös hullámok a vízbe néző arc tükörképét tágítani kezdenék, iszonyatosan nagyra hordanák szét; és már mindörökre visszaállíthatatlanná válna a részletek „valós” elnevezése és helye. Így tisztul „Hajnali háztetők” minden, ami csak felbukkan a regényben; de nem jelképesen, nem „valóságos” hajnali háztetökké; a hajnali vízió csak közbeeső, szemléltető fokozata egy folyamatnak, mely a próza körei által végbe megy. A próza körei által: de már nem a részletekre szedhető, elemezhető körök által; ilyenféle cím tehát a „Hajnali háztetők”.

AZ ÉLMÉNY VISSZAZÁRUL

Mintha nem lett volna — jegyezte fel T. —, így kívánja Ottlik visszaadni a dolgot torzóba. Még azt is hozzáteszi: szó sincs róla, hogy bármit is, ami előhívódott a regény részletei által, még nem történtté akarna tenni a próza teljességével. Vagy akár csak kétséssé akarna tenni élményünkben bármit. Csupán le akarja tisztítani mindazt, ami túlságosan egy-jellegűvé, egy-kategóriájúvá tesz; s ha ez nem ellenkezne épp az ő szellemével, mondhatnánk: ami túlságosan „jellegűvé”, „kategóriájúvá” tesz. Tulajdonképpen végig a lehetetlen határán jár; műveletének veszélye — épp a hivalkodó szándék híján — már-már az észrevehetetlenség; azok számára legalábbis, akik a „kimondás”, „megfogalmazás” révén „gondolatok stb. realizálódását” várják a regényben.

Hiszen a „torzóba visszaadás” nem közvetlenül érinti a regény elemeit; mindezek — egy hagyományos szinten — csorbítatlan maradnak. (S ezen a szinten is élményt nyújt a könyv.) A visszaadás torzóba — leginkább talán — igazság- és arányérzék az ismeretlennel szemben (azzal szemben, amihez képest a regény a próza köreiből kiterjedve *van*); és amit Ottlik a regényben irányként megteremt, nem azért teszi, hogy bennünket hozzákössön, hanem hogy szabad játékot engedve ennek az iránynak, mint egy mutatónak, mennél teljesebb egészünkkel követhessük játékát egy skálán, melynek beosztása nem hasonlít már az ilyenségo-lyanság mértékegységeihez.

S ugyanakkor a mi élményünk személyesen megmunkálatlan torzója mellé Ottlik odateszi, még ráadásaként is, a torzóba visszaadottat; — „Lám, nem nagyon különbözik tőled” — ilyesféleképpen mutat művére, závartalan, s biztatva bennünket; Rilke Archaikus Appoló Torzójára emlékeztetve, csak távrolól sem olyan kategorikus, s — számunkra talán — sokkal emberközelebbről. Biztat bennünket a „műfajokra”: az „ilyenség vagy olyanság” műfajaira, melyek őt magát persze szomorúsággal töltik el. Szomorúsággal, mert tudja, hogy nem lehetünk meg — ő maga sem lehet meg — nélkülik. Halász Péter áhított bármilyensége, s mindaz, amit ez jelent, nagyon lehangoló. Pedig jó lenne így is valahogy — véli T. — De ez nekünk itt, ebben a városban, valahogy nem megy — ilyesféleképpen mondja Ottlik. Ennyit kell épp csak belátnunk, s utána minden újra csodálatosan többértelmű, anélkül, hogy ez elkedvetlenítővé válna. Bébé számára is: nem a szemünk előtt válik-e másodlagossá, járulékosná Halász Péterrel való régen elpusztult, gyerekkori barátságuk? s mégis, egyre „élhetőbbé” — arra a kevéské kis lángra szorítva, ahol, úgy látszik, sok minden jobban élhető, s mégis (Szebek Miklós szavaival) több önmagánál. Nem jár-e Bébé a „lélek olyan elhagyott tájain”, mint a gyerekkori, gellérthegyi tavasz, még barátságuk idejéből?

„Nem tudom már, hogy melyik évben történt, s hányadik elemibe jártunk. Csak annyi támpontom van, hogy tavasz volt, s én ismertem már ezt az évszakot tavalyról, tavalyelőtről, halványan még régebből. Az iskola a Gellérthegy lábánál állt. Tantermünk a hátsó udvarra nézett. Az udvaron egy cseresznyefa virágzott a sárban, túlhan kopasz sövénykerítés látszott és kezdődő kertek bokrai, feketén. Rügyező vesszők, csipősen üde levegő, szikrázó napsütés, éles, fehér színek és hozzá csupa szürkésbarna, fekete-sárga, zöld nélküli: sár, szél és cseresznyevirág: kopár látvány volt ez a gellérthegyi tavasz, ismertem már évek óta”.

S ahogy mindez már felnőttessé, társaságivá-társadalmivá kopott felszínével együtt is „a legnagyobb ólomsúly” része, létezésünk alsó rétegeiből. (Iskola a határon)

Halász Péternél a másodlagos, járulékos dolgok épp megfordítva, inkább minőségiek: *ahogy* Bébé nem élne, *amit* nem tenne. És mégis:

„Valami kábulat fogott el lassan. Valami meghatottság, révület, alkotókedv, lírai hangulat... Vaktában ide-oda kóboroltam a városban. Talán Péter halála is felkavart. A gyerekkorunk. A régi szerelmes lányok. Budapesti éjszakák és hajnalok emléke.”

Ennek a sok-pólusú viszonylagosságnak már régebben is tudatában volt Bébé, nemcsak a háború után. Akkor is, mikor a Lónyay-utcai hajnalon azt javasolja Péternek:

„Fesd csak le, ahogy láttad.”

És Péter azt feleli:

„De minek? ... Mi szükség van arra, hogy lefesse? Nekem elég, hogy láttam.”

S ekkor, két rendkívül fontos mondat után („Egy kis cseléd szaladt át a villamossíneken. A verebek odébb ugráltak három arasszal”) — így folytatódik a regény:

„— Hát Péter — sóhajtottam. — Valamit csak kell csinálni az embernek az életben.

— Miért? — kérdezte tágra meredt szemmel. — Miért kellene?”

Bébé elneveti magát, ahogy megkérdi:

„Most például... mit fogsz csinálni?”

Mert valamit nyilván csinál majd Péter. Mindig csinálunk valamit. És nemcsak okosan nevet Bébé; önmagán mulat már: valóban, miért is kellene mindenkinek „hajnali háztetőket” festenie? Természetes, hogy nem kényszerítő erejű Halász Péterre nézve az esély, amelyet Bébé az életébe egy pillanatra beelát. Valamit majd csak csinál, helyette.

„— Megkeresem Lilit — felelte szórakozottan.”

S Bébé nevetése nem csap-e át újra egy kis megrendülésbe, ahogy arra gondol: „Merre, hol kereshette? Miféle vadmacska-szimattal vágott neki a város körngetegének azon az őszi hajnalon?”

Okossága milyen toleráns — folytatja T. — Hiszen belső tapasztalat ez: a regény megírása is a „teljes” áttekintés szándéka még. Megléte már az erről való lemondás egyedül megvalósítható, küzdelmes útja önmagunk feladása nélkül. Az „ismeretlen” végül is ezért marad meg ismeretlennek aránypárjaink egyik oldalán. A torzóvá-visszaadás: ennek a tudásnak prózává alakulása; nem csonkulás, sőt: így *élhető* a számunkra, így *teljes* a számunkra feszengés nélkül.

T. egy részletet idéz hirtelen: Halász Péter és Bébé lefelé jön a Svábhegy oldalából, ahol — Péter és Alisz esküvőjének hajnalán — Lili egy kis vendéglőben ötven kalmopirinnel öngyűlkosságot kísérelt meg.

„...már elrobogott a mentőkocsi, s a taxinak is hűlt helyét lertük. Péter halványan elmosolyodott.

— Sétálunk egyet — mondta.

(...)

Egy kis réten keresztülvághattunk, egy kanyarodót megtakarítva.

— Ötven kalmopirin — tűnődtem fennhangon. — Kutya baja se lesz, és ez a két fiú talált rá?

— Nézd — mutatott Péter balra.

Három cseresznyefa vakított a harmatos, lágy reggeli fényben. Mozdulatlanul álltak talpig fehérben. A fukete-sárga, agyagos kertben egy ember kapanyelet faragott.

— Melyik kórházba vitték vajon? — kérdeztem.

— Nem tudom — mondta Péter.

Cigaretát vett elő és másról kezdett beszélni.”

Elpusztult barátságunk... a gellérthegy-i tavasz... de hiszen gyönyörködök itt Halász Péter... abban, amiben gyönyörködni kell... és nem marad olyan részvétlen sem... hiszen egy nagyobb, egy tágabb ritmus szerint majd igazságosan intéződik el a dolog... előbb lepereg ez az Alisz-ügy... aztán visszatér Lilijéhez. Antibes, a Maquisard-preszszó, solymásztelep és Művészeti Alkotások N. V. — mind-mind lepereg, megfelelő ritmus szerint. Csak ki kell várni: csak végig kell olvasni a regényt. El kell fogadni, amit felkínál: benne kell élni. Magát a regényt kell élni.

Ez az a plusz egy dimenziós próza, melyet Hemingway emleget Afrikai vadásznaplójában; hogy valaki majd meg fogja valósítani — írja T.

„Már látom, hogy szót szóba öltök, és belegabalyodok a mesembe... Összekuszálom az időrendet, belekeverek kívülálló személyeket, ide nem tartozó dolgokról bölcselek, és nem oda lyukadok ki, ahová szeretnék. Pedig el akarom mondani ennek a képnek a történetét úgy, ahogy volt” — mondja Bébé a bevezető részben. Igen — jegyzi meg T. —, belekeverek kívülálló személyeket. Magamat. Mégis, itt kellett kezdenem. A Svábhegyről jöttem lefelé. Az Istenhegyi út környékén elha-

ladtam a ház mellett, ahol 1944-ben kényszerűségből töltöttük a nyarat; úgy júniusban mentünk fel, és csak október táján költöztünk vissza újra a Duna-parti lakásba. Bombázták a várost; égtek a Duna-parti malomsorok; nem közlekedett a fogaskerekű; bokrok közt oldalazva, bujkálva jártak le az emberek a hegyről, bujkálva kapaszkodtak haza. Lefelé jöttem a Svábhegy oldalából, s egy kanyarodóban egy sűrű fasor és a szemközti erdős dombhát égbeírt vonala felvillantotta egy tó partját, ahova *először* nem utazhattunk le akkor, azon a háborús, gyerekkori nyáron...

T. sokáig üldögélhetett itt a papírjai felett.

„Megmosta az arcát. Kinézett az ablakon... Olykor-olykor felállt, fel-alá járkált. Vagy kiivott egy pohár vizet, möhön nagyokat kortyolva, s visszaült, gyorsan firkálta betűit a papirosra. Így találta őt a hajnal...” (Virrasztók)

Többet nem tudott mondani. Minek is kellene? „Elég az, hogy látam.” Evidenciánk bizonyos pillanatokban teljesen inkommunikatív. S ez az inkommunikatív evidencia — vélte T. kissé ingerülten, kialvatlanul derengő agyával — mégiscsak ez a közlés alapja. Anélkül, hogy pótlék-íze érződhetne. Ottlik sose érezteti velünk. Pedig legtitkosabb „szomorúsága” — bármit mond is — nem kerülhet a műbe. De itt jövünk mi! — kiált fel T.

S mintha a könyvben nyújtózna, meg is próbálkozik mindjárt a hevenyészett felelettel:

„Nem emlékszem, hogy valaha is *először* olvastam volna a Hajnali háztetőket.”

1965. szeptember—december

OTTLIK NYITVA MARADT AJTAI

THOMKA BEÁTA

Kosztolányi, Ottlik mestere egy helyütt a következőket írja: „*A regény mivolta, hitem szerint ez: zárt világba vezet bennünket, ahol minden ember, minden bútor régi ismerősünknek rémlik s amint olvassuk, lapról-lapra jobban érezzük az élet és idő múlását. Ezzel szemben a novellában az ajtók nyitva maradnak, az alakok meglepetésszerűen toppannak elénk, a tárgyak csak kellékeknek tetszenek.*” A Tamási-novellákról érkező Németh László szinte ugyanazzal a metaforával él, mint Kosztolányi: Tamási „*nem zárja le, nem kerekíti ki történetét, inkább nyitva felejt: lássatok ki rajta az égre. Úgy viszonylanak az ő novellái a mieinkhez, mint a gesztus a cselekedethez.*” Ottlik novelláit olvasva és specifikus elbeszélői eljárásait vizsgálva azt hiszem nem tévedtünk, ha az idézett két rendkívül fontos és az elméleti továbbgondolás számára igen jelentős észrevételből indulunk ki. Ottlik novellái ugyanis éppen a *gesztusjelleg* és a *nyitottság*ot hordozták ki domináns eljárásokként. Ezek a mozzanatok egymást feltételezik, egymást támogatják Ottlik novelláiban. A nyitottság nem csupán szerkezeti vonatkozásban jelentkezik, bár ezen a szinten a legkézzelfoghatóbb. Az *ajtók* tehát nem csak a nyitott szerkezetet megvalósító kompozíció falán maradnak nyitva, hanem a novellák létrehozott, teremtett világának épületén is.

Vajon azt jelenti-e ez, hogy Ottlik áttöri a hagyományos novellaformát, s a felnyitással esetleg már nem is a műfaj ismérveinek megfelelő, nyomatékositott záróegységgel, poénnel befejeződő novellát ír, hanem egy képlékenyebb, lazább szövetű és struktúrájú „próza szöveget”? Távolról sem: Ottlik novellája abban tér el a hagyományos novellától, hogy a poénszerű kicsúcsosodást elkerüli, nem rendel alá minden egyes mozzanatot a végső fordulatnak, hanem a „látens meglepetéslehetőségeket” (Lukács) tartogató végső fordulatot egy metsző, éles gesztussal cseréli fel. Ez a gesztus már nem tölti be a poén funkcióját, de nem is teszi behatárolhatatlanul rugalmassá, transzformálhatóvá a novellát. Ezek a *nyitott ajtók* valahol e két megoldás között, harmadik lehetőségként rea-

lizálódnak. Németh László beszél arról az ösztönről, amely minden novellaíró sajátja kell legyen ahhoz, hogy töretlenül tiszta formát érleljen ki: ösztön kell ahhoz, hogy a novellaíró tudja, hol kell elkezdenie s hol kell befejeznie a novellát. Ottlik ösztöne kifogástalanul működik: a novellaszituációk megválasztása, az indító helyzet kijelölése, valamint a történet berekesztése sajátos arányérzékkel és fegyelemmel valósul meg. Mindaz, ami a felütés és a zárás között lejátszódik, látványosan semmi olyasmit nem tartalmaz, ami látványosan kiélejtett konfliktusokhoz, tragikus fordulópontokhoz, sorsfordulókhoz lenne hasonlítható. Ottliknál sajátos módon maguknak a kiinduló szituációknak a megválasztása tartalmazza azt a feszültségmennyiséget, amelyhez másutt „el kell jutni”.

„A valóság egyetlen pillanata, impulzusa, mozzanata sokkal sűrűbb, hevesebb, káprázatosabb, semhogy bármivel is mérhető volna.” A Kosztolányit magyarázó Ottlik szavai ezek, aki a Kosztolányiéhoz hasonlítható biztos érzékkel ragadja meg „a létezés sértetlen, absztrakciókra nem bontott alaprétégeből”, valamint az emberi sorsokban sűrítődő léhelyzetek összességéből azt, ami egy intenzív gesztusban megragadható, olyan gesztusban, amely rálátást biztosít nemcsak az adott sorsszituációra s rajta keresztül az emberi létre, hanem Németh László szép szavával: az égre is.

A *kilenc kínai* című novella a *Minden megvan* gyűjteményes kötet egyik rövidebb, rondószerűen lekerekített darabja. A novellakezdet olyan leírást tartalmaz, amely a közeli szemlélődéstől egy távolodó-tárguló perspektívájú deskripcióba ível át. „A kilenc kínai valami ügyetlen rajzon volt látható, amint egymás hegyén-hátán ácsorogtak a pagodák előtt, nagyjából hegyes süveget viselve, természetesen kínai süveget. A szerény alkotást vastag keret vette körül és három pontozott vonal szelte részekre. A rajz e vonalak mentén volt szétvágható s alkalmas módon ismét összerakható: hogy a kilenc kínaiából csodálatosképpen tíz kínai váljék. Így szólt az utasítás a kínaiak képe alatt, egy színházi betélap rejtvényrovatában, mely lap nyitva hevert egy alacsony íróasztalszerű alkotmányon.” Erről a képről mozdul ki fokozatosan a leírás: a nézőszög fokozatosan beveszi az asztalt, a szobát, az ajtókat, a többi szobát, a tornácot, a kerttet, a kertészházat. A helyszín, táguló, bővülő szögű leírása után olvasható mondatok az időpont (ugyancsak bővülő tendenciájú) meghatározását adják: „Fél tizenegy lehetett, a nap bágyadtan lángolt az égen. A nyár vége felé járt. Igen, pusztulás, és enyészet, rozsdás kutyánc, korhadó hordók.” A nyárvég, a pusztulás, az enyészet főnevek, valamint a rozsdás, korhadó jelzők által kialakított képzetkör már ezen a ponton kibontakoztatja konnotatív jelentését. Az elmúlás képei nemcsak atmoszférateremtő elemekként funkcionálnak a novellában, hanem a továbbiakban megrajzolt történet szimbólummá

transzponálódó elemeiként. A kilenc kínai „ügyetlen rajza” a novellának e kezdeti pontján még nem töltődik fel másodlagos jelentéssel.

A bekezdő fejezet után következik András belső monológja, melyben Judithoz, elvált feleségéhez beszél. Ebből a közvetett közlésből értesülünk András és Judit viszonyáról, megszakadt kapcsolatáról. A harmadik fejezet tartalmazza Juditnak és Istvánnak a megérkezését a nyaralóba, Andrásához. Reggeltől estig vannak együtt hármásban. Esznek, kártyáznak, nevetgélnek. „Együtt voltak estig, aztán elváltak, és semmiről sem beszéltek. (András) *Undorral nézte kéziratait, a keserves harmadik felvonást. Semmit, soha... Soha többé semmihez nem tud már fogni.*” Juditék távozása után András visszatér a rejtvényhez. „Egy ideig szomorúan bajlódott a szivarjával, aztán észrevette a képeslap rejtvényeit, a kilenc kínai problémáját nézegette, elolvasta az utasítást, s végül hozzáfogott, hogy kivágja s ahogy kell, ismét összerakja az ábrát. Csodálatos módon tényleg tízre szaporodott a kínaiak száma.”

„... semmiről sem beszéltek”, írja a novella: valójában nem is történt semmi, toldhatnánk meg. Ha azt állítanánk, András ettől a látogatástól várt valamit, talán kapcsolatuk helyreállítását Judittal, nemcsak hogy banalizálnánk a történetet, hanem félre is értenénk, hiszen a novella hangsúlyozza, hogy kettőjük szakítása kölcsönös megegyezésen alapult. A meglepetést és a váratlan fordulatot, akár az adott szituációt pozitív, akár negatív irányba kilendítő változást a novella sem nem tartalmazza, sem nem készíti elő: megkerüli. Nem átmenetet akar megragadni egyik létállapotból a másikba, hanem magát a „két létállapot közötti állapotot”. Sem András, sem Judit előtt nincs válaszút: a *diszkontinuált létezés* a maga explicit változatával áll itt előttünk. A két ember közötti kapcsolat folytathatatlansága, a beszéd elapadása („*semmiről sem beszéltek*”), András rádöbbenése: „*Soha többé semmihez nem tud már fogni.*” a megtörténések, a tények szintjén „realizálják” azt, amit a novella képi mozzanatai (pusztulás, enyészet, korhadás) előrejeleztek.

A választás nélküliséget, az adott helyzetből való kilépés lehetetlenségét kompozicionálisan a rondószerkezet nyomatékosítja: a kiinduló motívumhoz, az ügyetlen rejtvényhez való visszatérés nemcsak szerkezeti-
leg, sőt optikailag zárja be a kört, hanem szimbolikusan is. De vajon tényleg behatárolódik-e ezzel a novella világa? Nem kellene-e ahhoz, hogy úgy érezzük, ténylegesen zárt szituációt prezentál a novella, az a fajta hullámlás, amely a felütésben exponált szituációt konfliktusban, feszültséggel teli pontban tetőznél, majd ebben a pontban zárná, vagy esetleg egy olyan befejezésben, amely a feszültséget feloldaná, vagy akár egy *javuló*, illetve *rosszabbodó* tendenciával látná el? *A kilenc kínai* történetének célja, hangsúlyozzuk, nem az erre vagy arra kimozduló

léthelyzetnek a megragadása, hanem a kimozdulás lehetőségétől megfosztott egzisztenciális helyzet állandósulásának megragadása. A novella azt a szemvillanásszerű pillanatot sűríti egy gesztusba, amelyben a léthelyzet *létállapottá* transzponálódik.

Paradoxonnak tűnhet, de a választás nélküliség felismerése, a nyár- véggel, enyészettel létállapotnak a novellisztikus megragadása teljesen nyitott világot eredményez. A nyitottság éppúgy áttöri a zárt rondó- szerkezetet, mint *A Drugeth-legendában* a keretszerkezetet. Erre pedig úgy kerülhet sor, hogy a rondót, az önmagába visszatérő ívet Ottlik *ironikusan* kezeli, tehát többletjelentéssel látja el. A rejtvény-motívum a novella központi problémáinak ironikus ellenpontjaként funkcionál: a motívum másodszori előfordulása, a novellazárásban való megjelenése teszi ezt nyilvánvalóvá. A rejtvény megoldása abban a pillanatban világosodik meg András számára, amikor saját helyzetének teljes bezártságát, egzisztenciális zsákutcáját felismeri. A kilenc kínai rejtvényének motívumát két mozzanat minősíti a novellában: az egyik a rajz ügyetlenségére vonatkozó megjegyzés, valamint a rejtvény jelentéktelenségét, lényegtelenségét, értéktelenséget kidomborító közlés: a rejtvény egy színházi lapban található. A második mozzanat a rejtvény irracionális minősége: a képtelenség, a gyakorlati ész számára lehetetlen megoldás és az optikai csalódás enigmászerűsége. E két jelentéskör a rejtvény-motívumon belül is szemben áll egymással. Az ironia tehát a motívumon belül is érezteti hatását. Ezt a hatást erősíti fel a novella azzal, hogy egy olyan történetet fog közre a motívummal, amelyben összehasonlíthatatlanul komolyabb problémák merülnek fel, mint amilyen egy rejtvény megfejtése vagy meg nem fejtése.

A kimondás, a megfogalmazható/megfogalmazhatatlan, nyelvi formákba önthető és a nyelven inneni tartalmak problémájával egy életen át szembesülő Ottlik pontosan tudja, hogyan és hol kell befejezni a novellát ahhoz, hogy mindazoknak a többletjelentéseknek a szférája ne károsodjék, melyek impliciten megvannak a novella világában. A rejtvény-motívum így jut kulcsszerephez a novellában: a rejtvény megoldására vonatkozó tárgyilagos közlések azáltal, hogy elterelik a figyelmet a fókuszban álló létproblémáról, lökést adnak a sejtetett, érzékeltetett viszonylatokban rejlő irracionális tartalmak felfedezésének irányába: az emberi létezés alapkérdései csak egy meghatározott pontig nevezhetők néven, mondhatók ei, közölhetők. Szinte alig van Ottlik-novella, amelyben ez a probléma ne jelenne meg explicit vagy implicit formában. A körkörösén, keretesen felépített *A Drugeth-legendá* így zárul: „*Bizonnyára — így remélem — csendesen, békén hunyta le a szemét, hogy mi a hamisság és mi az igazság az ügyében — nem álltam ágyánál ezüstkanállal —, azt csak ő tudja, mint ahogy a Drugeth-legendá nyitja is nyilván a birtokában van már. Semmi egyebet nem közölhetek róluk.*”

A közölhetetlenség egy olyan elbeszélői attitűdöt leplez le, amely nemcsak a közölhetőség, a kifejezés határaival és korlátaival van tisztában, hanem a közölhető, a kimondható maximális lehetőségeivel is. *A hegy lelkében* olvassuk: „... a dolgoknak nincs lényegük, csak formájuk — valamilyen természetük van, sajátosságuk, s csak ez a milyenségük biztosítja az ontológiai szerepüket, csak ez abszolút, a jelző, nem a főnév ... de egyúttal: semmi sem öltheti fel a létező jelzőt, csak valami módon felidézheti a valóságban... semmi sem lehet ilyen vagy olyan... Aztán kitépte a lapot, látván, hogy jámbor vakmerőségében a kimondhatatlan éppen a legreménytelenebb módon akarja elmondani, és a következő oldalra csak ennyit írt fiatalságának e jellegzetes gondjairól fékezett, erős indulattal: „Semmi sincs sehogyan.”

Ottlik tételei a nyelvi és a nyelven inneni tartalmak artikulálásáról, melyek nemcsak elméleti írásaiban, hanem a prózai szövegekben is jelen vannak, közvetlen kapcsolatban állnak a novelláknak már emlegetett nyitottságával. Az Ottlik-novellák mindazon jelentések számára nyitottak, melyek az elbeszélő tények, helyzetek, események által közvetlen formában nem áramolhatnak be a szövegbe. „*A novella szemvillanás és atmoszféra dolga.*”, mondja Németh László. Ottlik ennek a nagy jelentőségű felismerésnek a tudatában igyekszik egy közeget létrehozni, amelyet olyan szuggesztív atmoszféra jellemez, amelyben egy időben hatnak a közölt tények és a közöletlen, de felidézett tartalmak is. Az atmoszférát ezek a novellák nemcsak a kifejezett és a megtörtént által hívják életre, hanem a *ki nem fejezett* által is. „*A kifejezés valami halott dolog.*”, olvassuk a *Hűség* című novellában. Ha bezárulna a novellák világa a *ki nem fejezett* tartalmak beáramlása előtt, ha lekerekedne egy-egy történet, ha az elbeszélő nem azzal zárná a novellát, mint Ottlik teszi *A Drugeth-legendában*: „*Semmi mást nem közölhetek rólok,*”, kétségtelenül bezugorodna a novellák világa és telítettségéből veszítene a novellák atmoszférája, valamint Ottlik lemondana arról a lehetőségről, hogy a *szemvillanás* időben-térben körülhatárolt konkrétságába becsempéssze mindazokat a dimenziókat, amelyek e kettős kötöttségen messze túlnőnek. *A kilenc kínai* egyik ilyen dimenziója annak a létérzésnek az állandósulása, amely nyilvánvalóan meghaladja a nyár végi nap huszonnégy óráját. Ennek érzékeltetésére fordul a novella a formához, a többletjelentéseknek a *formával történő szuggeraláshoz*. Ezért kell, hogy kitáruljon a novella világa, s ezért maradnak nyitva az ajtók *A kilenc kínai* című novellában.

Az az érzésünk, hogy Ottlik novelláinak ezek a kiragadott elbeszélői eljárásai jelentőségükben meghaladják a kompozicionális kérdéskört s egy bizonyos formában Ottlik prózai világlátásának köreit súrolják, amelynek „nyitja”, megnyugtató módon (mint a *Drugeth-legendá* tika az elbeszélő számára), még mindig nincs a kezünkben.

EZ NEM AZ

HERCEG JÁNOS

A fiú kinn állt a parton. Meggypiros műbőr zekéje volt, fényes, fekete Krisztus-szakállá, combjához tapadó fehér, alighanem szintén műanyag nadrágja, s a kezében apró, barna bőrtáska. Idegen volt, magas és vékony. Hosszú árnyéka derékszögben feküdt a vízre.

— Ilyenek a homokosok a Place de la République körül estefelé — jegyezte meg Csobán doktor, kellő megvetéssel szűrve fogain át a szót, amikor a kihallgatásnak vége lett és a rendőrkocsi lámpája, kéken villogva tűnt el a holdsütötte fák között. Pedig ő nem is látta a fiút. De a felesége vallomása elég volt neki súlyos és ízléstelen hasonlathoz.

— Nem igaz! — kiáltott sírva az asszony. — Ilyesmit nem látam rajta! Csak az tűnt fel, hogy idegen...

Hirtelen elhallgatott, mint aki attól fél, hogy többet is kell mondania. Minden szem rajta volt, s az ura gyanúja égett az arcán.

Szép barna asszony volt. És teltkarcsú, hogy az újságok ismerkedési rovatának nyelvén fejezzük ki magunkat. Ápolónő volt korábban a kórházban, talpig fehérben járt, amikor a doktor tíz év előtt feleségül vette. Házasságukat egészen rövid viszony előzte meg, s ma délutánig úgy érezte, senki mást nem tudna szeretni, csak az urát.

Az idegen fiú megjelenése azonban nemcsak őt dúlta fel. Éjfél volt már, s az egész telep izgatottan tárgyalta a merőben szokatlan esetet. Amikor kilépett a Broadway nevű csárdából, amely a homokstrandon túl két öreg jegenye között kicsit oldalra dőlve állt, mint valami részeg hajó, a bankigazgató csatlakozott hozzájuk. Erre Csobán doktor kihúzta kezét a felesége karjából, mintegy helyet csinálva maga mellett a száraz, vontatottan és kicsit

tűnődve beszélő agglegénynek, akit szomszédjuknak is tekinthettek, hiszen alig ötven méterre volt tőlük a hétvégi háza. Most is választékosan, némi költői pátosszal szólalt meg:

— Akkor még békében éltünk. Fiatalok voltunk, jóformán gyerekek még, és gondtalanok természetesen. Sárga fényekkel köszöntött ránk a nyár, és kék ködökkel jött az őszi est. Egy rozoga busszal jártunk ki a városból ide, s éjszaka lett, mire hazaértünk. Gyönyörű lánya volt a csárdásnak, piros napernyővel sétált a fák alatt, s esténként kiült a vendégek közé, és halkán énekelt... Bűbájos mosolya volt, s persze én is szerettem volna ott lenni mosolya holdudvarában. Őt azonban Körtvélyessy Eleméren kívül nem érdekelte senki más.

— Zlata — fordult erre a doktor a feleségéhez, mert közben a nyaralójukhoz értek —, nem főznél nekünk egy kávé? Dehogy vagyunk álmosak. Csak tessék bejönni, még egy palack rajnai borom is van...

Az asszony bevonult a konyhába, csak résnyire hagyta nyitva az ajtót. A kávédarálót zúgatta, poharak csengtek a kezében, s a férfiak feje fölött kilátott ugyanarra a pontra, ahol a fiú délután állt. És az egész olyan volt, mintha nem lett volna éjszaka, a szemközi hegyoldal is látható lett volna, a vízre hajló fűzfákkal, melyeken végigfolyt a lemenő nap fáradt fénye.

Megmutatta volna a helyet is a rendőröknek, de azt mondták, nem érdekli őket. A hosszú, kopasz bíró erre megkérdezte egyiküket, mert mindössze ketten voltak, hogy akkor tulajdonképpen miben lehetnének a segítségükre.

— Köszönjük, semmiben. Csak arra feleljenek, amit kérdezzünk. De nem kérdeztek semmit.

A csárda előtt egy alkalmi zenekar muzsikált, amikor betoppantak, s a homályban a tenyérnyi betonkockán elmosódtak a táncoló párok körvonalai. A szaxofon egyszerre berekedt, a hegedűből egy torz sikoly szakadt fel, s a táncosok megálltak. A gazda kék-fehér csíkos trikójában rémülten lógatta hosszú lófejét.

— A lakása is itt van? Mutassa meg! — szólta rá az egyik rendőr.

— Igen — felelte elvékonyodott hangon, s kibújt a sötét mögül. — Csak egy kis rendetlenség van minálunk. Mert a feleségem bement a városba, az anyósom meg már öreg ahhoz, hogy rendet tudjon tartani.

— Nekünk most itt kell várakoznunk? — kérdezte a kinn maradt rendőrtől egy alacsony kislány, s kotnyeleségénél csak a szeme volt nagyobb és a fekete haja világított apró szikrákat vetve, mint a szentjánosbogár. És két kicsi melle a piros blúza alatt nála is kacérabbul ágaskodott.

— Egy perc türelmet kérünk — mondta a rendőr, és elfordította a fejét, mint aki a kísértéstől fél.

Mikor a másik rendőr kijött, s a tulaj megkönnyebbült vigyora ellenére tíz évvel öregebbnek látszott, úgyhogy még a trikója se feszült rajta úgy, mint az imént, Zlata felállt a kocsmá egyik sarkában, ahol az urával szemben ült, és csengő hangon odakiáltotta a rendőröknek, mire mindenki feléje fordult:

— Az idegent keresik? Én láttam!

Egy pillanatra ijesztő csend lett.

— Igen? Ezt nem is mondtad! — nézett rá nagy szemekkel az ura.

Zlata azonban nem felelt a döbbsé megjegyzésre. A rendőrök felé fordulva, emelt hangon fogott bele a részletes vallomásba. A jelenet drámaiságát Csobán doktor azzal fejezte ki, hogy levette szemüvegét, és egy ideig ijedten pislogva nézett körül, majd mint aki sorsába beletörődött, egy lassú és méla mozdulattal visszatette az orrára.

— A rézbográcsot síkáltam — mondta az asszony. — Kinn a házunk előtti fák alatt, mert nem akartam a konyhát bekormozni vele. Amikor felemeltem a fejem, már ott állt. Átnézett a túlsó partra, mintha a hegyoldal szőlői között keresett volna valakit, s így állt sokáig mozdulatlanul.

A Broadway vendégei maguk elé tudták képzelni a képet. A fiút meggyipiros zekében és fehér nadrágban, retiküllel a kezében. Simi, a lófejű kocsmáros, akinek szőrtelen, sárga arca volt és ikszlábán rogyadozva járt, kicsit lehunyta a szemét. Egyrészt, mert álmos volt, másrészt, mert ő már átesett az ellenőrzésen, s ettől jóleső érzés fogta el, úgyhogy most tisztán látta maga előtt az asszonyt, ahogy a bogrács fölé hajol és nemcsak a keze, de napsütötte, erős térde is kormos lett. Látta, ahogy felállt ott a fák alatt, mind a két oldalán igazította magán fekete fürdőruháját, amelyen apró ezüst virágok szóródtak szét fémesen, mintha csak hajszálvékony fóliából vágták volna őket. A melltartóját is megigazította a fiút nézve, s ez oly élesen körülhatárolt, plasztikus látomás volt, hogy Siminek ki kellett nyitni a szemét, fel kellett néznie, mintegy

összehasonlítani a képzeletbeli képet az eredetivel. Mert tetszett neki a doktor felesége. Volt benne valami kifejezhetetlen különbség a telep többi nőjéhez viszonyítva. Pedig azok is be-betértek hozzá, akárcsak Zlata, fürdőruhában, napsütötten, vizes hajtinccsel a fülükön, szódáért, sörért. Nem egy még csak nem is elérhetetlenül.

De Zlata más volt. Fára kellett gondolnia, bármily furcsa, fiatal fatörzsre, ha derekára esett a tekintete. És ahogy a szája előre kinyílt egy kicsit, mielőtt megszólalt volna, abban volt valami lenyűgözően közvetlen, szinte állati vonás. Megfogni, belemarkolni, a húsába harapni, vagy legalább azt mondani, Bandobranski Braca modorában, aki Cséváron volt jegyző valamikor, és Lelbach Gyuszi gyakran vitte magával mulatni: „Magáért szívesen lennék három évig juhászkutyá!”

Mégse merte soha megkockáztatni az udvarlásnak ezt a stílusát. Nem a nyamvadt Csobán doktor miatt. Az asszony kemény és határozott tartózkodása tette lehetetlenné, az ilyesmit, mint ahogy a legszelidebb komondor sem engedi meg idegennek a bizalmaskodást.

Amikor Simi felnézett, az egyik rendőr a söntésnek támaszkodva állt és cigarettázott, a másik pedig hátratólta fején a sapkát, egyszerre leolvadt róla a hivatali jégpáncél, s a szikrázó hajú kislány a piros blúzában fesztelenül kokettált vele.

Itt éjszaka volt, az asszony szavaiban napfényes délután. Az elhallgatott részletek tették, hogy azt hitte, nemcsak őt, a fiút se látja senki. Mert az, ha háttal állt is, ha idegen volt is, most egészen és kizárólag az övé volt. Azt tehetette volna vele képzeletben, amit akar. Gátlás nélkül, zavartalanul, mint amikor álmában szeretkezik az ember.

A fiú azonban oly szép volt, hogy az asszonyt nem testi vágy remegtette meg, amikor a melltartóját igazgatta és felállt, hanem olyasféle tiszta és ártatlan áhítat, amelyet csak kislány korában érezhet egy nő. Kiáltani szeretett volna. Nem is e valóságon túli látomásnak, amelyben a fiú állt, lába alatt a zöld hullámokkal rohanó folyóval, szemben a szőlőhegygel, mint egy csodálatos tájkép foglalatában, meghittén és immanensen. Nem a fiúnak szólni, az asszonyoknak szeretett volna kiáltani, hogy valamennyien idejöjjenek, köszönteni az érkezőt.

Egy hajó tűnt fel, uszályok egész sorát vontatva, s erre az öreg fogász kirohant alpesi stílusban épült parányi gerendaházából, és mintha részeg lett volna, rekedt hangon elordította magát:

— Zdravstvujte, tovariscsi!

Mire az asszony megint odanézett, a fiú nem volt sehol.

A telep viszont felébredt délutáni álmából. A nyurga, kopasz bíró düledező bakjára hajolva húzta a fűrészt egy zöld fűzfa ágán, melyet letört a vihar valamelyik éjszaka, s a fűrész nem győzte a sírást: sziu, sziu, sziu, szii... A bankigazgató szokása szerint felerősítette a rádiót, s kék melegítőben kiült virágcserepekkel kirakott verandájára, hogy angol pipájából bodor füstkarikákat fújva hallgassa tüntetőleg, mi újság a nagyvilágban. Az asztalos begyűjtötte vadonatúj Johnson-motorját, nem azért, hogy kirepüljön a folyó fölé, s aztán ezüst tarajukat felborzolva rohanjanak utána a hullámok, hanem hogy zavartalanul hallgathassa a motor egyenletes, idegeket zsongító zenéjét. Ahogy az afrikai bennszülötteket előbb a végsőkig felizgatja, majd a kielégülés békéjével szelíden megnyugtatja a dobok monoton tamtamja...

— Egy nőbe nem lehet olyan szerelmes az ember — mondta Simi, miközben kockás törülöronggyal végigszánkázott a söntés bádoglapján —, mint ez az asztalos abba a rohadt motorba!

A doktor is kiszólt a fák alá:

— Mit csinálsz te még mindig azzal a bográccsal?

— Az uramnak nem is szóltam — fejezte be most vallomását Zlata —, mert sejtelmem sem volt, milyen szándékkal jött s ki lehet az idegen.

A fogász már jó előbb fel akart állni. Többször megköszörülte hangosan a torkát, és olyan mozdulatot tett a kezével, mint a jelentkező gyerekek az iskolában. De a rendőrök nem néztek rá, s így csak most tudott felugorni:

— Bocsánat, a hölgy engem összetévesztett valakivel! Én két órával ezelőtt ébredtem fel, ennél fogva nem szaladhattam ki a partra, hogy odakiabáljak az oroszoknak valamit. Ezt kikérem magamnak! Engem, kérem, a politika sosem érdekelt. És a háború alatt, amikor kénytelen voltam bevonulni, azt mondtam magamnak, hála istennek, hogy angol fogságba estem.

A két rendőr azonban ezt az izgatott közbeszólást is szó nélkül hagyta. A piros blúzós kislánnyal szemezgető megigazította fején a sapkát, a másik is megindult a kijárat felé, mire a fogász tanácsatosan körülnézett, mintha csak azt mondta volna, hogy ő az egészszet nem érti. De hát ki értette?

— Harminc éve vagyok itt, hiszen tudják — mondta Simi —, de az én lakásomba rendőr még be nem tette a lábát. Megállnak,

szalutálnak, megkérdezik, van-e valami újság, és néha elfogadják a szörpöt, amivel megkínálom őket, néha nem...

A bíró állát a tenyerébe fektette, s tűnődve jegyezte meg:

— A hegy már egy másik köztársaság. És a folyók mindig alkalmasak voltak gyanús tevékenységre. Távól áll tőlem, persze, mindenfajta oktan találgatás. Csak azt csodálom, hogy a szokásos vizsgálati formákat sem tartották be. Például meg se kérdezték a hölgy nevét. Pedig koronatanú, mivel a jövevényt rajta kívül senki sem látta...

— Na jó — mondta doktor Csobán, s belekarolt a feleségébe, mintha mi se történt volna —, akkor gyerünk haza. Gondolom, neked is leged lehet.

Az asszony nem felelt, amit a doktor észre se vett.

A hold vérvörösen és magasan járt az égen, a folyón néha fényfoltok jelentek meg, majd hosszúra nyúltak, fehéren futottak végig a hullámokon, mire feltűnt mögöttük egy-egy hajó. A távoli világ elérhetetlennek és végtelennek tűnő útja volt ez, országokkal, városokkal és falvakkal mindkét oldalán, s mégis független tőlük, mint valami exterritoriális terület. Mint egy semleges nagyhatalom.

A férfiak kinn ültek a teraszon, a fák alatt, ahonnan ő a fiút nézte délután, s ahova most ezüst tálcán készült kivinni a kávé és a rajnai vörös bort, amely kicsit keserű volt és fanyar, összehúzta az ember száját.

— Ha megengeded! — mondta Becker Dódi, a bankigazgató, amikor Zlata mindkettőjüknek töltött a borból, és az ura máskor összeszidta volna ily cselédien túlzott udvariassáért. — Én vagyok az öregebb! Szervusz!

Öregebb? Legalább húsz évvel volt idősebb Csobán doktornál, túl a hatvanon, ami nem mindig látszott meg rajta. Dús, fehér haját oldalt fésülte, érces, mély hangon beszélt, de halkán és hosszú szüneteket tartva, s valahányszor felemelte a poharát, mindig az asszony felé is biccentett. Ilyenek lehettek itt a régi gavallérok, gondolta Zlata, és némán visszamosolygott rá.

— Körtvélyessy Elemért említettem, ugye? — folytatta a korábban megkezdett beszélgetést. — Az tudott ilyen váratlanul megjelenni és hirtelen eltűnt megint, mint ez az idegen. És mindig bonyodalmak maradtak utána... Ma már nehéz lenne különválasztani vonzás és taszítás hatóerőit messzibe tűnt alakja körül. Már csak azért sem, mert nem volt mindenkinek rokonszenves. A

neve sem, s a környezet sem, amelyben élt. Általános közkedveltségét nem segítette elő az a tény sem, hogy kitérdelt nadrágú iparosfiúknak harsány hangon és kitörő örömmel köszönt, mintha boldog lett volna, hogy a közös gyerekkor sűrű ködéből kiválva megjelentek előtte.

Talán csak a nők rajongtak fenntartás nélkül érte, minden társadalmi rétegben egyformán. Magas volt és elegáns, adoniszi szépségét kedves, gondtalannak tűnő mosolya egészítette ki, mint egy hozzá illő keret. Pedig az egyhangúlag kikiáltott szépfiúk legtöbbször visszataszítók. Önteltek, önmagukba szerelmesek. Az ilyenek zsebtükörrel járnak, s időnként titokban belenéznek.

Körtvélyessy Elemér azonban disztíngvált modora ellenére oly természetes kapcsolatot tartott fenn a világgal és az emberekkel, mintha csak ez a kapcsolat lett volna egyetlen éltető eleme. A nőket is ezzel hódította meg tulajdonképpen, s korántsem a húszéves csinos fiúk ártatlan bájával. Már csak azért sem, mert nem volt ártatlan. Tízennyolc éves korában egy kétgyermekes családanya mérget ivott miatta. Alig tudták megmenteni. S ezen a város csak azért nem háborodott fel, mert a szerelmes asszony férje köztudatnak örvendett. Kendergyáros volt, hangos, százhusz kilós hústorony, s a szegény törekhordó lányok sikoltani se mertek, ha leteperte őket a szivarfüstös iroda fekete viaszosvászonnal bevont díványára, amelynek fényezett támlája szélén sűrűn folyt végig a fehér porcelánszögek sora. És hát Körtvélyessy Elemér nem volt törtető, mint Julien Sorel, akinek csak eszköz volt a szerelem.

Nem sokkal ezután, egy tavaszi reggelen Momčilo Vujanović főhadnagy körülnyargalta a városi park sárga tulipános rondelláját, a tenispályánál megállította nyihogó kancáját, s aombok közt megcélozta Körtvélyessy Elemért. Kilőtte tölténytárának mind a hat golyóját, s elvágatott. De egyetlen lövés sem talált. Viszont Paágh Sári ájultan rogyott a padra. Szőke haja, melyet a homloka fölött széles kék szalag szorított le, úgy hullott széjjel a padon, mint a megoldott kéve, úgyhogy a mezítlábas labdaszedő gyerek túl a drótkerítésen rémulten elrohant, mert nem bírta nézni. A tisztet lehelyezték a macedón határra, ahol állítólag ivásnak adta magát. Körtvélyessy Elemér meg felment Pestre vizsgázni, s két hétig nem látta itthon senki.

— To je ona plavuša? — szakította félbe a monológot Zlata, mert minden szót megértett, s most kezdett érdekes lenni Becker Dódi meséje.

— Nem, nem! — tiltakozott a bankigazgató. — Ez már a lánya, ez a székeség, aki itt is feltűnt a múltkor, Vujanović Bea. Szegény Paágh Dezső ugyanis hiába ellenezte körömszakadtáig ezt a házasságot, s kutyakorbáccsal várta Sárít a sötét kapualjban, ha Vujanović főhadnaggyal látták sétálni a korzón. Kitört a háború, s amikor vége lett, Vujanović újra megjelent. Október huszonegyedikén, szombat délelőtt tizenegy óraker bevonultak a partizánok, s ő vasárnap reggel kilenc óraker frissen vasalt egyenruhában összeütötte sarkát Paágh Dezső előtt, és megkérte a lánya kezét. Minden bevezetés nélkül...

— És az akkor beleegyezett a házasságba? — csodálkozott Csobán doktor, s Zlata nemcsak a kérdést találta ostobának, de az ura arcát is együgyűnek látta a lefittyedt alsó ajkával s elhomályosult tekintetével a sokdioptriás szemüveg mögött, úgyhogy az ő hangja talán ettől lett érdes és türelmetlen, amikor közbeszólt:

— Hát csak nem ellenkezett még akkor is?!

A bankigazgató mosolyogva helyeselte a megértő megjegyzést:

— Persze, hogy nem. Talán nem is a személyes vereség, sőt nem is a fiatalok romantikusan kitartó szerelme tette, hogy megadta magát. Ezt te talán nem is érted, kérlek szépen, hiszen gyerekek voltál még, amikor ez a nagy változás a háború után végbe ment. De akkor tényleg, minden frázis nélkül, sokaknak egy világ omlott össze. Most ne beszéljünk arról, hogy milyen világ!

— Mégis, milyen világ? — kiáltott fel az asszony, mintha ő is ivott volna a rajnai borból, amely már félig hiányzott az üvegből. — Mindig azt hallom: a régi világ, s utána néma csend következik, egy olyan titokzatos csend, amelyből mindenki azt értheti, amit akar.

— Mindenki! Ki az a mindenki? — förmedt rá durván doktor Csobán. — Mikor ti idejöttetek, már minden rendeződött. A romokat eltakarították...

— Jelképes romokról beszélsz, természetesen — vetette közbe Zlata, és oly fölényes volt, mint még soha. — Én két éves, karon ülő gyerek voltam, amikor a családommal idekerültünk. Mégis idegennek érzem néha magam köztetek még ma is! Mintha még mindig nem tűnt volna el mindenütt az a régi világ...

— Te meg vagy örülve! — mondta halkán, de haraggal hangjában doktor Csobán. — Inkább hozzád még egy üveggel, mert ez fogytán van!

Maurits Ferenc szövegrajza

— Nem, a világért sem! — tiltakozott hevesen Becker Dódi, és hosszú ujjával hátrafésülte fehér haját. — Késő van!

— Most már úgyis mindegy! — felelte élesen az asszony s oly kihívóan, hogy nem mertek ellenkezni vele. Az újabb palackkal együtt egy harmadik poharat is hozott, töltött magának, s szép barna szeme villámjával mosolygott a férfiakra, amikor azt mondta:

— Egészségükre!

— Még, ha megengedi, kezét csókolom — nézett rá alázatos kutyaszemekkel a bankigazgató, miközben doktor Csobán magába roskadva ült —, befejezném a megkezdett történetet. Paágh Dezső még élt néhány évig, az ügyvédi kamarába nem vették fel, Körtvélyessy Elemér meg eltűnt. No nem, nem kell rosszra gondolni! Mielőtt kitört volna a háború, elment egy zsidó lánnyal Párizsba. Nem vette feleségül azt se, nem volt férjanyag. Mondják, egy idő múlva beállt az idegenlégióba, s most ezerholdas kenderültetvényen gazdálkodik Argentínában. Tavalyelőtt itthon volt, mondják, de én nem láttam. Fél karját otthagya valahol Algír alatt, de még mindig mutatós férfi, pedig már hetvenéves. Róla igazán el lehet mondani, hogy szerette az életet és az élet is szerette őt! De hát megöregedett, mint ahogyan mindannyian megöregszünk. Értünk persze nem kár, csak a szépasszonyokért, akik nélkül semmi sem ér az élet.

— Milyen jó ezt hallani — állt fel Zlata is, mert Becker Dódi búcsúzni készült —, pedig már én sem vagyok fiatal... Nemrég múltam harminchat éves...

— Maga olyan, mint a cseresznyevirág — mondta a bankigazgató, és szájához emelte az asszony kezét —, illata és emléke időtlen. Maga nélkül üresen szállna el a szó, ahogy a kínai költő írta, és sötétbe merülnének a nagy hegyek...

— Már el is merültek — szakította félbe a vén gavallér valloását röhögve a doktor, miközben az asszony megilletődve állt, nemcsak a bortól, a délután újra feléledő emlékeitől is megrészegetve. S ha most nincs itt az ura, talán feltépi mellén a blúzt és lehunytt szemmel adja oda magát a bankigazgatónak, aki pedig csak a hangjával duruzsolta körül, de oly érzéken, mintha a húzába markolt volna, s ezért sírva kéne elpanaszolni neki, hogy ő milyen boldogtalan.

— A templomtornyot se látni — mutatott a doktor süketen és

ostobán a szemközti szőlőhegyre. — Mert a hold is elbújt a felhők mögé. Tudjátok, hány óra van? Kettő! Észre se vettük, Dódi bátyám, olyan jókat meséltél!

— Maguk még ébren vannak?

A kiáltás a sötétből hangzott el, aztán egy sápadt fényű viharlámpa emelkedett a Broadway gazdájának lófeje mellé.

— Csak azt akartam mondani, hogy megvan a pasas!

— Jaj, istenem! Csak nem? — sikoltott fel Zlata, és odarohant a terasz műköből rakott, kovácsoltvas kosarakkal díszített mellvédjéhez, hogy közéről hallja a megdöbbenő szenzációt.

— Hol fogták el?

— Jöjjön be! Mit áll ott kinn? Látja, hogy ébren vagyunk! — szólt ki a sötétbe Csobán doktor, de Simi letette a viharlámpát, s úgy szabadkozott, hogy az arcát nem is lehetett látni. Sem a kék-fehér trikóját.

— Dehogy megyek. Az üzletet se zártam be, pedig éjfélig szól az engedélyem. Fölkeltettem az öregasszonyt, mondom, menjen ki, mama, nekem még dolgom van.

— Ne izgassa fel magát, drágám! — lépett az asszonyhoz Becker Dódi. — Magát talán be sem idézik, ha megvan, akit kerestek. És voltaképpen mit is akarnának magával, kedvesem? Az az egyszerű tény, hogy látta a parton ácsorogni, meggypiros műbőr zekében, fehér nadrágban, valószínűleg a leglényegtelenebb mozzanata a nyomozásnak. Nem kell attól félnie, hogy szembesítik vele...

— Ez nem az! — mondta az asszony, és sírt. — Ez nem félelem! Ez más!

— Hát jöjjön már be, ha mondom! — ordította el magát a doktor olyan hangon, mintha nem ő lett volna. — Felhúzza az embert, aztán itthagya!

— Na jó, egy percre! De aztán igazán megyek!

Feljött, a lépcső felső fokán megállt, s először dobbantott a lábával, ahogy a havat veri le az ember a küszöb előtt télen, aztán törölgetni kezdte egy nem létező lábtörölőben, s végül bekacsázott.

— Hozzál még egy palack bort! — mondta a doktor.

— Nem, nem, majd ha meghallom, mi történt! — felelte az asszony, és észre se vette, hogy Becker Dódi hosszú karjával átöleli a derekát, s úgy vezeti gyengéden az öblös, barokk utánzatú, almazöld kerti székhez, mint egy beteget.

— Alighogy maguk elmentek — fogott bele lihegve Simi az izgalmas mesébe, és végigsimított pár szál vörhenyes haján —, be-

jön Schön Szepi, a révész. Mondom, mi az, Szepi bácsi, mert nagyon jó emberem, én hoztam ki a lágerből annak idején, maga már fölkelte vagy le se feküdt még? Mert tudom, hogy az első váltás hajnali négykor indítja el a kompot. Fenét, azt mondja, különben is délutános vagyok! Kiugrasztottak a zsaruk! Hogy volt itt egy ismeretlen pofa meg egy nő...

— Meg egy nő? — nézett fel Zlata.

— Ne szólj bele! — mondta a doktor.

— Hát tudják, ki volt a nő? — hordta végig rajtuk a tekintetét a kocsmáros, s hogy fokozza a hatást, még egy kis szünetet is tartott a kérdés után. — A szép Vujanović Bea, aki pár hete jött Németből, mert már négy éve ott dolgozik. Délután még nálam is volt az üzletben...

— To je ona plavuša? — kérdezte az asszony, s a bankigazgató bólintott, a doktor meg haragosan nézett rá, hogy maradjon már csendben.

— Egy korsó sört kért szokása szerint, ami azt jelenti, hogy az üvegből füles korsóba kell kitöltenem az italt, mivel csapolt sört nem tartok, s hozzá fél deci rumot. Azt beleöntötte, s leült az ablak alá, és ott maradt, amíg szép csendesen el nem szopogatta. Hogy ő most a túlsó partról lesett-e valakit, azt én nem tudom. Talán csak úgy ült oda, mert éppen kedve volt odaülni. Na, kurz und gut, azt mondja Szepi bácsi, a nőt ismerem, az a villája, az az emeletes, kétszárnyas fehér zsalugáterekkel, s fönn az erkély alatt hosszú virágtartóval. De ez nem volt elég a rendőröknek, be kellett ülnöm melléjük a motorcsónakba és átjönni, közelről megmutatni a házat. Akkor azt mondták, elmehetek...

Itt Simi megint megállt, hangot váltott, minthogy alternációban játszott a öreg kompos szerepét, s így folytatta:

— Hogy most mi volt Vujanović Bea villájában, mi nem, arra az öreg már nem tudott felelni. Mondtam, hát maga meg sem állt, hogy megvárta volna, amíg kihozzák a pasast meg a nőt? Azt mondja, nem mert ott ácsorogni! Hozzám sietett, leroskadt, kért egy kevertet. Na kérem! Ennyit mondhatok!

A Café Broadway iksz-lábú gazdája ezzel befejezte a történetet. Felállt, a folyóra nézett s a hegyre, amelynek ködösen derengő vonulatát látva, mivel már hajnalodott, felemelte a lábához tett égő viharlámpát, és elfújta.

Becker Dódi még egyszer érzelmes búcsút vett, kézcsókkal és la-

pos pillantásokkal, míg a doktort megölelte, és a kelleténél kicsit hangosabban és erőltetettebb jovialitással azt mondta:

— Hát ez igazán kellemes este volt! Örülök, hogy összeismegedtünk!

Másnap váratlanul esős reggelre ébredtek. A fák hosszan lelógó lombokkal álltak az esőben, majdnem olyan élettelenül, mint a kint felejtett nyugányak csíkos vászna, s a révészek csuklyás, bokáig érő köpenyben támaszkodtak a komp gerendafalához, mintha középkori szerzetesekké váltak volna egyszerre.

— Nézd, én nem tehetek róla, hogy ilyen vagyok — mondta a doktor halkán és büntudattal, mint amikor egy szenvedélyes vita után valaki belátja, hogy nincs igaza. — Én mindent megteszek érted! Én nem kívánoztam egyedül se Londonba, se Párizsba, sehova a világon, mint a férfiak legtöbbször tízévi házasság után. Én mindenhova magammal vittelek, mert nélküled nem lett volna se szép, sem érdekes semmi...

— Felemeltél! — sikoltott az asszony az urának háttal állva, s kinézve az esőbe, ahol most egy lelket se lehetett látni, s a madarak éneke is elnémult a fák között. — Magadhoz emeltél! Úrinőnek! Tudom! Csak gyereket nem tudtál csinálni nekem tíz év alatt! Egy nyavalyás kölyköt, aki az enyém!

— Nincs mindenkinek gyereke... — motyogta bizonytalanul az ura, mint aki ezek után már zokszó nélkül visel el mindent. — De szeretlek...

— Az nekem nem elég! És kibírnám melletted az életet, ha gyerekeim lenne. Akárkitől! Egy jöttment idegentől, aki teherbe ejt, ha aztán többé nem is látom soha! De így nem! Érted? Így nem maradhatok veled!

Sírt, és az esőcseppek bánatos tremolója az ablakdeszkán kitaróan kísérté halk, csak néha feljajduló sírását. Mintha órák múltak volna el így...

— Mit akarsz tenni? — kérdezte az ura anélkül, hogy megfordult volna.

— Elmegyek egy másik városba, elmegyek Belgrádba... Ápolónő leszek megint! Vlado majd talál nekem helyet a katonai akadémián!

Vlado nagy fekete ember volt. Nem ide jött Ogulinból a háború után. Elvált a nagy családtól, a fővárosba ment, katonaoorvos lett, szaktekintély, akinek neve van, s ettől a család szemében nőtön-nőtt feje fölött a dicsfény.

Kopogtak. Péter jött, a nyári telep őre. Illetve megállt az ajtóban, tisztelettudóan emelve le fejeéről a zsíros kalapot:

— Nem megyek be, doktor úr! Nem akarok besározni mindent! Csak azt szeretném megkérdezni, vontassam-e be a csónakot.

— Gondolja, vége a nyárnak? — fordult feléje az asszony, és hangján senki sem érezte volna a felindultságot. — Talán még kirándulhatnánk...

— Hát ahogy gondolják! — mondta a legény. — Csak sajnálnám a lakkot rajta, ha lepatogna a hosszú esőben. Meg a hullámverés is megnő, és olyankor a nagy hajók után megnyomják a hullámok a csónakot alaposan. Tavaly, emlékezhet a doktor úr, le is téptek nem egyet, a bíró úrét is Vukovar alól hozták fel...

De nem lett többé jó idő. Lombokat tépő szelek száguldottak le a túloldali hegyről, és hosszan tartó csendes esők követték őket. Egyre ritkábbak lettek a nyár mintdönt elöntő mézsárga fényei, s lopakodva jöttek, már délután, kék ködökkel az őszi estek, ahogy a bankigazgató mondta.

— Maguk is becsomagoltak már? — állított be néhány nap múlva a nyakigláb, kopasz bíró, aki mind ritkábban tette ki a kecskelábú bakot, hogy fűrészével a zöld hasábokon hegedüljön. — Mi is készülünk bemenni. Vége a nyárnak... Csak azért jöttem, hogy elmondjam, amit sikerült megtudnom a múltkori sajnálatos esettel kapcsolatban, amely úgy felizgatta a nagyságos asszonyt. S hadd bocsássam előre máris, az ügy korántsem olyan izgalmas, mint ahogyan azt mi azon az emlékezetes éjszakán éreztük. És ami az egészben a legmegnyugtatóbb, szó sincs politikáról. Vagy pláne diverzáns akcióról!

— Tényleg? — nézett rá megkönnyebbült mosollyal Csobán doktor, úgyhogy a bíró azt hihette, ő váltotta ki jó hírével ezt a hatást, s nem a pillanatnyi szélcsenddel járó jóremény. — Pedig én biztos voltam benne! Gondoltam, bedobtak valahonnan valakit, hogy zavart keltsen... Kurt Heinz Schwimmer 42 éves rühlesheimi lakos...

— Ez nem az! — szakította félbe a bíró beszámolóját az asszony, miközben arcának járomcsontja keményen kiugrott, és a kimondott szavak után lélegzete hirtelen elakadt megint. — Az húsz évvel fiatalabb volt...

— Pedig az én adataimban megbízhat, asszonyom — mondta a bíró kicsit indignáltan. — Amikor a lapok megírták, azonnal felhívtam a vizsgálatot vezető kollégát...

— A lapok is megírták? — csodálkozott a doktor. — Nem olvastam.

— Hogyne! Hiszen az Interpol megkeresésére vették őrizetbe. Állítólag rég nyilvántartott heroincsempész, nemzetközi priusszal!

— Ez nem az! Nem lehet az! — mondta az asszony.

— Állítólag volt egy csatornája Argentínával, s így keveredett bele Vujanović Bea. Az a szép szőke nő, aki tavaly azt a pazar villát építette ott fönn, a fűzfásor végén... A hölgy ugyanis kint járt Argentínában, bizonyos Körtvélyessy Eleméernél, s az illető igazolta is, úgyhogy az Interpol kihagyta a vizsgálatból, csak Kurt Heinz Schwimmer kiadatását kérte...

— Na és hogy került ide a nőhöz? — kérdezte a doktor.

— Állítólag a vőlegénye. Mindegy. Az Interpol nem kicsinyes. Villámgyorsan tisztázza a helyzetet, s aki nem érdekes, futni hagyja. Emlékezhetnek a tavalyi esetre, amikor az angol derbyt megnyerte egy amerikai, Penelope nevű kancájával. A zokét nem bántották. Sőt meghagyták neki a lovaglási díját és a babékoszorút, ami mondjuk nem ér semmit... De a Jenki alaposan ráfizetett.

Ott álltak tanácstalanul, bőröndök és csomagok között útra készen, amikor a bíró befejezte fecsegését, mintha romok vették volna körül őket. Csobán doktor még egyszer körülnézett a házban, mielőtt kiment volna a garázshoz a kocsióért. Kicsit hajlottabb volt, mint máskor, s a szemüvege bepárasodott, úgyhogy le kellett vennie, hogy kockás zsebkendőjével megtörölje.

Az asszony kilépett a verandára, lenézett a partra az ázott fák alatt, de a szennyes, sárga hullámokon kívül semmi látnivaló nem maradt. Csak a sóhaja szállt a párás szélben, s ezzel valóban vége volt a nyárnak.

BERENIKÉ HAJA

BRASNYÓ ISTVÁN

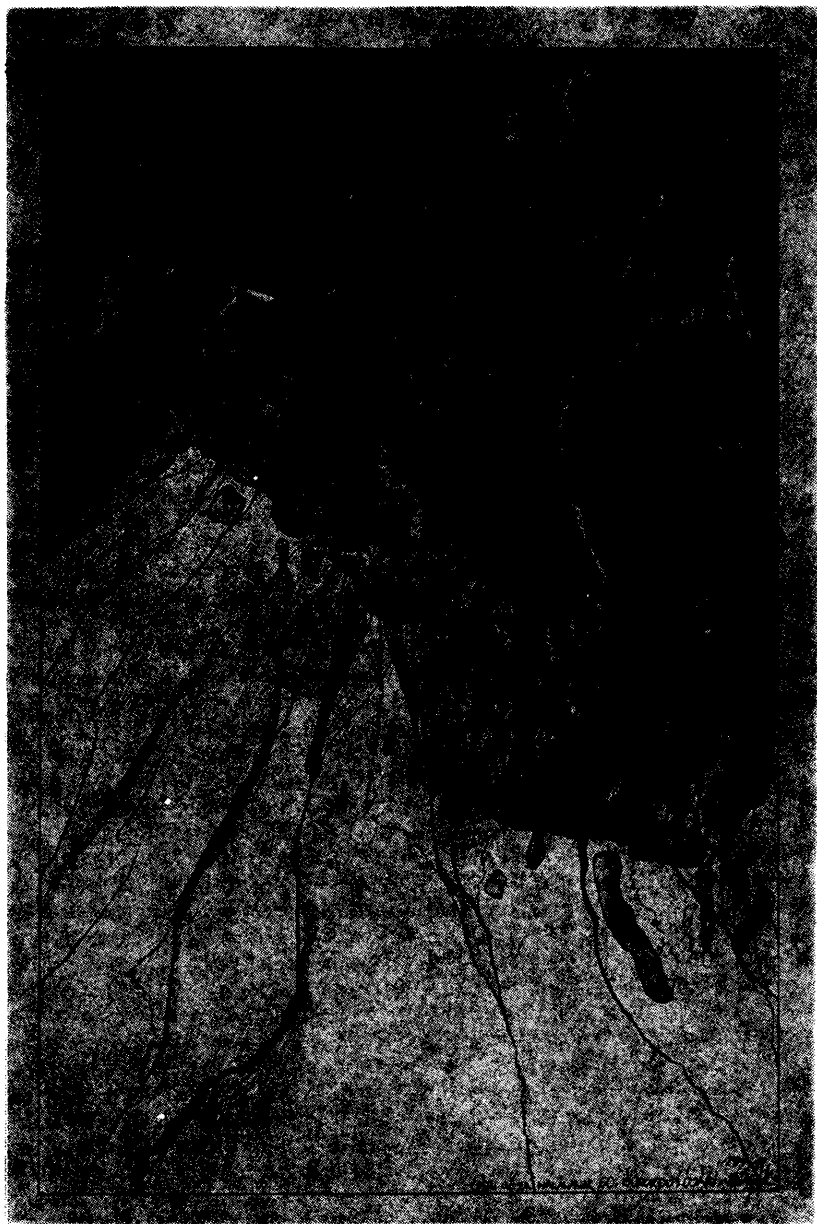
CSÁTH GÉZA HALÁLÁNAK 60. ÉVFORDULÓJÁN

Ágyba vizelők
akik ilyenkor már
úgyis meghalnak
és csak halotti maszk
lesz belőlük
a világ arcán

Eltemetkeznek a habokban
feltámadnak a fellegekben
egy nemes vonalú lófejben
öltének testet
és az állatot
versenyre viszik

Akik időben felrepültek
azokkal
már nem
tehető semmi
fülük mellett ugyan
ágyúcső nő az időben
de a ruhájukra
hullott szürke szivarhamut
már réges-rég elfeledte
a holt-tengeri szél

Maurits Ferenc szövegrajza

TALÁN A HOLDVILÁG

Ne fontolgasd helyzetemet ebben a megtévesztő holdfényben. Ne élj az akácvirág illatával, felejtsd el a hársakat, feledjenek el a hársak. A tengerben alkonyi eget öblöget a naplemente, de ki sem marad meztelen, nem látni hátsója pucéran ezüstös villanását. Talán a holdvilág, amelynek szőrzettel beárnyalt tükrébe nézel, bontja ki megléted ígét, török szavait a hihetetlenre változó felhővonalásnak.

EGY ÁBRÁND PUSZTULÁSA

Előbb a málnabokrokat vágják ki, szürke rőzsefüstnél, s azután esnek csak annak, ami puszpáng, levendula, jácmin! De hol találják meg a fal sarkát, amelynek egykor Apolló támaszkodott: ajkait vörös bajusz takarta. És a kövér, szeplős hölgyet, akinek arany villózott a homlokán, és „chat noir” illatú volt tejetlen keble... S álló éjszaka lexikonok színes tábláit vizsgálták, csupa nyúzott embert és meghökkentő zsigereket... De mielőtt a hajnal jött volna, nyáriás derűt árasztva széjjel a bútorokon, figyelmük egymás testére terelődött, halványan s fáradtan mosolyogva közben, akár a zöld falakra akasztott metszetek, bekeretezve idegenségük fényesre súrolhatóan, áttört ezüstjével.

VESZTEMRE

Vesztemre nézek az éjszakába — amit látok, kiről sincs véleménye. A júniusi ég körülperdül a tornyokon, hosszú árnyékkal kondítja meg a szálkás fény a harangokat. Egyszerre úgy érezni, messze vagyok e helytől, eltévedt óramutató mutatja utam, amelyre sohasem bíznám magamat.

ALKONYATI ESŐ

A zajban hiába keresem szemeidet, nem lelem, miközben, váránád, békés este köszönt a hideg ablakokra: a nyár első éjszakája finn zászlóként kimosva fehérlik. De az inklinálódó világozásban nem az ég bőrért érzem, hanem elfeketült arcával ősz néz rám, s kocogtatva az ablakpárkányon, cigarettaként parázsló mellbimbóját fogaim közé erőszakolja.

S villám gyújtja rám a világot!

BERENIKÉ HAJA

Szélvészként, belevetődve a semmi sivatagjába... hernyóktól megrágottan... És sohasem ér véget e hosszú holt idény, vagyis nem haláloddal. Tehát várni, hogy megsárguljon a nádas, kicsiny és éles legyen a nap szeme, s nem kételkedni biztos kezében, amellyel máris hurkolja Bereniké haját, hogy megfojtson vele.

AZ ESTI VONAT

Honnan fut ki esti vonata a kétségbeesésnek, milyen útítársad áll felszalagozva a peronon?

Már még te, elszánt gyalogló, fák után kiáltozva, sóvárogva havat...

Koromsötét lesz az éjszaka, és világgá futott fekete kutyád utadba kerül, szaglászva a síneket, a homokot földből buggyanó véredben.

NEM TUDJUK MEGMONDANI

Miféle költészet élhet egy testben, amelyhez valaha tartoztunk; az eget tolatómozdony füstje árnyékolta be: túl sok vas, túl sok csörömpölés a levegőben — de végül kirajzolódnak alkonyati gondolataink, és a fehér falon meglátjuk a kardnyelő árnyékát, aki éjszakánként érthetetlen szándékkal settenkedik a sarkunkban, jelenéseként egy múlhatatlan napnak, ami a bőrünk alá vette be magát, onnan parázslík szemérmetlen lényünk látványától vagy hústól és vértől felzaklatva.

MEGGYULLADNI VÁGYIK

Halakat eszünk, ráját, zsibbadó lepényeket, s bölcs előzékenységgel beszélünk tányérunkon a közel ülő kocsonyás szempárba, ahogy véleményt cserélhet víz és levegő, levegő és víz, miközben a szavak citromként elvásolják fogunkat... De példátlan és eseménytelen voltunk körös-körül meggyulladni vágyik, vigasztalódní, s tárt fogsorú kacagással elnyel bennünket az esernyőként fölnénk nyíló éjszaka: csupa mell, láb és reszkető has, telve a napvilág megfontolt igéivel és a sötétség kitörő gyantaillatával.

VÉGTELEN MONDAT

Utat törve a hegy felé, képzeletben.

És itt ér majd az ősz, a korai páráság, a hajnali ködök. S a harmatot visszazippantja a holdvilág — csak ábránd marad az arcok helyén. Valamennyi festék a lombokra kerül, az égboltra átlót húz a madársereg. Egy végtelenül hosszú mondatot kezdünk gondolni, míg kvarcsezemektől megcsillanó homok ropog a fogunk alatt. Mindenben test lakozik, és semmi sem ad példát a türelemre.

EGY PORTRÉ

Nem hiszek szemednek, és nem hiszek disztonáló ajkaidnak, ahogy ruhád szalagrendszerében tévelyegve meztelenítem le válladat; hajad kibomlik, s nincs zilált ecset, amely követni tudná mesterkedésemet, míg tétlen s egyszerre oly meglepett kezeidet nézem.

És e fehérség megnyitja a tengerzöld hátteret, és a kiáltások, amelyeket én hallatok vagy te hallatsz vagy valaki távollevő harmadik, mint kíméletlen dekoltázs mélyülnek el a vászon mögött, valami szederjes és átható fényű alkonyatban.

HONORÉ TENGERI MALACCAL

Nem te gyűjtöd fel hajnalban a kakas hangját, nem a te véred csorog az égen. De amikor a virágsávokkal mintázott fal elé lépsz, és a szürke festék befogja arcod, micsoda rettenetes nyitánya a hét-köznapoknak! A téren szemét száll, kalapokat sodor a szél, és magadról megfélemedkezve csatlakozol e hajnali körmenethez. Így indul meg egy város pusztulása talán, fürgé fogak között, pestistől, kolerától, ajtót tárva az elindult macskaköveknek, amelyeket az imént még rohanó nők talpa melegített.

A FODRÁSSZALONOK MÉLYE

Üveg alatt az elmerült, téli hajó, lakkok permetétől reszkető akváriumban, amelyből valaki fényes haja világít. S mi lehet gondolatban függönyei mögött annak az örökkévalóságnak, ahová bíborvörös futószőnyeg kúszik, akár az oroszán nyelve, s talán

szeplős bőrt csiklandoz... És kopog az este cipősarka, ahogy sietve öltözik, fel-alá jár vagy lábai magas emelvényén forgatja el-sápadt címerét, megbabonázó pajzsát egy vakító tükörnek, melynek mélyén káprázatokban múlik ki mindegyik test. De keskeny selyemszalaggal átkötött fürtöt, molyrágta tincseket hord szíve felett a napvilág, és hajfonatok suhogásától kezd zúgni a lomb, felforgatott kertekben, ahová aligha tévedhet már valaki.

HOVÁ LYUKADUNK KI

Mindegy, hová lyukadunk ki, időben fogjuk megközelíteni számításaink végeredményét. Utolsónak valami falusi csend hal el fülünkben, világosság lobban fel így talán, lakatlan házakban, ahol élni szerettünk volna, elkínzottan a fagytól, amit most a magunk javára írhatnánk.

De nem így volt a fény a selyemmel, amelyben gyönyörködünk, sem a kármin pecsétjével bőrünkön, ami visszatartott bennünket... nem szólva a cigarettákról és a praliné pitykéiről, s hogy kábulatunk púder haragos, felhőjeként még egyre szállong felettünk, mintha ma reggel is elveszett helyünkről jönnénk elő, fogvacogva a hűvös levegőtől.

BRANKO MILJKOVIĆ VERSEI

ELSŐ ÉNEK

„Egy nagy sötétlő erdőbe jutottam”
Dante

Ez volt az az erdő amely fölfalta az eget
erdő melyből kijutván láttam
hogy nem jutottam ki s hogy a vadak fölfaltak
és tudtam hogy keserves lesz mesélnem
róla mit láttam és mit nem
láttam amikor bejutottam sötétjébe és nem jutottam ki
ebből az erdőből mely, zölden tátongó szájával
fölfalta önnön ösvényeit és elveszett saját magában
egyetlen meleg fővény létezik egy zöld halom egy beatrice
de három a tátongó száj három az olló három a kés
persze szerettem volna visszatérni
mentem magam előtt a kisírt
úton s a homlok utána mart a talpnak
akár az üveg és láttam kutyákat melyek rágták a földet
láttam bűnösöket ahogy pörgette őket a feslett szél
és ugató égboltot és az átok ólmos időtlen esőjét
láttam a Styx sötét vizét s a gyűlölködés sarát
láttam lángban álló várost s nőket akiknek kígyó volt a karja
láttam a siratófalat s nem volt fölötte csillag
s hallottam a kín jajszavait az örvénylésben
azokét akik fává vagy kővé változtak
s nem remélhetik a halált
azokét a szánalmasokét akik sosem is születtek világra
láttam láttam láttam és hallottam és sírva fakadtam
a földből és erdőből és vérből
szólaló sípok
szölongatták a túlsó partot

a kárhozat fövényén ott állt a nép és sírt
 ó jaj jaj nektek balzsamozott kezű vérző szájú
 elkárhozott lelkek
 láttam láttam láttam hallottam és holtan estem össze
 o Akherón Akherón
 minden égtáj ott verődik össze partjaidon.

TRIPTICHON EURÜDIKÉNEK

II

Átvett egy tompa fényű táj, valótlan, vad vidék,
 túl a vérkörön, hol mérgező gyümölcs terem;
 ahol a homály felszippantja majd egy éjjelen
 a könnyek szememben érlelődő csillagrendszerét.

Halántékát — ki-ki megleli végül lakóhelyét.
 Itt állok a szörnyű magánnyal szemben védtelen.
 Nem nézni vissza, rángasson bár a félelem.
 Lenni csupasz falon arc, melyen csak a szemüreg ég.

Húsomról énekel sok vörös tollú madár.
 Fekete madarak röpdösnek fejem körül.
 Homlokomat rágja majd szikla és ragály

koporsóm alján — míg nyári fű leng fölül —,
 hogyha hagyom veszni szépséges arcod,
 itt, hol homály és láz lengi át e néma partot.

GORAN

Csillagos homlokomnak túl mély ez az éjjel
 és e sok ismeretlen sötétlő vadon
 Egy fa is intett ne menj Reggelem fehérelj
 ha már nem jövök vissza nevem rád hagyom

Méhek szállnak egy nem létező tetemre
 A gyász csigalépcsőjén harangszó kaptat súlytalan
 Nappalomnak vége De még maradna ébren egyre
 hegyek mögött az álom míg keresem halott önmagam

Itt lent kinek-kinek van egy homálya
 Az én sötétem madárnak árnya
 Ó nincs út melyen ide bárki elérjen

Mint feledékeny tavasz melynek rügye se pattan
 Most fekszem a világ északján halottan
 Féltekeny halál én leghatalmasabb éjem!

VASFŰ

„Bizonyos (úgy lehet, kigondolt) fű, melyről azt tartják, hogy tőle (ha vele megérintik) minden zár és minden retesz önmagától kinyílik.”

Nyisd meg a követ, melyben már a szikra lanyha.
 Hadd legyen szebb a hétköznap, mint az ünnep.
 Tárd fel, ami kincset rejt álom-szötte kamra.
 Kigondolt pokolból hozd fel gyógyszerünket.
 Növényi bölcsességed add a napnak.
 Szegények kincstára az — nyiss utat zárt szavakba.
 Szemünk nyugszik a nappal, nem szívünk. Néha csaluak
 A szavak, ha mondjuk: gyerünk a szabadba!
 Növényi *szézám*, hajnalokkal nyiss be
 Mindazokhoz, kik túl korán születtek.
 Ha önsszívük feltárták — szálljonak más szívébe
 Vándorai hűs hegyeknek, jószél tengereknek.
 Törd fel a magot. Ott kuporog benn szelíden
 A tavasz, az elfelejtett. Nyisd meg, ha hallgat
 A kő, s a csillagokról nem szól egy árva szót sem.
 Nyiss utat madárnak, embernek, pirkadatnak.

VILÁG DICSÉRETE

Ne hagyj el engem világ
 Ne menj el kis buta fecske

Sebet ne ejtsetek a földön
 Ne bántsátok a levegőt
 Ne tegyetek semmi rosszat a víznek

Ne veszítsetek össze a tűzzel
 Hagyjatok engem menetelni
 Önmagam felé mint önnön céloom felé

Hagyjatok hadd beszéljek a víznek
 Hadd beszéljek a földnek
 S a levegőből élő madárnak
 Hangom feszes akár az idegszál
 Hagyjatok hadd beszéljek
 Amíg tűz van bennem
 Lehet hogy egyszer kezünkkel
 Meg is érintjük azt amit mondunk

Ne hagyj el engem világ
 Ne menj el kis buta fecske

KÖLTŐ

Ismeri mind az utakat és szeleket,
 a szeleket s hozzájuk a kerteket,
 a szavakat növesztő kerteket,
 a szótól reményig vezető utakat.

Útja világba viszi,
 szavak közé viszi az ördög,
 hogy önnön árnyékának udvaroljon,
 hogy hamis kertben énekeljen:

hetet-havat összehordjon, csüngjön a bűvös holdon,
 megénekelje a tearózsát s a maga undorát,
 megvakítsa a tájat s a más szeméből kivett éjt
 a gyöngédség nevében visszahelvezze.

AGON

Amíg marakodnak a partok
 A folyó békén folyik tovább

SÍRFELIRAT

Megölt egy túl kemény szó

AZ UTOLSÓ VERS

Néz majd a vacsoracsillag, néz majd kihűlt szemembe s elveszett
képmását nem találja.

Valaki valahol a gondolatok halk folyóvizébe réved.

Bánataim beleröppennek majd a nagyvilágba.

És napraforgók hajtják le fejüket a messzeségben.

ÜSTÖKÖSMADÁR

Csivog lent délen rikongat nyugaton
neki nincsen saját ege ő csak bolyong
egyik világtól a másikig halálba vesző utakon
szárny nélkül száll az égboltozat alján
mögötte csillag előtte éjszaka

Jó estét madár szépséges bajhozó

Értelme homályos világossága öntudatlan
csak akkor látható ha tovatűnt ha elszállt
onnan ahol volt oda ahol nem lesz jelen
nem láthatja senki csak ha szemét lehunyta
mert kettémetszette ez a beretva-villanás

Jó estét madár szépséges bajhozó

Elmegy de a világ marad moccanatlan
ha visszatér hát akkor visszatér
hogy sírfelirat legyen szárazon és vízen
s bevilágítsa a holtak útját
sörényes bús állatfejével

Isten hozott madár szépséges bajhozó

KÖZÖS VERS

Olyan ifjak vagyunk tudásunk is ének
 Olyan szerelmesek hogy élni sem tudunk
 Ábrándunk tájai nem nappali fények
 Nyarunk táljából most mindent kikaparunk
 Gazdagabbak vagyunk zsebünk bár szegényebb

Az igaztalan is költői tehetség
 Szép az igazság míg nem aszalták össze
 Ész nincs a versünkben de mindent láz vet szét
 Rigmus verébraja köröz már fölötte
 Egy szó csodát művel ha hibásan szedték

A világ olvashatatlan

Verselünk s nem nézünk értelmet és rendet
 Egy merész hasonlat gyógyír minden sebre
 Így győzünk le nyomorúságot keservet
 Míg a bohó virág s óvatlan méhecske
 Szállingó időből fanyar mézízit termel

Sorsunk ne enyhítse nagy gondolat egy se
 Mint hű úszót kísér iszonyat és való
 Vándorútra vágyunk nem az egyenesre
 Nem méricskélünk mert az éjszaka csaló
 Nem mond többé semmit ami kifényezve

A világ olvashatatlan

Versünk úrrá válik roboton és gépen
 Befellegzett már a buzgó tökfeknek
 Szelídítő szándék hozzánk el ne érjen
 S bár többre tartja a harcot mint a verset
 Szívünk ez ideig nem hozott ránk szégyent.

FEHÉR Ferenc fordításai

KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

MÓRICZ ZSIGMOND

BORI IMRE

II. LÁTSZAT — VALÓSÁG — TÖRTÉNELEM

Móricz Zsigmond művészi kibontakozásának a kor modernista törekvéseivel való találkozása mellett alapfeltétele volt valóságlátása jellegének megváltozása, valóságismeretének az elmélyülése is. A „szép történet” és a „szép világ” illúziója összefügg egymással, nem lebecsülhetők tehát azok az erőfeszítések, amelyeket a fiatal írónak ki kellett fejtene, hogy a magyar társadalom valóságos emberi, társadalmi, történelmi kérdéseinek a közelébe férközhessék. Annak a körnek, amelyben mozgott, alig volt szociológiai érdekeltisége, s ha volt is, a „rég Magyarországot” sírta vissza, népköltési gyűjtőutakra pedig még a naiv fiatalember indult, akinek ironikus felfogással készült portréját (valójában az író fiatalkori önarcképét) az *Arvalányok* szövegében találjuk meg. Leghasznosabbnak a Monográfia Társasággal való együttműködését tarthatjuk: a „társadalmi tények” iránti érdeklődése ekkoriban edződött meg, és gyűjtését, értékesítését is gyakorolta — amit majd a *Sárarany* írása közben kamatoztat is. Biztos fogódzóink azonban nincsenek Móricz szociológiai érdeklődésének a kialakulásával kapcsolatosan, nem tudjuk, melyek voltak közvetlen forrásai. Taine hatásával ugyan számolhatunk, a konkrét társadalmi élettel való kapcsolatok kialakulásában azonban mégsem vehetjük tekintetbe jelentősebb mértékben, s nem tudjuk azt sem, hogy mit és mennyit szűrt ki a korszak sajtójából és szépirodalmi alkotásaiból. Éppen ezért a figyelem a Móricz-novellák és regények szövegében jelentkező, majd elhatalmasodó kettősségeknél állapodik meg, és az író sajátos „kétlelkűségének” nyomait kutatja, azaz az iránt érdeklődik, hogy az 1900-as években a látszatok rajzaiba hol, mikor és hogyan tör be a „valóság”, azaz a „szépbe” a „rút” és a „csúf”.

Csak részletekről, villanásokról lehet szó természetesen, mint például A koszorú című 1907-es elbeszélésének nyitójelenetében is: „A szép fiatalasszony gyűlölettel pillantott körül, a kietlen temetőben idegenül, árván, elhagyottan érezte magát. Bántotta a csúf ősz, a szárazon összezsugoro-

dott akácfalevelek szemete az úton, a megfakult porszínű giz-gaz, a satnya akácfabokrok, amelyek máris mutogatták tüskés, kellemetlen vesszőiket, a rideg, nagy márványdarabok, amelyek szinte nyomtatóul vannak ráhelyezve a sírokra, kerítés nélkül, virág nélkül, kivörösülő téglákra építve. Borzalmas alföldi temető, hol a halottaknak éppen olyan kevés jut a szép hangulatokból, mint az élőknek. Oh, azok a szép felvidéki kis temetők! . . .” Illúziók és valóság küzdelméről van szó, s mind nyilvánvalóbbá válik, hogy nem a hősöknek, magának az írónak kell megvívnia művészi csatáját, hol a valóság erőszakos behatolási szándéka ellen, hol pedig a makacsul jelen levő illúziók legyőzése érdekében. Mind tudatosabban észlelt és ábrázolt kettősségről van szó tehát a Móricz-írásokban, arról, aminek miniatűr képét az 1908-ban írott *Birtokjavítás* című novellájában találjuk:

„De alig töltöttek három napot a tündérhelyen, megjött az első csalódás. Szép napfényes napok jöttek, s mind eltűnt az ezüst a fákról; ott maradt helyette a szürke, fekete, romlott, varjúkárogtta váz, s hideg és sár egymást váltotta, az Egér-patak feldagadt a küszöbig, s az idegen kis falu szegényesen, szomorúan terpedt a gyászos és alkalmatlan kastély körül . . .”

Idézhetjük A cica meg a macska című, ugyancsak az évtized végén írott novellájának mikro-részletét is, hogy teljessé tegyük az írói társadalom-látásról alkotható képünket: „Itt a háza, a derék urasági lak, amely körül alázatosan gunnyasztanak az apró zsellérviskók. A tőzszédjában csinos kőház, ebben magagazdája a paraszt, aki ott lakik.” Írónk „modernista” korszaka műveiben található empirikus tapasztalatoknak ez a rétege a fiziológiaikkal egyidőben, s azokkal a lehető leg-szorosabb összefüggésben jelent meg, funkciója azonban éppen úgy más, mint tárgyalási módja. Az élettani jelenségek iránti érdeklődésben naturalista örökség és a szecessziós „életlátás” ráhatásai keverednek, míg kifejezésük az expresszivitás igényét táplálta már a *Sárrarany* írásának idején, majd pedig az 1910-es évek második felében, amikor a *Lobogó szövétnék* címet elvetve *A fákllya* lesz regénye címe, és amikor megírja *Szegény emberek* című nagynovelláját az expresszionista próza ismérveivel összhangban. Nem lesz véletlen, hogy olyan nagyjeleneteket is szövegeibe komponál, amelyeknek expresszivitása a jelképiséget háttérbe szorítja, és a látomás expresszív formájához közelíti. A társadalmi empiria közlésének is vannak nyilván előzményei, tünetértékű azonban, hogy bár együtt jelennek meg az élettani jelenségek ábrázolásával, harmóniájukat megteremteni nem tudja, minthogy nem is lehetett már, amit az epikának a századforduló idején már oly jól látható válsága jelezett is világszerte. A „költőinek” és a „tárgyasnak” egymástól való elidegenüléseként is felfogható az észlelt differencia. Mégis jellemzőnek kell tartanunk, hogy az ilyen típusú közlések egy része az író szférájában ma-

rad, azaz kívül reked a művészi közlés körén, tehát a novellák, regények hőseinek a tudatvilágán is. Ezt bizonyítják a novellákból kiragadott részletek, még inkább pedig a *Sárarany* című regénye, amely Móricz első s egyben legjellemzőbb modernista alkotása.

Az empiria szerepének jelentőségéből természetesen ez mitsem von le. A legtöbbször fogalmi nyelven írott részletek egyszerre ellenpontozzák az önlétükbe merült hősök „világképét”, és tükrözik Móricznak a magyar társadalom múltját és jelenét megismerő, értékelő, felmérő gondolati munkája arányait. Ebből a szempontból értékelhetjük modernista korszaka regényeinek társadalmi színtereit is. Ahogyan a novellákban megjelenő a kastély, illetve az ispán-ház, a zsellérfalu és a magánparaszt portája kínálta háromszögelesi pontokat, olyan módon telepít — nyilvánvalóan egészen tudatosan — egy-egy regényt a magyar társadalom általa elképzelt szociológiai „rácsának” fő csomópontjaira. Nem véletlen, hogy e korszak majdnem minden regénye más társadalmi színteret örökít meg, ám a nagyvárosnak, Budapestnek a kizárásával; hacsak nem értékeljük a *Házasságtörés* című 1922-es Pesten játszódó regényét annak, amelyet azonban mégsem nevezhetünk igazán „pesti” regénynek. Ez az a korszaka egyben az írónak, amikor a nem agrár világ kérdései felé is tájékozódni akart, hiszen magától az írótól tudjuk, a *Jószerecsét* című regényét 1914-ben nagynak akarta, „bőségesnek fulladtnak” tervezte — olyan ambóciókkal, amilyenekkel 1909-ben a *Sárarany* megírásába kezdett.

A *Sárarany* a társadalmi empiria móríci formájának is mintadarabja. Fényt vet történelemfelfogására, amikor elmondja a Karay család történetét egészen Arany János nemzet-konceptiójának a szellemében, hiszen Arany, mint Sőtér István írja, a „királyt, a nemesét és a népet egyazon család fikciójába foglalta”. Móricz a vérség fikciójával fogja együvé a Karayakat és cselédségüket: „Különös szerencse védte, hogy sem tatárdúlás, sem törökvész nem pusztította el a népet; évszázadról évszázadra bátorságban lakott itt, s családi jobbgysága volt a Karayaknak. Közülük vált ki a földesurak személyi cselédsége, s az urak meg az úrnők szerelmi fölöslege századokon keresztül itt ömlött szét a hajdani kevésbé válogatós korokban. Volt is már valami fajbéli közösségérzet az urak meg a parasztek között, s Öreg-Karán báró Karay Pált a nagy honarulás után azzal a joggal utálták meg a karai parasztek, amivel az atyafit az atyafi. Ez a legádázabb gyűlölet, ez engesztelhetetlen.” Ez a honarulás, a kuruc mozgalom felszámolása, bontotta meg urak és parasztek addig idilli együttélésének a harmóniáját, hiszen a XVIII. század elején Móricz Zsigmond szerint a „magyar paraszt... egy szinten volt a kurtanemesekkel, csak éppen a politikai jogok hiányoztak a számára”. Egy nagymérvű polarizálódás indult meg, ennek része volt, hogy „egész vármegyét tevő uradalmaiból” Karay Pál kivente az őslakosságot és német

telepeseket hozott helyébe. Ekkor szorultak a karaiak ki „akasztófapusztára”, és ott alapították meg Kiskarát. „Innen ered — mondja Móricz —, hogy a kiskarai paraszt lelkében máig ott van az istenfélelem tözsomszédságában az uraság eileni gyűlölet. Tehetetlen, századokra elraktározott, ma már nem is öntudatos érzés.”

Móricz történelemlátásának jellemzője a magyar falu életéről kialakított felfogása is. „Kiskarán — írja a regény harmadik fejezetében — csaknem két század óta élt a magyarság egyforma életet. Összel, tavasszal szántottak, vetettek, régen faekével, nem is olyan régóta egyszerű vascsoroszlyákkal.” Az empiria állapítja meg a falu társadalmi és gazdasági életének elmaradottságát, a paraszti gazdálkodás igen maradi öncélú, az önellátás igényeinek kielégítését szemmel tartó „logikáját”, hiszen csak búzát természet valójában. „Mert a kukoricából elég, ami a disznónak elég. Krumpli, az is sok, ami van. Mit teremjen még az istenadta föld? Egypár szál cirkot seprűnek, néhány sor napraforgót egy kis olajnak, répát a tehénnek, sütőtököt a gyerekeknek, egy vető kendert az asszonynak. A többibe aztán búzát, búzát.” De az ideológus értelmezi mindennek az életmódra, viselkedésre, gondolkodásra gyakorolt hatását: „Nyaratszaka folyik a kemény tülekedő munka a földdel, amely már nem is a termőföld megművelésének látszik, hanem a nagy közönyös, kiélt föld hátán egy árva, maroknyi, elkeseredett népség harcának a mindennapi kenyérért. És ez a harc igen keserves, a kiskarai ember nem ér öregkort; időnekelőtte megszakítja magát a munkával. De ezt a harcot is a századok alatt kifejlődött szokás diktálja...” Am nem elégzik meg ennyivel: a falu lélektanáról is véleményt formál — nyilvánvalóan nem függetlenül a múlt század utolsó évtizedeiben erőteljesen jelentkező, a XX. század elején pedig még aktív elméletek hatása alatt, igaz leegyszerűsödötte, de még mindig romantikus dicsfényében. A *Kelet népe* értelmezésének egyik változata a Móriczé, s benne a pszichológia kérdése kerül előtérbe egy Ady Endre Kelet-képzeteinek gazdagsága s egy Ignotus kulturális helyzetfelmérése ellenében (a *Nyugat* bevezető írásában). A *Sárarany* Kiskarája életének egyhangúságát, változatlanság nélküliségét végeredményben Móricz nem a termelőerők elmaradottságával, hanem a magyar nép „keleti” lelkiségével magyarázza, amelyet a kereszténység legfeljebb külsőségeiben változtatott meg, csak „átkeresztelt”, mint tette a Boldogasszonnyal, a magyar ősvallás istenaszsonnyával (miként Kálmány Lajosnál olvashatta), de az „ősi pogányság világnézetét”, a „természetimádásnak valami különösen zsongó vallási áhítatát” megsemmisíteni nem tudta. És nemcsak „vén mesemondók” kinézése őrizi a „kírgiz puszták kemény típusát”! „A jeges északra szakadt atyafiakra vall itt minden szó, tett; a nyugatra került faj őrizi itt a napkelet lelkivilágát. E földön, ahol csak évmilliók előtt suhogott és dörögött a tenger, még nem is ismerik a nagy cethalat, melynek hátán áll

a világ... Hol vették, hány ezer éve őrzik a tenger-halász ős fantasztikus ötletét, talán a finn-vogul atyafiak meg tudnák mondani..." A friss *Nyugat* lelkes olvasója éppen úgy vall itt magáról (A nagy Cethalhoz című Ady-vers a folyóirat 1908. október 1-i számában jelent meg!), mint az Akadémia kiadványait tanulmányozó fiatalember. Kálmány Lajos tanulmányait azonban mindenképpen ismerte a népköltészeti utakra induló: Kálmány emlegeti a *Világunk alakulásai nyelvahagyományainkban* című tanulmányában (1893) a világot hátukon tartó cethalak hiedelemképzetét.

Nos, ez és az ilyennek látott magyar falu érkezik a *Sárárany* lapjain évszázados életének a fordulópontjához. Móricz közvetlen vagy közvetett tapasztalatai reflektálódnak abban a tényben, hogy regényének főhőse a belterjes jellegű termeléssel robbantja ki a maga „különös forradalmát” a faluban, és hogy éppen az ilyen típusú gazdálkodásra való áttérés időszzerűsíti mind a bérlet, mind a parcellázás kérdéseit, illetve a kettő közötti választás kényszeréből következő dilemmákat, és élezi ki a birtokstruktúra kedvezőtlenességéből adódó ellentéteket, hiszen ebben az ún. „korlátolt forgalmú birtoknak”, azaz a hitbizománynak az aránya feltűnően és káros mértékben nagy volt. Ilyen módon a szabad földforgalom a megművelhető földeknek aránylag kis hányadára terjedt ki. Más tényezők közrejátszásának figyelembevételével is ezért állapíthatta meg a *Magyarország története 1890—1918* (Budapest, 1978), hogy a parcellázással „a parasztság mértéktelen erőfeszítések árán” tudott csak „valamit lecsipkedni az évszázados ellenfél birtokaiból, de ez a birtokmegosztás alapvető arányait csekély mértékben módosította”. Ennek kontextusában a magyar nagybirtok kérdései is adottak voltak, s Móricz sem kerüli meg őket, amikor empirikus tényként közli, hogy a kiskarai uradalom bérbe van adva a zsidó Lichtensteinnek, a „Liscsánynak”, aki éppen arra készül, hogy örök áron megvegye a főbérlettől független Nagyszeget és Pallagot. Mert „erre a két darab földre nem akar a gróf új bérletet kötni, hanem eladja”. „Csakhogy a mostani úr, »Miska gróf«, szöba sem állott a parasztokkal; félt a sok huzavonától, és nem bízott benne, hogy ezektől pénzét kap...” Természetesen nem Móricz volt az első, aki meglátta a magyar társadalmi élet oly időszerű problémáját. Az úttörés szerepe Jókai Mór volt, aki az *Akik kétszer halnak meg* című regényében a nagybirtok parcellázásának a kérdése köré szervezte az életanyagot (1881) és Justh Zsigmondé, aki *Fuimus* című regényében szentel figyelmet a bérlet kérdésének 1895-ben. De Móricz volt, aki a bérlet kérdését a parasztság szemszögéből vetette fel — s igen pontosan a belterjes gazdálkodás lehetőségeiből bontotta ki a bérletigény megszületését hősenek gondolkodásában.

A mórliczi empiriát azonban ezen a ponton az írói beleélés kreálta tények váltják fel, ezért van, hogy a nagyon is konkrét gazdasági-társá-

dalmi erők kiszorulnak a figyelem előteréből és helyüket az élettaniak váltják fel a szemléletben. Turi Dani felemelkedésének rajzában nem támaszkodik már a felismeréseket lehetővé tevő tapasztalásra — ez az út ugyanis költőileg bizonyulhat csak járhatónak, élettani indokoltsága van csupán. Nem gazdasági, hanem biológiai csoda viszi előre. S hogy erről van szó, azt Turi Daninak a belterjes gazdálkodásra való áttérése is jelzi, ami motiválatlan marad a regényben, mert Móricz csak ennyit közöl: „Született, felnőtt, kiszolgált a hároméves katonaságát s megházasodott egy ember. Mint a többi. Ott volt, aki volt, a kereszteiőjén, a lakodalmán. Ki gondolta, hogy mi lesz belőle. Az lett, hogy mindjárt az első esztendőn, az apjoktól kapott tisztaöntéses földbe repcét vetett...” Azután káposztát ültet. A következő évben „szétmezszyélte az egész nagy partot, s kiadta bérbe, olyan árért, hogy egy kapavágás nélkül több haszna volt belőle, mint ha megszakítja magát.” A gazdaság modernizálásának a gondolata is felmerül tehát: „Űj terveken törte a fejét. A kiélt öreg föld megjavításán, boltban vett, zsákból szitált trágyázáson, földforgatáson, szőlőtelepítésen... Nem minden sikerült, de rá sem fizetett semmire...” A belterjes gazdálkodás, tudjuk, igen munkaigényes, és csak az állhatta a versenyt, aki munkaerővel rendelkezett. S Turi Dani állta: „egy falu asszonynepe volt a vazallusa, a munkás-cselédje.” Egy társadalmilag járható (és járt) út ilyen módon válik Móricz interpretációjában a falu népe számára valójában járhatatlanná. Mi sem lesz jellemzőbb tehát, mint az, hogy a regény második könyvében az élettaniság, Turi Dani kivételes szerelmi képessége révén születik meg ismét az évszázadokkal azelőtt megbomlott harmónia úr és paraszt között a grófnő és Dani végzetes szerelmi jelenetében. S ezen a ponton a történelmi igazságszolgáltatás ténye is problematikussá válik. Turi Dani a Pallag megvételeivel a nagygazdák sorába emelkedne, a falu pedig „egyetemlegesen” a Nagyszegert kapná parcellázva, pénzért vissza. S történe mindez a Turi Dani gyakorolta vonzáson túl „egy fiatal plebejus” jóvoltából, aki a grófnő megbízásából kikutatta a Karayak történetét, és azután azt „hazafias gyűlölettel” interpretálta, ilyen módon „honleányi tette” sankallta az idegen és primitívnek gondolt ölelés után vágyakozó asszonyt, aki éppen életcsömörben fuldokolt. Móricz modernista korszakának empirikus tapasztalatai és ezeket a tapasztalásokat körülvevő ideológiai-művészeti burok között produktív ellentmondásokat fedezhetünk fel. Regényteremtő munkájának ugyanis nem volt akadálya ez az ellentmondás, s azt is feloldani látszik az alkotói tűz, amely már itt expresszióba játszik át.

Felmerülhet azonban a kérdés: van-e törvényszerűség az ilyen jellegű ellentmondásoknak a felbukkanásában Móricz modernista korszaka műveiben? Ha arra gondolunk, hogy a *Sáraranyon* kívül a *Jószerencsét* és *A fáklya* szövegében találunk még jelentékeny nyomára, akkor azt kell

mondanunk, hogy a nagy ambícióval készült Móricz-művek velejárója ez első nagy alkotói korszakában. Velejárója, de formájában változó tényezője is. A *Sárarany* lapjain például az értekezőnek a hozzáállása van előtérben, a *Jószerecsét* empirikus szövegrészei ellenben már „költőibek”, következőképpen szervezesebben is beleépülnek a hős tudatvilágának a mozgásgörbéjébe. Úgy is mondhatnánk, hogy a *Sáraranyban* az ilyen jellegű ismeretekről a regényhősöknek nem volt tudomásuk, a *Jószerecsét* írása közben Móricznak már sikerült „szubjektívizálni”, a hősökhöz kapcsolni, tehát mintegy a hősök tulajdonává tenni, ami 1909-ben még csak a maga sajátja volt. A *Jószerecsét* két nagyjelenetén ez jól megfigyelhető. Az elsőben (a regény 2. fejezetében) Rassovszky, a fiatal mérnök, a hengerdébe megy, ahol, miközben gyönyörködik az izzó sínek rohanásában, a „Munkáról” elmélkedik. Azon a helyen áll, ahol „felfő az izzó érc”, „felfúzzad az égő vas”: „A nagy fekete épület, fönt a komor, füstös gerendák csodálatos szerkezete, a hosszú vaskígyók földön futó, égő tarajú siklása, s a néha keresztülsuhogó szél egyszerre rohanták meg túlságosan megfeszített idegeit”. Nemcsak közvetlen itt a tapasztalás, friss és valóságos, az empiriát befogadni mindig kész íróról valló is, aki talán egyetlen hasonlatban árulja el csupán, hogy élmény- és ismeretköréhez viszonyítva számára idegen világban mozog. „Kék zubbonyos munkások ültek a kohónál, kinn az ajtók előtt, s megszkokott fáradt mozdulataikkal ültek vagy ácsorogtak, beszélgettek. Várják, míg a kohójukban felfő az izzó érc, várják az öntés csodálatosan szép perceit. *S addig diskurálnak, mint az esős napokon a kapuban, a falusi földművesek.*” (A kiemelés az enyém. B. I.) Az iparos és az ipari munka közötti különbségről szóló traktátus ebben a jelenetben nemcsak szemléletes, hanem fényt vet Móricznak a problémalátására is: jelzi egyfelől, hogy milyen messzire tudott behatolni a társadalmi élet praxisába, másfelől pedig a megértés fokát is mérni engedi. A regény egészének szempontjából e kérdés felvetésének nincs jelentősége, Rassovszkyt is inkább csak jellemzi, mint motiválja — Móricz társadalomismeretével kapcsolatosan gondolati körét azonban mindenképpen áthatja. Felmerül itt az iparosodás hozta életmód változásának kérdése („Szinte egy kis kárörömmel gondolt az emberek ezreire és millióira, akik a szabad mezőkről lassan be fognak vonulni a gyűlölt gyárak falai közé, s meg fogják tanulni szeretni a bő kenyeret adó világot . . .”), azután megjelenik a szemünk előtt, az ablaktalan, hatalmas, salétrom kiverte gyárepület falának tövében „egy tofla kis ács”, aki „fabrikált valami gyatra kis deszkalapot, három deszkából körüllécelve”, amint „lomhán, sután; mesteremberesen fűrészelt”. Rassovszky a látvánnyal kapcsolatban pedig a következőképpen elmélkedik: „— Ez nem, ez nem gyári ember . . . ez a nemes polgári munka képviselője. Mesteremberesen: ez azt jelenti, hogy ezek a mi kis mesterembereink minden munkának tudják a klasszikusan leg-

rosszabb és leglassúbb elvégzési módját, s azt beidegezve állanak doigba.” Végül a gyári munka dicsérete következik: „Itt nincs megállás, itt nincs pipatömés, itt nincs mérícskélés, tétovázás, naplopás. Itt csak egy élet van, a Munkáé, amely egyformán szakadatlan iga alatt tartja a technikai szerveket, a gépeket s az embereket, akiknek minden idegszálat éppenugy kihasználja, mint izmaiknak teljes energiáját. Mert íme, mily csodálatos. Milyen komplikálttá s emberivé válik a legegyszerűbb gépmunka, ha embernek kell azt végeznie. Ennek a két munkásnak, akik a vasollóval átveszik és továbbadják a rohanó sánt, együtt kell dolgozniok. S ez az együttlétezés, két élő lénynek egymással és két élőnek együtt egy géppel, ez annyira idegmunka már az emberre, annyira nem mechanikai, hogy szinte azt lehetne mondani, hogy méltó feladat az ember képességeihez...”

A magyarországi kapitalizálódás „vidéken” járunk, Móricz sem kerülhette meg tehát a Jókai-regények hozta problémákat. A titánérc hasznosításának a kérdése, a Rassovszky találmányának a motívuma például teljességgel „jókaias”, és hősébe, Rassovszkyba, is szorult egy kevés a Berend Iván lelkéből. De Berend Ivánná már nem válhat: csak mérnöke a Társulatnak, szolgálja, nem pedig vezetője a mammutvállalatnak, amelynek történetét különben egy bekezdésben Móricz el is mondja. Megismétli itt a *Sárarany* írása közben alkalmazott módszerét. Ott a Karay-birtok történetéről, itt a „rimai Feketék” és a Társulat életéről értekeznek, mintha a Monográfia Társulat munkatársa ébredt volna benne fel: „A Társulat már olyan hatalmas, mint az állam... Azelőtt itt csak kis társulatocskák voltak, meg magántulajdonok. Még az én nagyapámi idejében a tótok maguk égették a vasat, és olyan vaskenyereket csináltak a kis kemencékben! és szekérral hordták be Rimaszombatba, mint a búzát a vásárra... Kérem, tíz forintokért vették meg a rimai Feketék itt a vassalakat. Tetszik tudni, volt itt régen sok-sok kis olvasztó, de az akkori tökéletlen eljárással alig tudtak a kőzetből valami vasat kivonni. Hát a salak egész hegy volt itt, azt vette meg a két Fekete úr, úgyhogy tíz-húsz forintot adott érte a parasztoknak. Ő aztán eladta a Társulatnak percentre. Ki tudná, hány százezer forintot vettek ők be abból...” Akárcsak a *Sárarany* lapjain, itt is nyomát találjuk Móricz közgazdasági érdeklődésének. Fentebb idézett mondatainak folytatásaként a mérnökök fizetéséről esik szó: „A Társulat legjobban fizeti a gyári mérnököket, azután jönnek a bányánál, azután a szénbányánál...” S még ebbe a gondolati körbe tartozik az a jelenség is, amit a *Jószerecsét* főhőse „herbertizmusnak” nevez, a „kis Herbertekre” utalva, akiket a kultúra és a hétköznapi élet szabályossága tart féken: „Hogy beolvadnak, s szervekké lesznek, alkatrészekké az emberek. Csakugyan, a Társulatnál ebben a generációban már fenyegetően közeledik a herbertizmus veszélye. A társulati főtisztviselők a pubikáikat, a már kényén nőtt s úri túl-

kövérsgben nevelt fiaikat ide tolják be a Társulat mechanizmusába, s ha a múlt generáció emberei még mind alólról, a salakból felkerült emberek voltak, akik őserőt hoztak magukkal, a mostaniak már a hirtelen túltrágyázottság puhaságát fogják erjesztőnek beoltani... Egyszerre megijedt a Társulat jövőjéért...” Egy nagy „családrégeny” mozdult ebben a Rassovszky-elmélkedésben: nemzedékek sorsképei rajzolódhattak volna benne, még hozzá progresszív polgári ideológiai szempontból, amely azonban közelről sem lett volna problémamentes. Tény ellenben, hogy Móricznak a polgársághoz fűzött illúziói éppen a *Jószerecsét* írásának idején voltak delelőjükön, hogy *A fákylya* újrafogalmazásakor ezt a kérdést a vesztett illúziók problémájaként vesse fel.

A *fákylya* is az empirikus részletekben bővelkedő Móricz-regények közé tartozik, következésképpen az ideológiai kérdések nyomatékosabb jelenléte is természetes, hiszen a társadalmi lét szférájáról van szó bennük, olyan módon, hogy az író mintegy közvetlenül néz szembe a társadalmi élet teljességével, illetve nagyobb részleteivel. A regény második könyvének ötödik fejezetében itt érintett problémánk valós volta is igazolást nyer, amikor a hősnek, Matolcsy Miklósnak ideológiai naivságáról beszél, s közben, mint tette az *Arvalányok* népköltészeti gyűjtőjével, ironikus élű szmei portrétját rajzolja meg önmaga egy évtizeddel ezelőtti mivoltának:

„— Hja, a dzsentriuralom — mondta Miklós, aki gyakorlatból még semmit sem tudott erről a kérdéstről, ellenben, mint minden debreceni diáknak, ki volt alakulva valamelyes, történelmi tanításokon alapuló, kis-konzervatív felfogása, amelyet egy kevés új és szociális idea tarkított. Amolyan »negyvennyolcas« ideológiába oltott modern szocialista szaváló volt, mint a többiek: aki még azonban nem vont le konzekvenciákat. Azt hitte, a fején találja a szöget...”

A regény öreg papja, akibe az író társadalmi tapasztalatai nyomán az ideológus „lelke” költözött, Matolcsy ámuló szemei előtt a dzsentrikérdés olyan távlatait villantja fel, amelyek lényegéről többet árulnak el, mint amennyi a magyar köztudatban akkor már vagy ötven esztendő óta élt. Az öreg pap a dzsentri jellemzése közben a polgárságot bírálja, s ez a kritika Móricz valóságismerete szempontjából jelentősebb a regényszöveg hangoztatta véleményeknél. Természetesen ez a vélemény sem mellőzhető, hiszen arra figyelmeztet, hogy a dzsentriuralom csak látszat, mert a „dzsentriuralom csak arra való, hogy végrehajtsa a nagybirtokos uralom akaratát, az csak egy olyan adminisztratív gépezet”. S a polgárság ezt a látszatok mögötti valóságát nem ismeri fel:

„A dzsentrit, azt, barátom, a polgárság tartja fenn: mert azt nem tudja, hogy áll a bál... a polgárságnak a közvetlen elnyomója még mindig a dzsentri, hát ő annak jár a kedvébe... Ő csak azt tudja, hogy minden megyei hivatalnok dzsentri... szolgabíró, vicsipán, árvaszék,

mind... mert a vármegye még ma is olyan, mint egy középkori lovagvár, olyan, mint egy külön falu... a falu közepén... és aki ennek tagja, az itthon van..."

Egy nagy, „éles és epés” tirádát vezetnek be ezek a mondatok, s ennek vannak szociológiai szemmel nézve is értékelhető részletei. Ahogy elmondja a polgárosztály tagjainak szolgálai viselkedése „szabályait” például:

„Édes fiam: a vármegyével szemben mindenki gyáva, és mindenki alázatos... Itt vannak ezek az urak, a bérlők, a kereskedők, a gyárosok: ezekbe még annyi önállóság sincsen, mint egy parasztba, mert a magyar paraszt bizony a szemébe néz az úrnak... no, nem is szeretik... Bent a városban is: az ujjadon megszámoľhatod a nagy családokat, és úgy uralkodnak az egész polgárságon, mint a koronázatlan királyok... Hű, az a kereskedő vagy iparos, akivel kezét szorít egy úr: arról azt nem lehet lemosni, azt a boldogságot, a zsidó ügyvéd, aki tarokkozhat az asztaluknál, a fiatal lateiner orvos, aki ingyen gyógyíthatja őket, a lapszerkesztő, aki az ő dolgaikról dicshimnuszokat írhat... A bankigazgató, akit választás előtt ebédre hívnak meg, és az asszonyok, ennek mindnek az asszonya, akikkel a dzsentri hölgyek néha közös jótékony-ságot csinálnak, persze a letegeződés és a vizit-visszaadás kellemetlen formáságainak mellőzésével... Azokat a nagy kegyeket is, hogy néha szóba ereszkedjenek egy-egy közönséges, maga erejéből lett polgárfélel, csak a polgárság legbefolyásosabb rétegeiből valók kapják meg, de a kisebb polgárságról nem is vesznek tudomást... elég a kolompókat ma-kukhoz édesgetni..."

Viselkedésformák, életmód-modellek, ideológia... a pap nagy magánbeszédének a betétjével ezeken a lépcsőfokon viszi az olvasói gondolkodást Móricz, majd húsz esztendő társadalmi és művészeti tapasztalatai alapján. Az általános köztudottaknak adott új ragyogást itt olyan módon, hogy a polgárság gyáva viselkedése felett tartott kritikái áttekin-tést a „nagybirtokos uralom” felett tartott vádbeszéddé fejlesztette. S hogy ebben a dzsentri és a „vármegye” ellen irányul a gondolati táma-dás éle, az is törvényszerűnek látszik: az új kutatások (elsősorban Lo-sonczi Ágnesé) is azt bizonyítják, hogy a dzsentri kritikájában találkozik a „belső-külső”, nemesi, polgári, paraszti, plebejusi kritika, amelyek a társadalom legnagyobb teherterétét éppen ebben a nemesi rendben lát-ták”. Móricz regényének papja igyekszik konkrét is lenni, a felsorakoz-tatott mikrorészletek, az egyes „esetek” igencsak meggyőzően példázzák a pap igazságát. Köztük a körorvosé szociográfiai jellege miatt is kiemel-kedik: „Itt a pap az uraság cselédje... az orvos az uraság cselédje... az orvos a grófnak a tanyáira jár, körorvos, és ő látja el az összes be-teget a gróf minden tanyáján: kap érte fizetésül százötven forintot egy esztendőre!... Ezért meg kell neki tenni legalább száz utat, kocsin, té-

len, nyáron, esőbe, hóba... Hát kérlek, ez az orvos nem szólt semmit, végezte a dolgát, de elkezdett olyanokat mondani, hogy a cselédlakásokat fedni kell, mert behull az eső, dohos a fal, penészes, virágzik a tüdővész, hogy építeni kellene új házakat, patikát kellene felállítani, járványkórházat kövezt... Micsoda! kikiáltották cucilistának, a grófkisasszony nem engedte, hogy megfogja a pulzusát... szóval el kellett mennie...” Azt is azonban meg kell állapítanunk, hogy meddő és tragikusan öncélú a regényben ez a nagy tiráda, ha a helyet és az időt nézzük, amelyben elhangzott, a főhős „kombinációival” szemben azonban kétségtelenül van egy többlete, az, hogy „adatra és biztos anyagra” épült, mert Matolcsy Miklóssal kapcsolatban olvashatjuk a regény egy másik helyén: „Most kedvetlenül éledt fel kusza töprengéséből: hirtelen rájött, hogy most ugyanúgy kombinál adat és biztos anyag nélkül, mint ahogy az értekezését írta...”

A *fáklya* kocsmái nagyjelenete Ardayval a középpontban is az empiria szempontjából vizsgálható talán leginkább. Móricz nagyon is konkrét Arday mind részegebb gondolkodását tükröző „asztali beszédének” a megfogalmazásakor: történelmi (akkor még élő és tevékenykedő) neveket és történelmi eseményeket idéz benne. Tisza Istvánra, Khuen-Héderváry Károlyra, Battyány Tivadarra, Justh Gyulára hivatkozik például, és szerencsés leleménnyel a magyar parlamentarizmus egy évtizedes válságának a fő eseményeire, kezdve attól az „impozáns jelenettől”, amikor a Justh-párt „képviselőházi csatában” „az erőszakoskodó s törvénysértő többség védelmére berendelt darabontokat verte ki az ülésteremből”, addig a jelenetig, amelyben Battyány Tivadar a Nemzeti Kaszinóban pohárköszöntőjében a „jogkiterjesztést”, azaz az általános választójogot ünnepli, amelynek a magyar uralkodó osztály oly nagy ellensége volt. Ebben is valójában a magyar polgári politika gyöngeségéről van szó, amely semmit sem tudott tenni a koalíciós időkben sem, amelyhez a magyar progresszió nem kis illúziókkal közeledett. A nézőpont itt a „Tisza-huszár” Ardayé, aki Justh Gyulát a következőképpen jellemzi a koalíciós idők pártharcaival kapcsolatban: „Justh Gyula, Lukácsal való alkudozásával, azzal a készséggel, amellyel oly felettébb olcsón volt hajlandó pártját a Lukács sötét terveinek rendelkezésére bocsátani, és azzal a soha meg nem bocsátható vaksággal, hogy az ő párttűtése hiúsította meg a koalíció katonai követelésének megvalósítását, válságba döntötte magát a koalíciót, és belelökte a nemzetet ebbe a mostani áldatlan helyzetbe: mindezzel elvesztette Justh Gyula és pártja a nemzet művelt és független közösségének a bizalmát és rokonszenvét... Ezt a csorbát pedig nem lehet kiküszöbölni sem kortesutakkal, sem újra megfejtelt függetlenségi programmal, sem képviselőházi verekedésekkel...” Az Arday perspektívájából, tehát a magyar uralkodó osztályok szemszögéből, „Tisza István... Az egyetlen férfi...”. Az sem mellékes természetesen,

hogy ezt az akkoriban vallott nézetet a regényhős részszegségének mélypontján, már dadogva fogalmazza meg. S valóban, a történelmi események mutatják, Tisza István uralma következett.

A papné, aki Arday után lép fel a maga értékelésével, a Tiszák politikájának bírálatában ugyancsak a magyar polgárság nemlétének a kérdését veti fel, s mintegy tovább mondja az öreg pap gondolatait. „A Tiszák mentették meg a magyar dzsentrit...” — szögezi le Arday egykori szeretője. „Árlecsapolás, olcsó kölcsönök, bankok, nagy pénzek semmiért, ha nem lettek volna Tiszák, akkor már Magyarországon régen nem volna dzsentri; de lássa... a Tiszák voltak az okai annak is, hogy a magyar urak így lejáratták magukat: mindent megtettek a magyar urak maradékaiért, bedugták őket hivatalokba, nekik adták a minisztériumokat és az egész megyét és minden hivatalt, ami csak van, de azt nem engedték meg, hogy ez az osztály gondolatvilága átalakuljon...” A magyar urak nem tanultak meg dolgozni, nem értenek a földműveléshez, pedig a kezükben van a föld. „Hát hogy van az — folytatja a papné, de már a mondatokon az író indulata süt át —, hogy az a földbirtokos, akinek Dózsa György leveréséért adományozta II. Ulászló a Csehpusztát, és négyszáz év óta a földjéből él: mióta csak önálló gazda, mindig ráfizet a gazdálkodásra, idegen és piszkos pénzeket kell keresnie s behoznia a birtokba, hogy fenn tudja magát tartani...” Vitathatatlan, hogy a papné is az író szócsöve a magyar társadalom akkor időszerű kérdéseivel kapcsolatosan, miként azt e több oldalas nagy oráció központi gondolata bizonyítja: „Hát azt akarom mondani, hogyha Tisza Kálmán annak idején azt mondja: menjen el a fiatal suszterinasnak!... akkor ő lett volna a magyar urak legnagyobb jótévője... És ha Tisza István azt mondta volna: menjetek kereskedőnek, akkor még lehetett volna valami ebből a szegény országból, ahol minden van, csak magyar gyáros nincs, meg magyar kereskedő... és maholnap nem lesz magyar földbirtokos sem... és meg van halva ez az ország...”

A *fáklya* tehát az empiria fokozatos változásáról ad hírt: a társadalmi-történelmi tényeket mindinkább társadalomfilozófiai burok veszi körül, a *Tündéerkert*ben pedig Móricz történelemfilozófiája kerül előtérbe. További vizsgálatok tudnák csak kimutatni, hogy a Móricz-regényekben végbemenő változás milyen kapcsolatban áll a megírás idejének és a regény-időnek fokozatos distanciája feltűnésével, bizonyos azonban, hogy Móricz ilyen útja egyértelműen a történelmi regény felé vezetett. A *Lobogó szövétnel*hez még egészen közel álló eseményekkel találkozunk, a *fáklya* lapjain ugyanezek az események már történelmiek, a Tiszakorszak alkonyának légkörében idézik a majd tíz esztendővel azelőtti történéseket. A *Tündéerkert* ezért játszhatja egy alakulástörténeti szakaszban a lezáró mű szerepét, nézzük akár Móricz ideológiáját, akár azoknak a törekvéseknek a kiteljesedését, amelyeknek kezdetei az 1900-as

évek második felében voltak. A társadalmi „empíriát” történelmi tények és interpretációjuk váltja fel, következésképpen a személyességnek is igen nagy lesz a szerepe immár. A *Tündérbkert* történelmi dezilluzioniz-musa, majd *A nagy fejedelem* „nemzetmentő programja” (előképeit az 1910-es évek regényeiben már kereshetjük!) teljességgel az íróé, mint volt az illúzió is pályája első évtizedében, amely a „szép világ”-képzethez fűzte. Az empíria ismét majd a harmincas évek egyes műveiben reha-bilitálódik, miután Móricz már megjárta az *emlék* édes-bús, hol derűs, hol melankolikus tájait is — erotikus nyomatékokkal *Az Isten háta mö-gött* és *A fáklya* egyes erőteljes lapjain és didaktikus felhangok kísére-tében a *Légy jó mindhalálig* s az ezt követő regényekben.

(Folytatjuk)

A DRÁVASZÖGI MAGYAR NÉPBALLADÁK SZOCIOLÓGIÁJÁHOZ

Kísérlet a szociológiai módszer balladakutatásban való alkalmazására

KATONA IMRE—LÁBADI KÁROLY

Az utóbbi években egy távlati folklórmonográfia keretein belül a Drávaszög magyarlakta helységeiben népballadákat is gyűjtöttek. Ennek során a műfaj társadalmi életére, továbbá a szövegekben tükröződő társadalomképre a szokásosnál is nagyobb gondot fordítottunk. E munka általános tanulságait igyekszünk itt összefoglalni, lehetőség szerint utalva a magyar nyelvterület más részein is elért hasonló eredményekre.

A BALLADAREPERTOÁR TÁJANKÉNTI NAGYSÁGA ÉS ÖSSZETÉTELE

A gyűjtés és feldolgozás során következetesen mellőztük az esztétikai szempontú válogatás elvét, ehelyett a teljes és valós balladarepertoár rögzítésére törekedtünk. Magára a műfajra viszont külön is rá kellett kérdeznünk, hiszen a nép a balladákat és dalokat a legtöbb esetben nem különbözteti meg egymástól. Így pl. a Csehszlovákiához tartozó *Áj* faluban az összegyűjtött 1200 népdal között mindössze csak 15 ballada került önkéntelenül, rákérdezés nélkül felszínre (Vargyas 1976, I: 168—169.).

Az 1970-es években *célzott* (műfajra szorító) gyűjtéssel a balladarepertoár kiterjedését illetően eléggé kiegyenlített kép alakult ki:

A táj neve	Falvak	Balladatípusok	Változatok száma
Drávaszög	6	52	133
Észak-Bánát	6	38	125
Nyírség (Magyarország)	3	27	55
Kibéd (Chibed, Románia)	1	56	198

Bár a gyűjtések intenzitása, szempontjai és főként területi kiterjedése némiképpen eltért; már e kis táblázatból is meg lehet állapítani, hogy a magyar nyelvterület egészen a ballada aligha eleven műfaj: az összes lehetséges típusnak (150—200 az összes magyar balladatípus száma) csak harmad-, negyed-, ötödrésze ismert egy-egy faluban vagy tájon, és ezek sem valami sok változatban, vagyis nem széles körben élnek, hiszen kétszer-háromszor vagy legfeljebb négyszer találkoztak egy-egy típussal a kutatók. (A dallamkincs helyenként ennél tipológiailag és variabilitás szempontjából is jóval gazdagabb.) A ballada inkább a közelmúlt és a múlt műfaja, mint a máé; balladaénekes is jóval kevesebb van, mint népdalénekes.

A magyar kutatók eléggé jól el tudják különíteni a régi és az új népzenei stílust, továbbá a klasszikus és a modern (másként: régi és új stílusú) balladákat. Bár az elkülönítés szempontjai műfajonként kissé eltérnek (a dalnál zenei, a balladánál szövegi jellegűek), mégis nagyjából mindkét műfajnál a 18. századi és még korábbi régi, míg 19—20. századi az új réteg. E kettő aránya és változása jól jelzi a fejlődés felgyorsulását: a központi magyar népterületen (Alföld, Felföld és Dunántúl) az új népzenei stílus uralma az utóbbi évtizedekben már elérte a 80—90 százalékot, régiesebb vidékeken (Moldva, Szlavónia stb.) pedig legfeljebb a fele-fele arányt. A dalnál jóval lassabban váltott át a ballada az új stílusra, mint alábbi kis táblázatunk is szemlélteti:

Balladaterület	Összes	Régi		Új	
		típus	változat	típus	változat
Drávaszög	133	16	43	36	90
Észak-Bánát	125	10	31	28	94
Kibéd	198	23	78	33	120

Mindenesetre nemcsak a dalnál, ma már a balladánál is döntő fölénybe került az új stílus, arányuk biztosan jelzi a régies (Kibéd), az új és fejlettebb (Észak-Bánát) és az átmeneti típusú (Drávaszög) területet; továbbá árnyalja a képet a régi-új típusok és variánsok aránya, de a fejlődés-változás irányát ez is egyformán mutatja.

Hasonló lenne a helyzet a balladakincs tovább bontott tartalmi-tematikai tagolódásával, ezek azonban már nem vethetők össze, mivel ahány kutató, annyiféle szempont szerint csoportosít, és e kategóriákon belüli balladák számát, arányát stb. általában nem számítják ki, nem viszonyítják számszerűségükben sem egymáshoz. Így meg kell elégednünk a drávaszögi balladák tartalmi tagolódásának futó ismeretével!

	Típus	Változat
I. mondák, legendák	2	5
II. történeti témák	4	4
III. társadalmon kívüliek (betyárok)	13	36
IV. árvák, leányanyák	5	16
V. kényszerített szerelem, tiltott vagy erőszakkolt házasság	3	11
VI. szerelem-házasság rangkülönbséggel	7	16
VII. házastársi hűtlenség	2	4
VIII. szerelmi gyilkosság-öngyilkosság	7	15
XI. közönséges (rabló) gyilkosság	4	12
X. baleset, betegség	5	14

A drávaszögi balladakincs inkább magánéleti, mint közéleti műfaj, hiszen döntő többségben a magánélet tragédiáit és komédiáit (IV—X.) éneklik meg, ezen belül a szerelem-házasság tematikája a legváltozatosabb (IV—VIII.), csak a házastársi hűtlenség jelentéktelen, és inkább tréfas formában ismert (VII.). A társadalmi problémákról ezek is eléggé nyíltan fogalmaznak (V.), de igazán közéleti műfaj a társadalmon kívüli betyárok feltűnően népszerű balladaköltészete (III.). Minden előző igazán kedvelt tartalmi csoport rovására azonban utóbb elszaporodtak a szerelmi tragédiákról, közönséges gyilkosságokról és a balesetekről szóló balladás történetek (VIII—X.). Az korszerűsödött tehát, ami a dalhoz vagy egyéb modern hírközlő műfajhoz (vásári rémtörténetek stb.) közel áll!

A BALLADAI TÁRSADALOM A NEVEK ÉS FOGLALKOZÁSOK ALAPJÁN

Még a népdalokban alig, a balladákban gyakran szerepelnek hitelesség látszatát keltő személynevek, sőt a magyar kutatók korábban egyes balladatípusokat is a bennük szereplő személyekről nevezték el, a nép körében is így lehet legkönnyebben balladát felidézni.

A drávaszögi népballadákban 68 féle személynév (vezeték- és utónév együttesen) szerepel, mégpedig:

Teljes név		Csak vezetéknev		Csak utónév	
férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
26	12	5	4	13	11

E balladák zöme — mint alább látni fogjuk — női énekesektől származik, és főként az ő sorsukról is szól, mégis összesen 42 férfi és csak 26 női név szerepel. Amíg az egyelemű név tekintetében megvan az egyenlőség, addig a teljes név tekintetében a férfiak vezetnek! Közülük kerülnek ki ugyanis a népszerű betyárok, valamint a kiénekelt gyilkosok, tehát a férfiak a törvényszegők, ők kerülnek társadalmon kívül is, míg a nők többnyire a különféle tragédiák szenvedő és gyakran névtelen hősei.

A balladai társadalom már pusztán a nevek összetétele alapján is régies: félig még feudális, félig már kapitalista jellegű, a vallásos vonások azonban már egyáltalán nem dominálnak. Így alig van mitológiai-vallási név (3), gyakori a királyi (5), főúri (9) eredetű, közbülső jellegű a falusi iparos-kereskedő (3) és legalul helyezkednek el a betyárok (5), és egy-két esetben név szerint is említett pásztorok, mezei munkások szerepelnek stb. Modernebb foglalkozású személynév igazán csak elvétve fordul elő (orvos, gépész stb.).

Realisabb és egyben plasztikusabb is a balladai társadalom, ha a neveket a foglalkozások és típusok adataival egészítjük ki. A cselédektől a királyokig bezárólag, 35—40 féle foglalkozás (ill. társadalmi típus) található. Miként a magyar népmesékben is nagyjából fele-fele arányban szerepelnek a főurak (királyok) és az egyszerű (szegény) emberek, a drávaszögi balladákon belül a népi és az úri személyek aránya 49:55. (Legfeljebb a középrétegbeli foglalkozásúak egyértelmű népi besorolása vitatható. A fegyveres testületeket azonban semmiképp nem számíthatjuk a nép közé.)

Urak		„Nép”
királyok, főurak	14 fő	pásztor, cseléd . . . . . 14 fő
tisztviselők	6 fő	betyárok . . . . . 11 fő
fegyveresek	16 fő	iparosok, kereskedők . . . 11 fő
hóhérok, börtönőrök	6 fő	munkás . . . . . 6 fő
lelkész stb.	7 fő	zenész, szakács . . . . . 4 fő
		egyéb . . . . . 9 fő

Akárhogyan is csoportosítsunk, feltűnően nagy a különféle tisztviselők, fegyveresek és a büntetőappárat tagjainak együttes száma (28), akiknek a fennállott rendre való vigyázat volt a fő feladatuk. A csendőrök-betyárok száma (11—11) a betyárballadák tematikájából következően egyenlő. Meglepő, hogy e népi, sőt magyar viszonylatban paraszti balladáműfajban igazi (birtokos) paraszt alig-alig szerepel, legfeljebb csak akkor, ha betyárként vagy gyilkosként társadalmon kívülre került, és a hatóságok büntető eljárását hívta ki maga ellen. (A nőknek egyébként nincs foglalkozásuk, ők rendszerint családtagokként szerepelnek.)

A BALLADAÉNEKESEK NEM ÉS KOR SZERINTI MEGOSZLÁSA,
REPERTOÁRJUK ÖSSZETÉTELENEK KÜLÖNBSÉGEI

Az utóbbi évtizedekben több részletmegfigyelés alapján kiderült, hogy a férfi-női énekesek száma és repertoárjuk között elég jelentős a különbség, s hogy magyar viszonylatban fokozatos „elnőiesedésről” beszélhetünk. Korábban mindenesetre egészségesebb szellemi munkabeosztás lehetett e két nem között, de erről csak közvetett adatok és visszakövetkeztetés alapján tudunk valami biztosabbat mondani.

A balladák mindenesetre „nemek feletti” műfajcsoportot képeztek, bár tematikailag bizonyára mindig is volt a két nem repertoárja között különbség. Tanulságos az énekesek pusztasza száma és a repertoár nagysága is:

Hely	Férfiénekese	Balladák	Nők	Balladák sz.
Drávaszög	18	41	28	88
Szlavónia	12	22	11	24
Észak-Bánát	17	32	31	104
Kibéd	33	61	43	137

E táblázat is igazolja előző állításunkat: az erdélyi *Kibéd* és főként a jugoszláviai *Szlavónia* a nemek arányát és tudásukat tekintve is régiesebb állapotokat mutat, *Drávaszög* ezúttal is átmeneti helyzetben van, míg *Észak-Bánát* egészen szélső példa.

A férfi-női repertoár nagysága közötti különbség nem abból adódik, hogy minden egyes nő több balladát ismer a férfiaknál, hanem csupán abból, hogy a legjobb énekesek az ő soraikból kerülnek ki. (Amellett balladakincsük régiesebb, és az egyes változatok valamivel teljesebbek is.) Tanulságos a legjobb énekesek nemek szerinti megoszlása is.

Hely	Egy-egy énekes repertoárja	Neme
Drávaszög	17 balladaváltozat	1 nő
Drávaszög	16 balladaváltozat	1 nő
Drávaszög	8 balladaváltozat	1 nő
Drávaszög	6 balladaváltozat	2 nő stb.
Észak-Bánát	24 balladaváltozat	1 nő
Észak-Bánát	12 balladaváltozat	1 nő
Észak-Bánát	10 balladaváltozat	1 férfi
Észak-Bánát	7 balladaváltozat	1 nő stb.

Ezek szerint a 9 legjobb énekesből mindössze 1 férfi akadt, s a kerek száz balladából ő 10-et énekelt. (A Jugoszlávián kívüli magyarság köréből ilyen összevethető számítások nincsenek.)

A ballada nemcsak a nők, hanem az idősebb korosztályok körében is visszavonul: a balladaénekesek átlagos életkora *Észak-Bánátban* 58, a *Drávaszögben* pedig 63,5 volt az 1970-es években. A gyűjtés ez esetben valóban az utolsó pillanatban történt! Érdekes a korcsoportok és a nemek szerinti megoszlás is a *Drávaszögben*:

Korcsoportok	Férfi	Női énekesek száma
20—30 év között	1	nincs
30—40 év között	—	1
40—50 év között	3	3
50—60 év között	—	4
60—70 év között	4	9
70—80 év között	2	5
80—90 év között	2	3

Ezek szerint 40 év alatt a ballada kihaltnak vehető, attól felfelé is csak a nők korfája arányos, a férfiaké kihagyásos.

Nem ennyire „előregedett” műfaj a ballada az erdélyi *Kibédben*:

8—15 évesek átlagban	5 balladát tudtak
16—30 évesek átlagban	7 balladát tudtak
31—50 évesek átlagban	15 balladát tudtak
50 év felettek	14 balladát tudtak

A magyar kutatók általános megfigyelése, hogy a régi stílusú balladákat a nők és az idősebbek, míg az újakat a férfiak és főként a fiatalok kedvelik jobban. A nők a saját nembéliek, a férfiak a betyárok és más férfihősök történeteit éneklik gyakrabban.

Az énekesek társadalmi-vagyoni megoszlásáról sajnálatosan keveset tudunk: a vagyonosabb rétegek balladakincse szegényesebb, dalszerűbb, míg a szegényebbeké régiesebb, epikusabb, és ők a szociális konfliktusok iránt is több érdeklődést tanúsítanak. A legjobb énekesek is általában a szegények vagy középrendűek közül szoktak kikerülni.

A BALLADATANULÁS, ELŐADÁSÁNAK ALKALMA ÉS MÓDJA

A magyar kutatók szerint a balladák kedvelése családi vonás, és valamelyik nem vonalán öröklődik. Elsőrendű forrás a *nagyszülő*, esetenként a szülő és a testvér is, de nagy szerepük van a különféle idegeneknek, mivel az előadás alkalmai többnyire már családon kívüliek. Ugyancsak egyöntetű az a megfigyelés is, hogy a balladatanulás legfőbb ideje a gyermekkor.

Ha a megfigyeléseket és adatokat összegezzük, a balladák feltűnő régiessége, előregedése és végső kihalása következtethető: a legjobb énekesek átlagos életkora mindenütt 50 év felett van, ők maguk is már többnyire nagyszülők, akik legtöbb balladájukat még gyermekkorukban tanulták saját nagyszülőiktől.

A drávaszögi énekesek 18 esetben arra is vissza tudtak emlékezni, hogy az utóbbi években gyűjtött balladáikat pontosabban mikor is tanulták:

1900—1910 között	tanulta	balladáit	összesen	7	személy
1910—1920 között	tanulta	balladáit	összesen	5	személy
1920—1930 között	tanulta	balladáit	összesen	5	személy
1930—1940 között	tanulta	balladáit	összesen	—	személy
1950-es években	tanulta	balladáit	összesen	1	személy

A *Drávaszö*gben a balladatanulás gyakorlatilag — legalábbis zónabeli, hagyományos formában — megszűntnek tekinthető.

Gyűjtésünk során arra is rákérdeztünk, hogy a tanult balladákat szólóban vagy kórusban adták-e elő gyakrabban. Ha most az egyes balladatípusok szólisztikus vagy kórusos jellegétől eltekintünk, nemek szerint a következőképp alakul a helyzet:

Szólóban énekelték		Kórusban énekelték		Vegyes kórusban személy
férfi	nő	férfi	nő	
13	9	5	4	14

Meglepő, hogy az énekesek fele-fele arányban adtak elő egyedül és énekeltek másokkal, csak nemek szerint mutatható ki némi különbség: a nők a műfaj előadásakor is szívesebben énekeltek együtt, mint egyénenként. Mindenesetre a közös előadásnak ez az aránya a ballada dalszerűvé válása felé mutat, hiszen az epikusabb jellegű korábbi típusok inkább egyéni előadásban hangzottak el.

Hasonló a helyzet a balladaéneklés alkalmával is: alig lehet ezeket a dalokétól ekülöníteni, mindenesetre a zenés-táncos multságokon nem szoktak balladákat énekelni, de már borozgatás közben igen. A régi (fonó) és az új (aratás stb.) társas munkák, ill. formák és összejvetelek egyaránt kedveznek a balladák fennmaradásának, ezen belül a képet még nemek és korcsoportok szerint is tovább lehetne finomítani.

A BALLADATANULÁS HELYE, A BALLADÁKBAN SZEREPLŐ HELYNEVEK

A drávaszögiek 34 esetben arra is választ tudtak adni, hogy a balladákat hol tanulták:

a gyűjtés helyén sajátították el összesen	9 esetben
a szomszédos községben tanulták	6 esetben
Szlavóniában (a Dráván túl) tanulták	9 esetben
idegenből érkezett énekestől tanulták	7 esetben
ők maguk tanulták messze idegenben	3 esetben

Ezek szerint a *Drávaszögön* belüli balladaforgalom a kölcsönzések felét sem éri el (15), valamivel több az idegenből származót (19), ha viszont a szomszédos *Szlavóniát* — mellyel összeházasodás is van — a *Drávaszöghöz* számítjuk, jóval kedvezőbb az arány. Ilyen kevés adatból azonban további következtetések már nem vonhatók le.

A *drávaszögi* balladákban viszont csaknem 70 helynév szerepel, ezeket földrajzi-gyakorisági sorrendbe állítva, tanulságos táblázatot kapunk:

Alföld (ezen belül Vajdaság 7, Tisza mente 4)	20 adat
Tisza-folyó	9 adat
Dunántúl (ezen belül Drávaszög 6, Duna mente 2)	14 adat
Duna-folyó	5 adat
Szlavónia (ezen belül Dráva mente 2)	6 adat
Erdély	3 adat
Felföld (Magyarország)	3 adat
Balkán	2 adat
Budapest	2 adat
Adria	1 adat
Szerbia	1 adat
Franciaország	1 adat
Szentföld	1 adat
Törökország	1 adat

A Drávaszög tehát egy olyan balladai kör középpontjában van, melytől távolodva egyre ritkulnak a megemlített helynevek is. A legtávolabbi (Franciaország, Szentföld, Törökország stb.) említések a legrégebb, ma már nem vagy alig ismert, jórészt csak kéziratok forrásokban fennmaradt balladákban találhatók, eszerint időközben a balladai tér összeszűkülött volna?

Bár vizsgált területünk a Dráva-Duna összeszögellésénél van, az alföldi (és a tiszai) helynevek mégis számbeli többséget képeznek, vagyis a balladák áramlása a *Vajdaság* felől volt a legélelkebb (a népességé is!). Hasonlóan élénk a forgalom a közeli Szlavóniával, de közepes a Dunántúllal, a Felföld felé pedig a mezei munkások kötötték össze tájukat. Erre különben az énekesek is jól emlékeznek.

ÖSSZEGEZÉS

A népköltészet többi műfajához hasonlóan a ballada is könnyebben megragadható külső (társadalmi), mint belső (esztétikai vagy egyéb) jellemzők segítségével. Műfajunk társadalmilag teljességgel és törvényszerűen meghatározott, ám erről az alapvető tényről sok-sok ballada csodálatos szépsége és kalandos élete miatt a kutatók majdnem megfeledkeztek, mintha még a mese és a dal is szociológiai szempontból jobban felderített műfaj lenne a balladánál.

E kísérlet kevés adatra támaszkodott, mások eredményeivel az eltérő szempontok miatt is nehéz volt az összevetés, de még így is kirajzolódik a ballada újkori (és végső szakaszba lépő) életmenete, továbbá a táji, nemek és korcsoportok szerinti különbségek társadalmi háttere; a balladán belül pedig konzerválódva megtalálhatók a közelmúlt társadalmi képletei és a balladaforgalom útvonalai.

Ezen az útvonalon azonban nekünk tovább kell haladnunk, és a biztosabb tájékozódáshoz még több kilométerkövet kell keresnünk!

IRODALOM

- Albert Ernő—Farágó József: *Háromszéki népballadák*, Bukarest, 1973
 Burány Béla: *Hallották-e hírét? ... Pásztor dalok, rabénekek, balladák*, Szabadka, 1977, Hagyományaink, VIII. köt.
 Faragó József: *Balladák földjén*, Bukarest, 1977
 Faragó József—Ráduly János: A népballadák egy romániai magyar falu mai köztudatában. In: *Ethnographia*, LXXX (1969), 504—513.
 Gulyás Éva—Szabó László: „Túl a Tiszán, a szendrei határban...” Népballadák és históriás énekek Szolnok megyéből, Szolnok, 1975
 Kálmány Lajos: *Alföldi népballadák*. Kálmány Lajos Népköltési Hagyatéka, II. köt. Szerk. Ortutay Gyula, Budapest, 1954
 Katona Imre: Észak-bánáti betyárballadák. In: *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei*, Újvidék, V. (1973), 15. sz., 15—42.

- Kovács Ilona—Matijevics Lajos: *Gombosi népballadák*, Újvidék, 1975, Hungarológiai Intézet
- Lizanec, P. M.—Vaszócsik V. J.: *A kárpátontúli magyar lakosság népballadái*. (Segédkönyv) Uzshorod. (Uzshorodi Állami Egyetem)
- Matijevics Lajos: Ludasi népballadák. In: *Tanulmányok—Studije*. Az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelvi és Irodalmi Tanszéke, III. (1971), 229—249., Novi Sad
- Ortutay Gyula—Krizsa Ildikó: *Magyar népballadák*, Budapest, 1976, Magyar Remekírók
- Paksa Katalin: Kálmány Lajos nyomában a Bánátban. In: *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei*, Újvidék, II. (1970), 4. sz., 93—107.
- Penavin Olga: Két bánáti székely telep balladáit. In: *Tanulmányok — Studije*. Az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelvi és Irodalmi tanszéke, III. (1971), 263—303., Novi Sad
- Penavin Olga: Bácsstopolya balladáit, balladás történetei, balladás dalai. In: *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei*, Újvidék, VII. (1975), 23—24. sz., 79—95.
- Penavin Olga: *Kórógyi (szlavóniai) népballadák, balladás történetek, balladás dalok*, Újvidék, 1976, Magyar Nyelv-, Irodalom- és Hungarológiai Kutatások Intézete
- Ráduly János: *Kibédi népballadák*, Bukarest, 1975
- Tóth Ferenc: *Kálmány Lajos nyomában*. Az észak-bánáti népballadák élete. A balladákat gyűjtötte Katona Imre és Tóth Ferenc. Újvidék, 1975, Hungarológiai Intézet
- Újváry Zoltán: Népdalok és balladák egy al-dunai székely közösségből, Debrecen, 1968, *Közlemények a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetéből*, 21.
- Újvári Zoltán: *Gömöri népdalok és népballadák*, Miskolc, 1977
- Vargyas Lajos: *A magyar népballada és Európa*, I—II., Budapest, 1976

HAGYOMÁNY

A VAJDASÁGI ÉPÍTÉSZETI SZECESSZIÓ TÖRTÉNETÉBŐL (IX.)

A FERNBACH-KASTÉLY ALEKSA ŠANTIČON

Fernbach Károly valamikori bácsbodrogi főispán birtokán, ezerhétszáz hold termékeny, zsíros szántóföld közepén épült fel az a nyaraló, amely az egykori vajdasági hatalmasságok körében kedvelt épületek egyik utolsó példájának számít. 1906—7-ben épült Raichle J. Ferenc (1869—1960) tervei alapján, aki abban az időben jó nevű építésznek számított vidékünkön.

A századfordulón épült, ma már védelem alatt álló kastélynak több jellegzetessége van:

— egy hosszabb ideig tartó építészeti korszak végén keletkezett (a nagybirtokosi kastélyoknak a birtok közepén való felépítése lassan divatját múlja);

— jelentős alkotás, amelynek tervezője — mind születési helyét, mind pedig alkotásait tekintve is — teljes mértékben Vajdasághoz kötődik;

— az elkövetkező modern építészet egyik előhírnöke, beilleszkedik a környezetébe, és rendkívül célszerű.

A zombor—szabadkai úttól kilenc kilométerre épült fel, ma aszfaltos út köti össze Aleksa Šantičtyal. A század elején ezen a végtelen és sívár rónán a kellemes élet oázisát jelentette tulajdonosai számára, akik vasúton jöttek, az állomástól Baba-pusztáig pedig fiákeron, hatalmas porfelhőkön vagy tengernyi sáron át.

A kényelemhez szokott látogatóknak a bácskai síkságból kiemelkedő kastély sziluettje maga a megtestesült vágy volt. Az épület ékezetként emelkedett a termékeny végtelen, a búzakaiász-tenger vagy a kukoricacserdő fölé.

Közelebb érve, az épületnek, mint a hosszú, vízszintes béreslakásokkal szembeni hatalom jelképének, a körvonalai rajzolódnak ki. A jelentéktelen lakásokkal szembeni kontraszttal a kastélynak új szerep jutott: a tulajdonos *vagyoni állapotának kifejezőjévé* vált. A központi és bejárati homlokzat rafináltan csak egy kis parkkal van elválasztva a földszintes házaktól. Melletük gyalog kell a bejáratig menni.

A bejárati ajtó után, a tágas előcsarnokon, a nagy üvegfalon és a nyitott teraszon túl, *azonnal szembetűnik* a lenyűgöző hatalmas botanikus kert — a tulajdonos büszkesége. Az ide érkező vidám vendégek számára, akik esetleg útközben a szomorú szemű zsellérgyerekek bámész csoportjába botlottak, *a park a megkönnyebbülést, a kastély pedig az oltsalmat* jelenti.

Miután a rézveretes bejárati ajtók becsukódtak, a vendégek egy egészen más világban voltak, elszigetelve a kenyértermő vidéken is éhezők-től. Az előcsarnokban balra kápolna, jobbra az egykori „vadász-ebédlő”, valamint a délutáni napsütésben fürdő üveges veranda. Középen, áthaladva az előcsarnokon, a teraszra, majd a pompás parkba jutunk, ahol a világ minden tájáról származó ritka növényekben gyönyörködhetünk (ma törvény védi őket). Az osztályelkülönülés színpada, rendkívül átgondoltan, így válik teljessé.

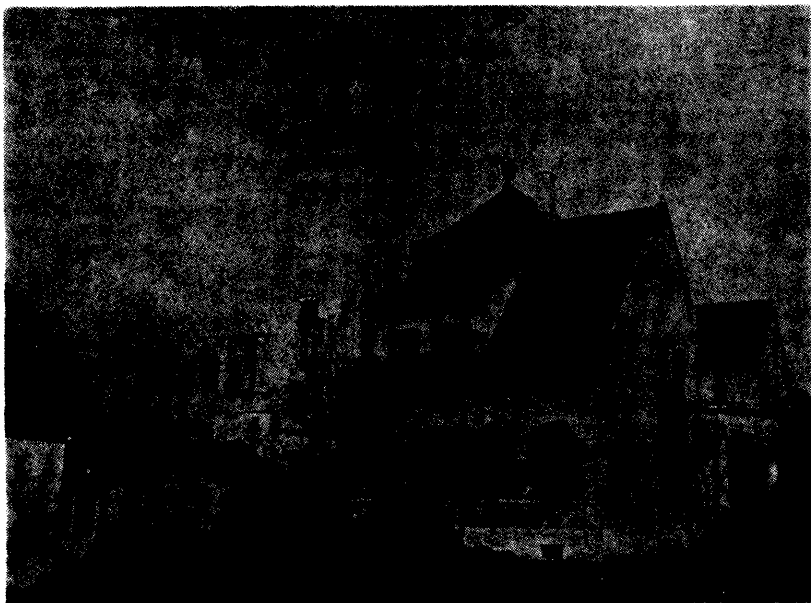
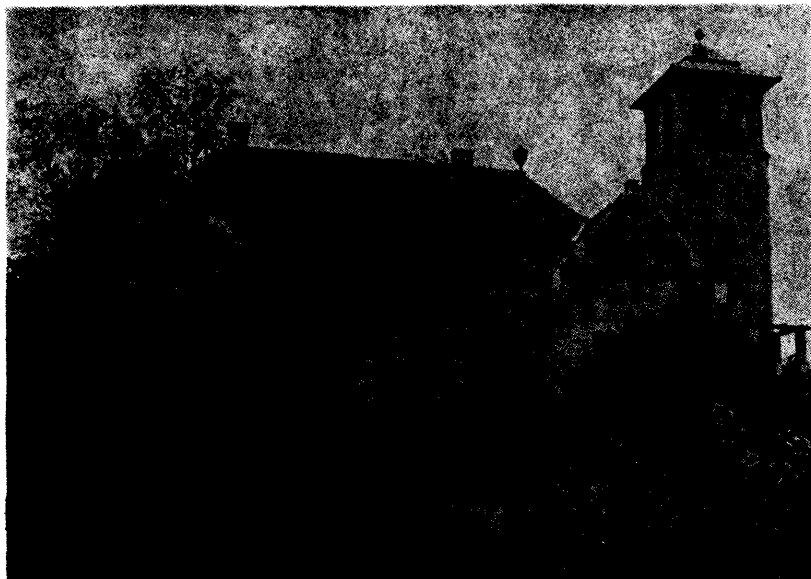
Fernbach nyaralója azonban, a szerte a vajdasági síkságon található nagybirtokosi házak korszakának végén, ugyanakkor az új korszak kezdetét is jelenti. Ezt az épületet, a többitől eltérően, már nem látták el a család állandó itt-tartózkodásához szükséges dolgokkal. A tulajdonosok már inkább polgároknak, nem pedig földbirtokosoknak érzik magukat. Maga Fernbach itt a modern kor embereként jelenik meg, mecénásként, aki támogatja az építész kísérleteit. Nem találni ugyanis más magyarázator arra, hogy Raichle miért távolodott el teljes mértékben mindattól, amit addig épített. Igaz ugyan, hogy maga az épület is csupán több vendég kirándulóhelyéül szolgált, viszont a külseje sem maradt a megszokott keretekben.

Raichle tehát első ízben nem családi házat, hanem villát tervezett. Szemmel látható az is, hogy a tervezésben a Darmstadtban szerzett tapasztalatok is segítettek.

A darmstadti művésztelep 1901-ben építészeti kiállítást rendezett, és több figyelemreméltó alkotást valósított meg. Raichle-t különösen J. M. Olbrich (1867—1908) osztrák építész lelkesíti fel, aki Ernst Ludwig nagyherceg meghívására 1899 óta alkot Darmstadtban. Olbrich épületei blokk formájúak, sima felületűek, díszítésük a lehető legkisebb mértékű.

Aleksa Santiçon Raichle kipróbálja darmstadti tapasztalatait, és ugyanakkor csatlakozik azoknak a fiatal magyar építészeknek, avantgarde törekvéseihez, akiknek az élén Kós Károly (1883—1977) áll. Tekintettel arra, hogy a tervezői feladatot nem határozták meg a hagyományos földbirtokosi ház követelményei, Raichle-nak jó feltételei voltak a szabadabb alkotáshoz.

Szabad kezet kapva, tömegében változatos épületet tervezett, de nyugodt, sima falfelületekkel. Az épület nyugati sarkán arányos méretű torony áll. Mind a négy homlokzatot másképpen alakította ki. A központi, bejárati homlokzatot két masszív rizalit fogja közre, a középen

A Fernbach-kastély

pedig a bejárati ajtó előtti tornác található, amely felett az első emeleti terasz van. A háromszögletű oromfalak közötti tető egységes felület. Az ablaknyílások, amelyek a középső részen enyhe ívben hajlanak meg, a nyugodt folytonosság és méltóság ritmusát sugallják. Az északkeleti, oldal-só homlokzat egyetlen uralkodó dísze a kápolna apszisa, amely a földszinti fal tömegéből domborodik ki. A másik, a délnyugati oldalsó homlokzat az épület legdinamikusabb része, amelyet hatalmas ablaknyílások sora, a meredek tetőn kiugró mandzárd jellemez, valamint a torony, amely a felső részen az épület egyetlen jelentősebben díszített része. A torony ornamentikája azonban kizárólag csak a szerkezeti elemek kihangsúlyozásából áll, nem találni egyetlen önmagáért való díszítőelemet sem. A park felé néző homlokzatnak szintén van két rizalitja és kissé feljebb levő középső része, de ebből nyúlik ki az emeleti nyitott terasz, amely tulajdonképpen befedi az alatta levő földszinti teraszt. Érdekes, hogy ez a rész elüt a többitől, a terasz ugyanis neoklasszicista stílusban készült, ami később főleg az első világháború után lesz majd eléggé elterjedt stílus. Az említett teraszt kivéve, az épület külseje teljesen tükrözi a belső berendezést, magának az épületnek a funkcióját. A Fernbach-villa kétségtelenül a modern építészet kifejezett terméke, amely a századforduló darmstadti példáinak ihletésére jött létre.

Az épület belseje úgyszintén szokatlan. Az épület központi téréfogata — az előcsarnok — függőlegesen emelkedik a földszint padlójától az első emelet mennyezetéig, hasonlóan, mint a korszerű szállodákban. Az előcsarnok jobb oldalán kandalló van, a bal oldalon pedig az első emeleti galériára vezető lépcső dominál. A galériáról minden helyiségbe külön ajtó nyílik, itt vannak ugyanis a vendégszobák és a háziak helyiségei. A földszinten vannak a szórakozóhelyiségek, a könyvtár, az ebédlő stb. Sajnos, a berendezésből semmi sem maradt. Csupán a „vadászszobában” maradt meg a sötétzöld tapéta.

Raichle kísérlete tehát nyilvánvalóan sikerült. Arányos és célszerű épületet emelt. Az európai építészet tapasztalatait tartva szem előtt, új formákat hozott a konzervatív vidéki környezetbe. Nem riadt vissza attól sem, hogy figyelemmel kísérje a fiatal építészeknek a népi építészet terén végzett kutatásait. Elfogadta és felhasználta a székelly faépületek szerkezeti elemeinek esztétikáját. Természetesen, saját megoldásaival, bátran és elkötelezetten a soron következő modern építészet ritka „határkövét” teremtette meg a századforduló éveiben.

Az épület még egy tulajdonsága érdemel külön figyelmet. A tervező tiszteletben tartotta a környezetet, és művét sikeresen illesztette be a térbe, megvalósítva a funkció, a forma és a természeti környezet harmóniáját.

Ez az egyemeletes épület tömegével nem nyomja el a környezetet, hanem csak enyhén „rátámaszkodik” a park lombjaira, és élénkebb szín-

foltként csupán a torony emelkedik ki. A torony azonban nem csupán esztétikai részlet, hanem igen fontos szerepe van: aratás idején a tűzörség figyelőtornya is.

Az épület fekvését úgy választották meg, hogy a napfény rendeltetésüknek megfelelően világítja meg az egyes helyiségeket (a kápolna reggeli fényt kap, az előcsarnokot és a teraszt a déli tűző naptól magas és sűrű lombok védik, a délutáni és esti tartózkodásra szánt helyiségeknek van legtöbb délnyugat felé néző ablakuk stb.). Az épület legattraktívabb részénél, a délnyugati falnál a tervező rendkívül ügyesen használta fel a fény és az árnyék játékát.

Még ma is, amikor a botanikus kert és park fáinak lombjai messze túlnőtték már Raichle alkotását, mi meg már régen megszoktuk a modern és sokkal racionálisabb építészeti volumeneket, a nyaraló harmonikusan beleilleszkedik környezetébe és a tájba. Mértéktartóan méltóságos formái az embert nem ijesztően racionálisan, hanem arányos célszerűséggel szolgálgják. Mindenesetre úgy, mint az ember környezetét alkotó módon formáló építészet szép példája.

KARTAG Nándor fordítása

Bela DURANCI

KRITIKAI SZEMLE

K Ö N Y V E K

KÉRDÉSES KÉRDÉSEK

Hódi Sándor: *A „meghívott” halál*, Forum, Könyvkiadó, Újvidék, 1979

Az öngyilkosságot elemezve Hódi Sándor érett és értékes *válaszokat* ad. Csak azokra a kérdésekre válaszol, amelyek bemutatást, leíró feleleteket igényelnek. Ahogy könyvében megállapítja: „Minden ismeret tehát, mellyel rendelkezünk, úgyszólván teljes egészében az *öngyilkosság fenomenológiájára* korlátozódik. De hogy mi rejlik a jelenség mélyén, arról nincs sok tudomásunk”.

A leíró feleletek gazdagságát és sokrétűségét a tartalomjegyzék szemlélteti. A munka négy fejezetből áll. Ezek: Az öngyilkosság statisztikája, Az öngyilkosság jelensége, Az öngyilkosság társadalmi-lélektani háttere, Az öngyilkosság lényege. A négy fejezet huszonkilenc alcímben, tehát huszonkilenc vetületben taglalja a problémát, melyet bevezetés és zárszó kerekít egészé és nyolcvan címszóból álló idézettömb gazdagít.

A tanulmány jellege nem határozható meg szigorú pontossággal; interdiszciplináris. A lélektani, szociológiai, demográfiai, sőt néha etnológiai, többszörösen belsőleg rétegezett vetületek egybeolvadnak benne, történelmi alapozású nekifutásokkal színesednek és mélyülnek el. A munka olvashatóságát a korszerű tudományban olyannyira kívánatos (ám nem mindenki által elérhető, tehát cseppet sem könnyen elsajátítható) stílus biztosítja. A szerző mértéktartó; a tudományos pontosság nem álmósítja el az olvasót, az érzelmi indíttatású példák néha lírai csengése nem veszélyezteti a tudományos szintet.

A munka értéke egyrészt tehát abban rejlik, hogy sok és jól rendezett ismerettel gazdagít bennünket. A diagnózis terápiai értékének tételezése, azaz a meggondolás, hogy amit ismerünk, ahhoz már helyesebben is viszonyulunk, vezérgondolatként húzódik végig a tanulmányban. Az ilyen felfogás kétséget kizáróan igen elterjedt. Bukatatóit kevesen veszik észre. Valójában ez az elképzelés a reneszánsz óta uralkodik az európai gondolatvilágban; „a tudás hatalom”. Csakugyan, az ilyen felfogásnak köszönhetjük a korszerű technika-technológia vívmányaiból fakadó jólétet stb. De ez a felfogás eredményezi, hogy a korszerű ember egyre inkább saját vívmányainak, tulajdon ismeretszerző tevékenységének rab-

jává válik. A „külsővé—idegenné vált” ismeretszerzés eredménye az elidegenedés.

Hódi Sándor nem esett abba a — már megszokott — hibába, hogy a kutyaharapást szőrével akarja gyógyítani. Más szóval, mértéktartása nemcsak stílusára jellemző; az „ismertetni, hogy helyesen viszonyulhasunk” elvét csínjával alkalmazza. Emiatt, az öngyilkosság problémáját taglalva, nem kívánja, az egész emberiséget a pszichoterápia pamlagára fektetni, hogy megismertetve az öngyilkosság minden csínját-bínját nyugodtan mondhassa olvasóinak: „No, most már tudjátok, miről is van szó, most már használjátok az eszeteket, és nem lesz semmi baj!” Ehelyett bátran vállalja a felelősséget: „... végleges választ nem ad, nem adhat” — olvashatjuk a könyv fedőlapjára írt ismertetőben. „Mindaz, amit mond, elősegíti a megértést...” — olvassuk tovább. Amit pedig mond — és ez igen lényeges — állandóan túlmutat a szaktudományos szinten, a különféle szaktudományok rétegezett vetületein. Hódi filozófiai kérdésekkel szembesít bennünket, s az öngyilkosság így csupán kiindulópont; igazi témája a humanitás, az örök és megkerülhetetlen kérdés: „Mi az ember?”, és a kérdéses felelet: „Az ember a mértéke mindennek!”.

A tanulmány így jó példája annak, hogyan lehet és hogyan kell a szaktudományos anyag elemzését filozófiai általánosítással kezelni. Erre a tanulmány még akkor is jó példa, ha nem fejlődik filozófiai tanulmánnyá; ezt a szerző nem is akarta. Az, hogy filozofikus hangvételű, de alapjában szaktudományos anyaggal állunk szemben, széles teret biztosít a továbbgondolásra; a munka legnagyobb értéke éppen ebben rejlik. Hódi nem fél attól, hogy nézeteit szabadon fejtsse ki. A tanulmány nyitott; de minden bírálóat általános haszonnal jár. Ha rámutatunk egy-egy, véleményünk szerint, kimunkálatlan vagy ellentmondásos tételre, úgy ez mindig a szerző érdemének tudható be, még hozzá joggal. Ugyanis, a kérdésessé tett kérdésekkel valójában Hódi szándékának megvalósulását segítjük elő. Ez a szándék pedig nem más, mint az elmélkedés, az önvizsgálat, az önjavítás elősegítése. Óhatatlan, persze, hogy az ilyen szándék — melynek oltárán a szerző saját magát kínálja fel a kritikának áldozatul — néha ne essék túlzásokba. Két esetét emelném ki az ilyen túlzásoknak, de ismétlem, *termékeny* túlzásoknak minősítem az eseteket.

Íme az első példa. A szerző már a könyv első mondatával állást foglal. „Nincs tragikusabb jelensége emberi életünknek, mint önnön életünk kioltása” — mondja (5. o.). „... az öngyilkosság *álcselekvés*” (166. o.). „A mártírok cselekvő magatartást vállalva halnak meg” (165. o.). Végkövetkeztetéseiének egyike, hogy: „... pusztán etikai magatartással nem lehet győzelemre vinni semmit” (166. o.).

Az idézetekben az a megoldatlan ellentmondás feszül, hogy a szerző

egyrészt az etikai magatartást eredménytelennek minősíti, másrészt viszont könyve első mondatával etikai értékítéletet vall; munkája etikai beállítottságú. Így két dolog marad kimunkálatlanul. Az egyik az a kérdéses kérdés, hogy minek alapján vallja a szerző az öngyilkosságot az egyik „legtragikusabb” jelenségnek. Milyen emberfelfogásból indul ki? A másik homályba vesző probléma a következő. A könyv zárszavában ezt olvashatjuk: „A partikuláris élethez idomult gondolkodás természetes reflexe az a tudománnyal szembeni csodavárás, amely elfogadva a tudomány gyakori apologetikus szerepét, minden nyitott kérdésre kész receptet és szentenciát vár.” (178. o.) A már ismertetett „etikai erőtlenség” tételezésének fényében viszont *nincs kiút!* Ha nem segít az etika, ha nem segít a hideg értelem, akkor mi segít? A könyv egésze igen gyakran utal az egyetemes emberi ész gyakorlatának fontosságára, melyben az etikai indítatás és a tudomány instrumentális szerepköre egységre törekszik, de a szerző csak halványan jelzi a lehetőségeket. Nos, éppen ezért ad lehetőséget a *termékeny félreértésre*, ami minden igaz filozófia táptalaja.

Ugyancsak a könyv első oldalán olvashatjuk, hogy az öngyilkosság: „Emberi sajátosság, amely az ember létének alapvető kérdéseivel függ össze.” (5. o.) Az etikai sík itt ontológiai síkba csap át. Sajnos, az ontológiai dimenziók kidolgozatlanok, kivéve az utolsó fejezet egyes reflexióit, hogy: „... a halálfélelem korántsem a »beszűkült tudat« irracionális megnyilvánulása, nem rémlátás, hanem *autentikus élmény*...” (156. o.), illetve hogy: „Az öngyilkosság *hiánytünet* (...) az ember ember-szomjának hiánytünete.” (157. o.)

A kidolgozatlanság fő oka — paradoxálisan — a szerző marxista beállítottságában található meg. S ezzel a második — jelzett — példához érkeztünk.

A szerző megállapítása: „A marxizmus részéről elvileg ugyan adott az »egyen-környezet« dichotómiájának meghaladása, a személyi és társadalmi problémák adekvát értelmezésének filozófiai és tudományos alapja, csakhogy ez az elvi lehetőség a gyakorlatban sajnálatos módon sokszor mégis kihasználatlan marad” (15. o.), önkritikának is tekinthető. Önkritikának tekinthető, mert a szerző — noha helyesen figyelmeztet a marxizmus ideológiai torzulásaira — a marxizmussal inspirált emberképet túlságosan is az egyoldalúan értelmezett hatodik Feuerbach-tézis szellemében értelmezi; az emberi lényeg a társadalmi viszonyok összessége. Így a könyv másik — értéktételező — vonulata, amely az emberi lényeg a totalitás kategóriája felől közelíti (amint azt Marx valaha tette), háttérbe szorul. A társadalmi viszonyok összességként definiált antropológiai lényeg a szubjektivitás kategóriáját csupán *dedukálni* engedti az objektívnek tételezett viszonyokból. Így az objektivitás kategóriájában csak az oksági meghatározottság uralkodik, a céltudatosság (a

teleológia) pedig csak célracionalitásra szűkül. Innen ered az etikai hozzáállás tehetetlenségének tézise. Hegel annak idején azzal védekezett a filozófia *haszontalanságának* vádjá ellen, miszerint a filozófia még egy kutyakölyket sem képes a kutyaházból kizavarni, hogy egyszerűen rámutatott a filozófiának nem is ez a feladata. Hódi esetében is hasonló a dolog; az etikának nem is az a feladata, hogy pusztán önmagában győzelemre vigyen valamit. De az etika alap; s túlmenően az etikai értékelésen az ember mint önmaga értéke, az ember mint levezethetetlen, intrinszikus érték az igazi alap, amely meghatározza, mit és mikor, kinek kell győzelemre vinni, de azt is, hogyan kell győzelemre vinnie. Ekkor pedig az öngyilkosságot mint „emberi sajátosságot, amely az ember létének alapvető kérdéseivel függ össze”, mint „autentikus élményt”, mint „hiánytünetet” stb. nem lehet elvileg megszüntetni még a „szabad személyiségek szabad asszociációjában”, azaz a kommunizmusban sem. Ha ezt tesszük, akkor a marxista beállítottság óhatatlanul eszkatologikus, tehát Marxszal nehezen összeegyeztethető színezetet nyer. Hódi — szerencsére — az utolsó fejezet utolsó mondataiban felvillantja egy nem eszkatologikus jövődkonceptciós körvonalait (176. o.).

Végezetül csak annyit, hogy ha furcsa dolog is bírálattal dicsérni egy munkát, ez nem új dolog; sokan ezt az utat tartják a legjobbnak. Ez az út azonban csak akkor járható, ha a kérdéses munka valóban értékes; különben a méltatás vagy üres dicshimnusz, vagy ledorongolás lesz. Hódi Sándor olyan munkát írt, amely értékes, gondolkodásra kényszerít s önmagát sem kíméli. Várjuk a szerző újabb munkáit; szükségünk van rá.

ÉRTELMET AZ ÉLETNEK!

Reflexiók Hódi Sándor könyvét olvasva

1.

(A „*legemberibb*” halál) Hódi Sándor könyve, A „*meghívott*” halál, három, egyformán találó jelzővel is illethető. Témája, az öngyilkosság jelensége ugyanis egyaránt mondható „örök emberinek”, riasztóan időszereűnek, s „kényesnek” is egyúttal. „Örök emberinek” azért, mert amint azt a könyvben az állatok állítólagos öngyilkosságáról olvashatjuk, ilyesmiről, egynémely, a felületes szemlélő számára ilyen látszatot keltő jelenség ellenére azért nem lehet szó, mert az állatok „nélkülözik annak

legelemibb feltételét is: a jövő anticipációjának képességét. Mégpedig jövőre orientáltság nélkül — akárcsak az öngyilkossági cselekmény megtervezéséhez szükséges mértékben is — képtelenség az élet akaratlagos, szándékos vagy akár célzott kioltásáról beszélni.” Más szóval az öngyilkosság „humánspecifikum”, s mint ilyen szükségszerűen a célratörő gondolkodás emberi képességéhez kapcsolódik, amiért is az ember emberré válása kísérőjelenségének is tekinthetjük. Úgy is, mint a haláltudatnak, a halái fogalma ismeretének, illetőleg az emberélet kioltása képességének elkerülhetetlen velejáróját, ilyenként pedig nyilvánvalóan az ehhez szükséges eszközök ismeretével is szoros összefüggést tart. Hiszen világos: az eszköz, amivel mások életét kiolthatom, a magaménak kioltására is alkalmas. Ilyen értelemben tehát az öngyilkosság a „legemberibb halál — annyiban mindenesetre, hogy csak az ember képes rá, de oly értelemben is, hogy az ember fogalma alatt itt nem a zoológiai értelemben vett állatfajt értjük, hanem az emberre mint „nembeli lényre” gondolunk. Mindez egyébként csupán látszatra áll ellentétben Hódinak azzal a rendkívül érdekes megállapításával, miszerint: „Nagyon valószínűnek látszik, hogy az öngyilkosság — mai értelemben vett cselekménye — történelmileg nem egyik napról a másikra jelent meg, hanem hosszú fejlődés útján differenciálódott más jelenségektől.” Olyanféle jelenségektől, amilyen a primitív társadalmakban az öregek sokszor rituális ünnepségekkel egybekötött megölése az áldozatok tudtával és beleegyezésével, olyan határesetektől tehát, amelyekben „mind az öngyilkosság, mind a gyilkosság mozzanata egyenlő arányban és egymástól elválaszthatatlanul szerepelnek”. Az öngyilkosság ilyen „történelmi kategóriaként” való kezelése ugyanis aligha jelentheti azt, hogy az emberiség fejlődésének kezdetlegesebb fokán, tehát a nemzeti-törzsi társadalmakban, egyáltalán nem volt (nincs) ilyen értelemben vett „tiszta” öngyilkosság, inkább csak azt, hogy ez nem volt „szokás”, kivételes és elszigetelt jelenségnek számított. Szemben a civilizált társadalmakkal, legfőképpen pedig korunk ipari-fogyasztói társadalmával, ahol, Hódi könyvének tanúsága szerint, de úgyszólván „köztudottan” is, az öngyilkosság társadalmi probléma, mondhatni tömegjelenség.

Ezért „időszerű” Hódi könyve. S ezért „kényes” témájú is egyúttal, mivel — s erről is szó esik benne — a társadalmi tudat viaahogy nehezen szánja rá magát az öngyilkosság jelenségével való szembenézésre. Ide értve a tudományt, illetve annak művelőit is, akik, ha foglalkoznak is vele, tekintélyes számban hajlamosak azt patológikus jelenségként értékelni s a társadalom közegéből kiszakítva vizsgálni, olyképpen értelmezni tehát, hogy a társadalom lelkiismerete tiszta maradjon, első sorban az áldozatokra hárítva a felelősséget, érdekes módon ugyanazt a logikát érvényesítve, mint amilyen az olyanféle okoskodásokban is kifejezésre jut, hogy „a szegények maguk okai a szegénységüknek”. Vagy

ahogy Hódi megfogalmazza: „Mindennapi tudatunk (...) nehezen — sehogya sem — tudja elfogadni (felfogni, hogy az öngyilkosság bármilyen értelemben is szükségszerű cselekmény... Ha viszont így áll a helyzet, akkor az öngyilkosság mégiscsak értelmetlen döntés eredménye. S ekként a »labda« visszakerül az áldozat felére: szűklátókörűségével, műveletlenségével stb. magyarázzák cselekményét. És tulajdonképpen számos szaktudós is magáévá teszi ezt a nézetet.” Hogy mennyire igazságtalanul... nos, Hódi Sándor könyve egyebek mellett erre is fényt vet.

Egyelőre azonban térjünk vissza a három jelző körül az elsőhöz, az „örök emberhez”. Tekintve, hogy Hódi Sándor tanulmányát, illetve annak tárgyát, először ebből kiindulva közelítjük meg.

2.

(*Lenni vagy nem lenni?*) „Mert mit jelent a meghalás tudatos szándéka? Milyen elképzelése van — vagy lehet — bármely elkeseredett embernek is magáról a halálról? Beszélhetünk-e olyasvalaminek a *tudatos vállalásáról* —, amiről az égvilágon semmiféle megbízható személyi ismeretünk, tapasztalatunk, élményünk nincsen?” — teszi fel Hódi egy helyen a kérdést. Néhány sorral alább pedig így folytatja: „Mindezek alapján felmerül a kérdés: voltaképpen mire is irányul a »meghalás szándéka«? A nemlét — elképzelt — gondtalan állapotára? A megfoghatatlan és meghatározhatatlan személyes pusztulásra? Avagy a környezet várható reagálására, a vágyfantáziák által feltételezett magatartásokra?” Ezt követően pedig sok tekintetben igaznak érzi azoknak a szerzőknek a véleményét, „akik azt vallják, hogy tulajdonképpen egyetlen öngyilkos sem akar meghalni, hanem mást akarnak — rendszerint környezetüket megindítani, belátásra bírni —, aminek a halál csak nem kívánt, ám gyakran elkerülhetetlen feltétele”. Mert: „A halálra és a cselekvésre vonatkozó lélektani ismereteink alapján valószínűnek látszik, hogy az öngyilkosság cselekményében a halál elsődlegesen nem mint *cél*, hanem mint *eszköz* játszik szerepet.” Jóval később viszont ezt olvashatjuk: „Az öngyilkosság jelenségének megítélésekor figyelmet érdemel az a körülmény, hogy a szuicid gondolatot (és a mögöttes késztetést) a delikvensnek sohasem tartják, nem érzik kórosnak. Általában meg vannak róla győződve, hogy »tisztá fejel« és »józan ítélőképességük birtokában« hozzák meg döntésüket, noha a cselekményt rendszerint felindult állapotban követik el. Az indulat azonban már sokszor »öngerjesztés« eredménye, a cselekvés beindításához kell.”

Némileg ellentmondónak tetsző megállapítások, mintha csak arról árulkodnának, hogy megszületésük pillanatában a szerző ingadozik még, nem jutott e kérdésben még a végső konklúzióig. Ez a benyomásunk legalábbis — még ha tartozunk is az igazságnak annyival, hogy meg-

jegyezzük: önkényes kiragadottságuk folytán az idézett gondolatok el-
lentmondóbbnak tűnnek, mint amilyenek valójában, eredeti szövegekör-
nyezetükben.

Mégis, a közöttük mindenképpen meglévő, legalábbis látszólagos el-
lentmondás készletet most elsősorban önmagunk számára feltenni a kér-
dést, mi is a helyzet a halál „tisztá fejjel” történő vállalásával.

Maga Hódi említi Arisztotelész gondolatát, miszerint „a legnagyobb
baj a halál, annak leküzdéséhez van tehát szükség a legnagyobb bátor-
ságra: mármost, aki a küzdelem elől kitér, az gyáva, a gyávaság pedig
a legnagyobb erkölcstelenség”. Ennek kapcsán pedig mindjárt felmerül
bennünk: az öngyilkost, ha igazán elszánta magát a halálra, nem bizo-
nyos, hogy érdekli, vajon a hátramaradottak gyávanak minősítik-e vagy
éppen erkölcstelennek. Emellett Arisztotelész gondolata erkölcsi minő-
sítést tartalmaz, amely, mint minden ilyen minősítés, valójában a je-
lenség alaposabb, „belülről” történő vizsgálatát akadályozza. Az öngyil-
kossági cselekmény bátor vagy gyáva voltának „örök” s épp ezért baná-
lisnak is mondható kérdésében azt ködösítve el, hogy ez a cselekmény,
aszerint, merről közelítjük meg, éppúgy tekinthető bátornak, mint
gyávanak, hiszen az élet elől „megfutamodó” éppen a „legnagyobb bajt”,
a halált vállalja.

De vajon csakugyan minden körülmények közt legnagyobb baj-e a ha-
lál? Szókratésznek, legalábbis a Platón által ránk hagyományozott Védő-
beszéd Szókratészának, nem ez a véleménye. Sőt, Szókratész egyenesen
dörésgnek minősíti az egész halálfélelmet:

„Mert két dolog közül egyvalami a halál: vagy abból áll, hogy a
megholt semmivé lesz és egyáltalán semmit sem érzékel már, vagy pe-
dig — ahogyan mondogatni szokták — abból, hogy a lélek itteni he-
lyét egy más helyre váltja fel és máshová költözik” — mondja erről
a Védőbeszédben, majd először a „semmit sem érzéklést”, az „álm
nélküli alvást” minősíti a legfőbb jónak, aztán így folytatja tovább: „Ha
pedig a halál valamiféle elköltözés innen egy más helyre, és igaz, amit
mondanak, hogy ott vannak mind a megholtak, akkor mi lehetne ennél
nagyobb jó, bírák?” Vagyis akár létezik halál utáni élet, akár nem, a
halál nemcsak nem félelmetes, hanem éppenséggel a „legfőbb jónak” te-
kinthető. Persze Szókratész, mint minden mártír (s ezzel semiképp sem
csökkentjük a mártírság értékét), elkerülhetetlenül szerepet játszik:
olimpосzi fölényű iróniájával nemcsak gúnyolódik bírái felett, s meg-
szégyeníteni igyekszik őket, hanem egyenesen azt akarja bebizonyítani
elítélőinek, hogy rossz helyett jót tettek vele, homlokegyenest ellenke-
zőjét érték el annak, amit akartak. Nem bizonyos, hogy sikerrel, mivel a
bíráknak, illetve a filozófus ellenségeinek, végeredményben mégiscsak
sikerült megszabadulniuk nyomasztó fölényű ellenfelüktől, aki a maga
kristálytisztán logikus érvelésével voltaképpen gúny tárgyává teszi a leg-

magátólértetődőbb érzést — a halálfélelmet. Szókratész megnyilatkozása ilyenformán emberfeletti, s mint minden emberfeletti magatartás, valójában embertelen is. Vele szemben a híres „Lenni vagy nem lenni” monológban Hamlet ezért valahogy emberibbnek hat. Egyúttal pedig „hitelesebbnek” is, mivel négy szemközt, „közönség nélkül” néz szembe a halállal, illetve az öngyilkosság gondolatával. Monológjának közös vonása viszont Szókratész gondolatával, hogy az ő számára is a lélek halandósága vagy halhatatlansága képezi a dilemma magját. De valószínűbb is ez a dilemma, mivel Hamlet éppen a lélek esetleges halhatatlanságának gondolatára hátrál meg, „Meghalni — elszunnyadni” ugyanis számára sem félelmetes, sőt „Oly cél, minőt óhajthat a kegyes”, megtorpanásra csupán a „Mily álmok jönnek a halálban” gondolata készíti. Amennyire rokon tehát Hamlet gondolata Szókratészével, ugyanannyira el is tér tőle. Mivel az „álom nélküli alvást” jónak tartja ugyan, ám a halálon túli „álmokat”, az élet lehetséges folytatódását már rossznak inkább, lehetségesnek véli róla, hogy semmivel se jobb a földi életnél. Ebbe különben nyilván a kárhozat keresztény fogalma is belejátszik — annak ellenére, hogy Hamlet, Shakespeare reneszánsz gondolkodására rendkívül éles fényt vetve, egyetlen szót sem ejt arról, aminek pedig keresztény hívő számára, vallásának tanaiból logikusan fakadóan, nyilvánvalónak kellett lennie: a bűnnek tekintett öngyilkosság, éppen mert utána nincs már lehetőség a megbánásra és így a feloldoztatás elnyerésére sem, egyenlő a kárhozattal, a minden földinél nagyobb, „örök” szenvedés vállalásával.

Ennyit erről a „klasszikus” dilemmáról, amely azonban a mai ember számára már módosult formában jelentkezik csak. Alighanem még az „úgy-ahogy”, azaz a szó konvencionális értelmében vallásos ember számára is. Következézetesen materialista szemlélet esetében pedig a „Mily álmok jönnek a halálban” kérdése nem realitás már, a „túlvilág” nem hordoz magában sem „csábító” (mert végtére ilyen szerepe is lehet), sem visszariasztó hatást a halállal szembenező ember számára. Amiért is az „álom nélküli alvás” az egyetlen alternatíva az étellel szemben.

Ám a halál fogalmának ilyen megszépítő megfogalmazása, éppen mert „vigasztaló” elemeket is tartalmaz, szintén nem minden tekintetben kiemelkedhetlen. Nem utolsósorban azért, mert a valóságos álom nélküli alvás, függetlenül attól, hogy valóban nem álmodtunk-e, vagy csak utólag nem emlékszünk vissza az álmainkra, sajátos módon mégis rendelkezik egy bizonyos időbeli dimenzióval. Ébredés után rendszerint van valami fogalmunk a közben eltelt időről: anélkül, hogy az órára pillantanánk érezzük, sokáig vagy csupán rövid ideig aludtunk-e, erről nyilván „kialudtságunk” foka tájékoztat bennünket. Szemben a teljes öntudatlanság, az eszméletlenség állapotával, amely, így tudjuk, fiziológiailag sem azonos a még oly mély alvással sem. Aki pedig túlélt már

mondjuk egy műtétrel kapcsolatos narkóvizt, annak — személy szerint legalábbis nekem így tetszik — bizonyos fókig még a kettő közötti „szubjektív különbségről” is fogalma lehet. Ilyen öntudatvesztés esetén ugyanis a kérdéses időtartam mintha teljesen elveszett volna: ébredés után úgy érezzük, mintha öntudatvesztésünk és eszméletre térésünk között mindössze egyetlen pillanat telt volna el, mintha csak az „elveszett időnek” nem is lett volna kiterjedése, mintha csak életünk filmszalagjából vágtak volna ki egy darabkát, amiről, hacsak külön nem tájékoztatnak róla bennünket, nem is sejtethjük, milyen hosszú volt valójában. Ebben különbözik hát az öntudatlanság a Szókratész és Hamlet által egyaránt jónak mondott álom nélküli alvástól, amit egyébként, nyilván a „de jól kialudtam magam” optikai csalódásának köszönhetően, utólag érziünk csak jónak, s ami teljességgel hiányzik abból az állapotból, ami egyebek mellett ezért is leginkább hasonlítani látszik a halál állapotához. „Látszik” természetesen, mivel hiányérzetünk is csupán utólag realizálódik számunkra. Ennek ellenére azonban ez az állapot szinte „azonos” a halállal. Tekintve, hogy szubjektíve mélypontot jelent: átmenetileg vagy végleg, számunkra ennek beköszöntésekor szűnik meg a világ létezni. Fokozatai lefelé, a „mélység” felé nincsenek már, fokozatai csupán szervezetünk állapotának lehetnek ezután, a visszatérést még „engedélyező” redukált élettevékenységeken, a klinikai és biológiai halál állapotán át, egészen az utolsó élő sejt pusztulásáig. De ez már nélkülünk történik, nem ránk tartozik, halálunkat nem élhetjük át.

Következésképp valóban semmiféle fogalmunk nem lehet a halál állapotáról. Amiért is „ismeretlennek” vagy „megismerhetetlennek” nevezni megint csak nem a fogalom adekvát megközelítését jelenti. Mivel az „ismeretlen” nem zárja ki a megismerést, csupán a jövőbe tolja ki annak lehetőségét, amit viszont a „megismerhetetlen” kizár ugyan, ám azért valami olyasmit sugall, hogy ez a megismerhetetlen valamilyen formában „magánvalóként” mégiscsak létezik, „állapotként” egzisztál. Holott belső tartalom nélkül létezik csak — számunkra, élők számára. Mások halálából leszűrt tapasztalatként, aminek alapján tudjuk, hogy mi is meghalunk. Ugyanakkor azonban a magunk halála az árnyékunkhoz hasonlít, amelyet át nem ugorhatunk. S ez az „át nem ugorhatóság” nemcsak a halált álomhoz, alváshoz hasonló nyelvi-fogalmi képződményeinket érvényteleníti, hanem az olyanféléket is, mint „megboldogult”, „elköltözött az élők sorából”, mivel ezek voltaképpen mind a továbbélés képzetét tartalmazzák. Akárcsak az „életét veszette” is, mivel a „vesztes” nem élheti át a veszteségét, nem érezheti semmitől sem megfosztva magát, s nem is örülhet, hogy „megszabadult” az életétől, ha gyilkosság áldozata lett, nem átkozhatja gyilkosát, de halás sem lehet neki, amiért lelkét a „test börtönéből” kiszabadította, ha öngyilkos lett, nem bánhatja tettét, s azt sem állapíthatja meg, hogy amit tett, helyesen tette.

A halál abszurditásának paradoxona, hogy amíg élünk, tulajdon halálunk az elképzelhető legnagyobb veszteségnek tűnik, amint meghaltunk, veszteségünk mások számára jelent veszteséget csak — azok számára, akik annak érzik természetesen. Fogalmaink a halállal szemben, mivei az életből absztrahálódtak, s az élők számára léteznek csupán, szükségszerűen csődöt mondanak. Sőt: számunkra a halál elképzelhetetlen, de még csak nem is azért, mert elképzeléséhez hiányoznak adottságaink és fogalmaink, hanem mert nincs is mit elképzelnünk.

Hogy mindez félelmetes, riasztó? Igen. Csakhogy ettől a fenti gondolatmenet logikája még hibátlan lehet. Mint ahogy ugyane logika tükrében hat a meghalás folyamata magánál a halálnál félelmetesebbnek, ez a folyamat azonban, amint arra az eszméletvesztés példájából következtethetünk, teljesen fájdalommentes is lehet. Inkább a félelmetességről mondható el hát, hogy mintegy a logika ellenére létezik, s mint „életösztönünk” tiltakozása, voltaképpen irracionális elemként épül be a „lenni vagy nem lenni” dilemmájába, s ez az, amit az öngyilkosjelölt, miután „tisztá fejjel” elszánta magát a halálra, „öngerjesztéssel” igyekszik leküzdeni magában, érthetően patológikusnak tetsző tüneteket produkálva gyakran környezete számára, amely, mert nincs az áldozathoz hasonló helyzetben, többnyire értetlenül áll a kérdéssel szemben: hogyan választhatta valaki a „legnagyobb bajt”, a legfőbb rosszat. Ami pedig önmagában véve nem is „rossz”, de nem is „jó”, s aminél mindenképpen az *életnek kell jobbnak lennie*.

Ezért tetszik úgy, hogy az öngyilkosság lényegéhez akkor jutunk közelebb, ha nem úgy tesszük fel a kérdést, miért nem vállalja valaki az életet, hanem így: mi az, amit semmi áron sem vállal, tehát az élet árán sem? Másként: mi az, *amivel szemben* a halált választja? Akár tiszta fejjel is.

Hódi Sándor nem így teszi fel a kérdést, tanulmányában legalábbis hiába keresnénk ezt a megfogalmazást. Valójában azonban erre a kérdésre keresi a választ könyvében.

3.

(*Embertelenül élünk*) „...mit tud megragadni az *érzelmek paroxizmusából* az a szándék, amely a kétségbeesést, reményvesztést, a megsemmisülés nyomasztó félelmét ártatlan absztrakciókká silányítja?” — kérdezi Hódi, s ezzel érdekes módon, ellentétben a kötelezően szenvtelen tudományos vizsgálódással, nemcsak a művészet, pontosabban az irodalom szemléletmódjához közelít, hanem valamennyire a „köznap” szemlélethez is. Ez utóbbihoz annyiban, hogy, még ha a mindennapi szemlélet kapva is kap olyan lelkiismeretet tehermentesítő „tudományos” fogalmakon, amilyen a „pillanatnyi elmezavar”, az öngyilkosság mint

„végmegoldás” valójában nem is teljesen idegen a közfelfogástól. Hódi is idézi Simone de Beauvoir *Öregség* c. művének azon sorait, melyek szerint egyes megkérdézett fiatal lányok az öregségről így vélekednek: „Nem várom meg, már előbb öngyilkos leszek.” Más, néha „nem is olyan szörnyűnek” tetsző helyzetek kapcsán is találkozhatunk azonban „ha ez velem történne, felakasztanám magam”-féle, gyakran igencsak bornírtnak ható megjegyzésekkel. Amelyek mintha csak azt igazolnák, hogy az öngyilkosság, mint a szorult helyzetekből való „kiút” lehetősége, „természetes” cselekvési mintaként olyanok számára is létezik, akik csakugyan válságos körülmények közé kerülve, valójában képtelenek lennének rászánni magukat erre a végzetes tetre. Persze a közfelfogás valamely konkrét öngyilkossági eset kapcsán kezdetben rendszerint döbbszent értetlenséggel tekint a történetekre, hogy azután többnyire hézagos és megbízhatatlan adatok alapján erősen leegyszerűsített képet alkotson magának az esetről, vagy éppen teljesen önkényeset, s ebből kiindulva az „okot” vagy elfogadhatónak tekintse, vagy olyanféle megjegyzéseket tegyen, hogy „ezért kár volt”, „nem volt érdemes”, rendszerint ilyenkor állapítva meg az áldozatról, hogy „nem volt normális”. Olyankor, ha az indíték a többség a „józan ész” számára nem kézenfekvő, illetve valahányszor a szálak túlságosan kibogozhatatlanok ahhoz, hogy „értelmes” magyarázatot találhassunk a tragédiára. Ám a lényeg mindenképpen az, hogy a köznapi felfogás az öngyilkosságot „mint olyat” nem tekinti alapvetően patológikus jelenségnek, „abnormálisnak”. Hasonlatosan az irodalomhoz. Még ha nem is beszélhetünk az irodalom valamiféle egységes „elvi” álláspontjáról. Az ugyanis, hogy irodalom, elsősorban a széppróza, a maga megközelítésmódjából fakadóan mindig egyes öngyilkossági eseteket ír le, s azokat belülről, az áldozat helyzetéből szemlélve, képes az áldozat gondolatmenetét töretlenül logikusnak megmutatni, s azt a „normálisan” gondolkodó olvasóval is elfogadtatni, együttérzést, illetve azonosulást is kiváltani belőle, végeredményben arra vall, hogy az irodalom nem csupán nem osztja az öngyilkosságot beteges jelenségként kezelő tudományos nézeteket, hanem arra is, hogy — éppen mert a hozzá vezető gondolatmenet ilyenformán pontosan nyomon követhetőnek és meggyőzően ábrázolhatónak bizonyul — nem tekinthető okvetlenül tudatzavar vagy elmebaj tünetének. De természetesen a tudomány, még ha intézményes helyzetéből fakadó bizonyos apologetikus szerepétől el is tekintünk, akár a köznapi gondolkodáshoz, akár az irodalomhoz viszonyítsuk, tagadhatatlanul nehezebb helyzetben is van: hiszen az előbbi felületes szemléletét semmiképp sem fogadhatja el, ami viszont az utóbbit illeti, végeredményben nem feledhetjük el, hogy az irodalomnak, még ha megtörtént esetből indul is ki, mindig lehetősége van a valóságot a maga „mindentudó” módján kiegészíteni, ezt pedig a tudomány, ha tudomány kíván maradni, megint csak nem teheti meg.

Olyankor sem, ha sokáig kötelezőnek vélt szenvtelenségét feladva, az ugyancsak Hódi említette, s tulajdonképpen az irodalom felé hajló módon az áldozat helyzetébe belehelyezkedni próbáló empátiás megközelítéssel kíván élni. Aminek segítségével egyébként csakis egyes eseteket tisztázhat, vagy előzhet meg szerencsésebb esetben, de az általánosság szintjén nem magyarázhatja meg az öngyilkosságot. Pedig a tudomány, legalábbis az a része, amely kizárólag a személyiség, a „lélek” felől közelített a jelenséghez, illetőleg mereven ragaszkodott a halál szándékos választásának eleve kóros voltához, makacsul arra törekedett, hogy az öngyilkosság valamiféle általános érvényű „titkát” felfedje. Amíg csak a fokozatos kudarcok ennek lehetetlenségét nem bizonyították. Hódi könyvének egyik legnagyobb tanulsága ugyanis mindenképpen az, hogy az öngyilkosság nem olyan jelenség, amelynek valami külön „titka” van, amire a tudomány rátalálhatna. Amiért is, Hódi megfogalmazásával szólva: „minden erőfeszítés ellenére a jelenség lényegéhez úgyszólván semmivel sem jutottunk közelebb”.

Tegyük hozzá, nem is juthatunk. Mindaddig, amíg el nem ismerjük, hogy logikusan gondolkodva, „tisztá fejjel” megítélve is létezhetnek a halálnál félelmetesebbnek látszó helyzetek az ember számára. Amíg el nem ismerjük, hogy megint csak Hódival szólva: „az öngyilkosság nem tudatzavar. A gondolkodás logikai folyamatával nincs semmi baj. Egyszerűen arról van szó, hogy a továbbélés szempontjából valamiképpen maguk a premisszák kedvezőtlenek.” Nem az öngyilkos személyében kell tehát keresnünk a baj okát elsősorban, hanem rajta kívül, az emberi környezetben, a társadalomban. Még ha ez a társadalmat netán kínosan is érinti, s bármennyire is menekülni igyekszik a társadalom a ráhulló felelősségtől. Sőt, a társadalmi-környezeti okok valójában olyankor is léteznek, ha az öngyilkost valóban patológikus személyiségnek kell tekintenünk, mivel a lelki egyensúly megbomlásának, a személyiség eltorzulásának társadalmi okai vannak, s lehetnek még a kifejezett elmebajnak is.

Létezik tehát magyarázat. Éppen csak ehhez alapvetően kell feltárni az öngyilkosság mögötti személyiség- és társadalomlélektani mozgatóerőket, amihez viszont, amint azt a szerző könyvének bevezetőjében megfogalmazza, „a társadalmi és személyi lét ontológiai összefüggéseinek mélységéig kell leásni”. Hódi Sándor erre is vállalkozik, méghozzá az eddigi különböző szempontokból közelítő kutatások szintézisének segítségével, alapjában véve sikerrel.

És ahogy végkövetkeztetéseihez eljut, illetve olvasóit is elvezeti hozzájuk, az külön érdekessége és erénye is könyvének. Először ugyanis különböző statisztikai adatok tükrében mutatja meg az öngyilkosság jelenségét, egyebek mellett annak ijesztő méretű gyakoriságát a nagyipari-urbánus társadalmakban. Ezt követőleg veti egybe az egyes tudomány-

ágak, főleg a pszichológia és a szociológia képviselőinek nézeteit az öngyilkosságról. Sorra véve azokat a különben figyelemreméltó részgazságokat tartalmazó véleményeket, amelyek mindenekelőtt az öngyilkos személyiségében keresik az okokat, s amelyek a bennük rejlő társadalmat felmenteni kívánó tendenciák ellenére teljességgel jóhiszeműek is lehetnek, lévén elkerülhetetlen folyományai a kérdés bonyolultságából és az emberi viszonylatok áttekinthetlenségéből fakadó „tudósi hamistudatnak”. Főleg a lélekbúvárok esetében, akikkel szemben a szuicídium jelenségét vizsgáló szociológusok — Hódi szavaival élve — kezdettől fogva sokkal inkább „gyanúba fogták” a társadalmat, egyre közelebb is jutottak bizonyos társadalmi jelenségek összefüggéséhez az öngyilkossággal, ez az összefüggés azonban sohasem mutatkozott egyértelműnek és törvényszerűnek. Olyan értelemben semmiképpen sem, hogy bármely társadalmilag meghatározott emberi helyzetről kimutatható legyen: „automatikusan” vezet öngyilkossághoz. Ami, ha meggondoljuk, megint csak az öngyilkosság patológikus jelenségként, vagyis „betegsésként” való értékelőinek táborát erősítette. Amíg tehetne legalábbis, ment amint az Hódi sok tekintetben tudománytörténetinek is mondható fejtegetéseiből kiderül, még bizonyos elmebetegségek esetében sem „a személyes életvitelt súlyosan veszélyeztető kórállapotok tekinthetők az öngyilkosság okának, hanem inkább arról van szó, hogy ezen kórállapotokban megfigyelhető szabályszerűségek azonosnak látszanak az öngyilkosság hátterében általában megfigyelhető stresszteljes állapotok sajátosságaival. Inkább valamiféle — a személy egzisztenciális létét mindenképpen súlyosbító — párhuzamról van szó, mintsem közvetlen okozati kapcsolatról.” Vagyis, amit a fentiekből leszűrhetünk, lényegében így hangozhatna: létezik öngyilkosságra hajlamos személyiség, ez azonban semmiképp sem veleszületett vagy átöröklött adottságokra vezethető vissza, hanem mindenekelőtt a társadalmi-környezeti tényezők hatására történő személyiségfejlődés eredménye.

Lényegében ennek a fejlődésnek a meghatározó koordináta-rendszerét vázolja fel Hódi a továbbiakban. Először kívülről a környezet vagyis a társadalom felől közelítve tárgyához. Előbb a külső objektív valóságot mutatva meg, aztán annak belső szubjektív képét — úgy, ahogyan az az áldozat tudatában és egész szubjektumában megformálódik.

A külvilágot mindenekelőtt a mikrokörnyezetet kiindulópontul választva véve szemügyre. Vagyis a családi környezet problematikáján kezd, és ennek során vázolja föl azokat a történelmi változásokat, melyeket a család mint a társadalom alapsejtje az ipari társadalom létrejöttével és továbbfejlődésével párhuzamosan elszenvedett, tehát a patriarchális nagycsalád felbomlását, átalakulását kevés létszámú kiscsaláddá, amely stabil belső összetartóerők híján gyakorta érzelmileg labilis, tartós kapcsolatra alkalmatlan személyiséget produkál, s ekképpen a rendezet-

len, bomlásra mindig kész családi viszonyok továbbélését „biztosítja” csak, voltaképpen tehát a társadalom „atomizáltságát” tartja fenn, „bővített újatermelődését” a „tömegmagánynak”. Németh László megfogalmazására gondolva úgy is mondhatjuk, „szabad vegyérték nélküli”, szilárd kötődésre alkalmatlan emberfajta tömeges létrejöttét jelenti ez a folyamat a maga mindig visszacsatoló búvós köreivel, melyeknek lényege Hódi szerint, hogy „a valamikor elszenvedett lelki traumák, kóros személyiségalkattá rögzülve, túrhetetlen családi viszonyokat teremtenek az újabb nemzedék számára”, úgyhogy a „szuicídium gyökerei (...) — családi problémák szövődményének közvetítésével — igen mélyre nyúlnak: az ember társadalmi létviszonyai által meghatározott személyes kapcsolatformák és a hozzájuk társuló magatartásformák feloldhatatlan ellentmondásaiba ágazódnak”. Ilyenformán azon, hogy ez a társadalmi tényezőkben gyökerező folyamat az esetek egy jelentős hányadában öregkorban éri el a maga tragikus végkifejletét, vagyis olyankor, amikor egy korábban szabadságnak is tűnhető állapot végképp magánnyá válik, nincs is okunk csodálkozni különösebben. Akár természetesnek is vehetjük, hogy: „az öngyilkosság kutatásával foglalkozó szerzők közül néhányan arra a gondolatra hajlanak, hogy valamiként éppen az individuális életút elemzéséből vezessék le mind a reménytelen öregséghez, mind az öngyilkossági cselekményekhez vezető előzményeket. Így például közismertté vált Gruhle koncepciója, amely szerint »az öngyilkosság sohasem valami egyszeri, depresszív epizód következménye, hanem egy egész *élettörténet* logikus *végkifejezése*«”. Nincs is tehát okvetlenül szükség holmi „sorscsapásokra”, mivel „az *eseménytelenség* és a *változatlanság* legalább olyan nyomós ok lehet az öngyilkosságra”, éppen mert „a jövő perspektívájának megszűnése komoly szerepet játszik az öngyilkossági cselekmények elkövetésében”. Léven az ember az egyetlen állatfaj, amely „a jövő anticipálására” képes, jut eszünkbe itt ismét, ezúttal az idős korúak kiszolgáltatottságához kapcsolódva. Ahhoz fűződve, hogy „ahol az ember értékének társadalmi alapja a profit, nem szerencsés »eltartottnak« lenni”, még ha ennek az eltartottságnak az anyagi alapjai netán biztosítottak is ott, ahol „Egy gigantikus szabályozórendszer vette át az élet természetes közvetlenségének terepét”, s amely szabályozórendszer a maga áttekinthetetlensége folytán „idegen hatalommá vált”, sőt — szubjektíve, a tárggyá degradált egyén szemszögéből nézve legalábbis — „ellenséges” hatalommá egyúttal, olyanná”, amely a személyes boldogulásért küzdő egyént oppozícióba kényszerítette: voltaképpen saját sorstársaival szemben”.

Ezzel pedig — Hódi okfejtését sűrítetten nyomon követve — voltaképpen elérkeztünk ahhoz az öngyilkosság mibenléte megértésének szempontjából sem megkerülhető alapvető ellentmondáshoz, „amely az ember történelmi fejlődésének (társadalmiasulásának) paradox eredményeként

szembeállította a *lét társadalmiságát* az élet személyességével". Agyonhasznátsága folytán meglehetősen ködösítőnek tetsző kifejezéssel szólva tehát az elidegenedés problémájához. Ennek belső szubjektív vetületét közelíti meg Hódi, könyvének utolsó, *Az öngyilkosság lényege* című fejezetében. Voltaképpen azt vizsgálva, hogy elidegenült társadalmi közegben „A személyes élményvilág — lelki élet — belső ellentmondásai abból fakadnak, hogy az ember, bár közvetlen személyes élményként átéli létbeli helyzetének mindennapi meghatározottságait, mégsem látja tisztán, nem tudja megmagyarázni életének — élményeinek — társadalmi-személyi alapját. E nélkül a tisztánlátás nélkül viszont nem képes célirányosan gondolkodni, bizonytalanná válik döntéseiben, és esetlenné saját életének megszervezésében.” Ez egyébként szoros összefüggésben áll azzal a szűkre szabott szerepkörrel, amit az egyének túlnyomó többsége a társadalomban termelőként betölt, illetve az e szerepkör tudatot szikító és személyiséget elszegényítő hatásával, amiért is „A lélektani problémák abból fakadnak, hogy az emberek kifosztott létük mellett nem is saját fejükkel gondolkodnak”. Tegyük hozzá, valóságos érdekeikkel és alkatukkal gyakran összeegyeztethetetlen értékrendszert téve magukévá és fogadva el mércének. Mert nyilván erre is gondol Hódi, amikor az önértékelés kérdéséből kiindulva rámutat, miként válik a csökkent önértékelésű ember a társaival való érintkezésben mindinkább bátortalanára és létezőképpen, s hogy ez a beállítottság miképpen vezet az élet értelmének kétségbevonásához. Mivel „a cselekvéshez bátortalan élet valóban magán hordozza az értelemvesztés lehetőségét, nem rögeszme, hanem nyomasztó valóság az, amire a meglékelt hitű ember ráérez”. Voltaképpen korunk áruterelő társadalmának szüntelenül versengésbe hajszoló tejesítményközpontúságából fakadóan, aminek következménye az is, hogy: „Kultúránkban csak szemlesütve lehet szólni a szeretetről”, aminek hiánya fokozatosan, de törvényszerűen vezet el „a magányhoz, mint a személyiség agóniájához”, illetve a megsemmisüléstől való félelemhez, ami „a magányos ember alapélménye”. És ez az érzés lehet olyan erős és elviselhetetlen, hogy paradox módon végül is beletorkollikon a megsemmisülés választásába, az öngyilkosságba. Az élettől való megválás tette ilyenformán csakugyan tartalmaz valamit a környezeten való bosszúállás mozzanatából is, mint ahogy nem idegen tőle a lelkiismeret-furdalás, a bűntudat felébresztésének szándéka sem. S ugyanez vonatkozik egy bizonyos, a fentiekkel szorosan összefüggő mártírszerű magatartásra is, ami valamiféle utólagos megoldást célzó irracionális remény is jelent egyben, mintegy a hősiesség pátoaszával elegyedve el. Bármennyire legtragikusabb vonása is az öngyilkosságnak, hogy „nem érlel megoldást”, „hiábavaló áldozat”, mivel a mártíromságnak ezek a jellemzői azt látszanak igazolni, hogy „Az öngyilkosságot elkövető személyek fejére mindent rá lehet olvasni, csak azt nem, hogy nem jellemzi őket kör-

nyezetüknél »különb« erkölcsi magatartás és meggyőződés». Más szavakkal azt is mondhatnánk, hogy a bukásnak, zsákutcába jutásnak nagyon gyakran az is oka lehet, hogy az áldozatok, a személyiségükben rejlő „etikai értéktöbblet” folytán, a többségnél komolyabban veszik azokat az erkölcsi vagy éppen jogi normákat, amelyek között élnek, s amelyeknek tiszteletét másoktól is elvárják, olyanoktól is tehát, akik szemében ezek csupán a képmutatáshoz nyújtanak lehetőséget. Vagyis az áldozatok sokszor éppen megalkuvásra való képtelenségük folytán kerülnek szembe az erre nagyon is hajlók érdekszövetségével, s jutnak végül is kiúttalan helyzetbe. Mert: „Az öngyilkos abban különbözik más *alattvalói tudattal élő* halandótól, hogy konfliktusai során rájön, hogy *hamis életet él*. S egy válságos pillanatban kiszakítja magát az elidegenedett lét gravitációjából”. Mert tagadhatatlanul, az elnyerni már nem remélt teljesség iránti igénynek, az emberi méltóságnak ez a lázadó felszikrázása is ott szerepelhet az öngyilkosság belső indítékai között. Még ha ezt a mozzanatot nem is érezzük okvetlenül általánosíthatónak, a szuicid esetek többségére vonatkoznak.

Ez azonban semmivel sem csökkenti azoknak a konklúzióknak érvényességét és értékét, amelyekhez, az öngyilkosság jelenségét elemzve könyvében, Hódi végül is eljut, s amelyeknek lényegét az alábbi sorok fejezik ki a legtömörebben: „Az öngyilkosság élén, hiába fáradoznak sokan, mégsem sikerül csorbát ejteni. Mert *ítélet* ez, halállal lepecsételt ítélet a gyalázaton: embertelenül élünk.”

4.

(*Üzenet az élőknek*) Súlyos szavak? Igen. Nem csupán elmarasztaló ítéletet jelentenek azonban, hanem egy, a tudomány által sokáig táplált illúzióval való leszámolást is. Annak a tévhitnek az elosztását, hogy a korunkban tömeges jelenséggé vált öngyilkosság ellen az emberi együttélési viszonyok megváltoztatása, tehát a társadalom egészének humanizálása nélkül küzdeni lehet. Minden ilyen küzdelem ugyanis, amint ez a fentiek tükrében nyilvánvalónak látszik, valójában csak tüneti kezelést jelent. Ez pedig, mint minden tüneti kezelés, legjobb esetben is csak enyhíthet valamit a bajokon, s bár ezért mégsem mondható teljesen haszontalannak, valójában el is kendőzi azokat, lényeges változást a riasztó kép egészének tekintetében semmiképp sem eredményezhet. Egyszerűen az embernek mint „nembeli lénynek” lényegéből fakadóan, abból eredően, hogy az ember minden élőlény közül egyedül rendelkezve „a jövő anticipálásának” képességével, értelmet vár az élettől, a jövőtől, s ezt nem találva meg, képes embertelen élet helyett a „legemberibb” halál választására. Megfellebbezhetetlenül hárítva a kiút keresésének feladatát a továbbélőkre: emberre szabott, lakható világot sürgetve az ember szá-

mára. Így értelmezve az élet szándékos eldobását, a halál „meghívásának” gesztusa, minden tudatos vagy tudattalan szándéktól függetlenül, üzenet az élőknek. Paradox kiállítás az élet mellett. A teljes emberi élet mellett, amely több a vegetálásnál.

VARGA Zoltán

ÚJSZERŰ TUDÓSÍTÁS A HARMADIK FRONTÁTVONULÁSRÓL

A „meghívott” halál című könyvről

Nálunk ez az első könyv, amely az öngyilkosság gyakoriságával, nyugtalanító terjedésével foglalkozik — mélyen rejlt okozóit boncolgatva. Régen várat magára ennek a jelenségnek ilyen szintű kifejtése. Jelenséget említünk, jölehet szociológiai nézőpontból társadalmi jelenségről van szó, mivel az öngyilkosság gyakoriságának és növekedési tendenciájának meghatározásában szerte a világban és nálunk is elsősorban a társadalmi tényezők játszzák a lényeges szerepet. Általában véve, nyelvterületünkön az öngyilkosságról keveset írtunk, sokat beszélünk, még többet fecegtünk. A megjelent tanulmányokban többnyire csak a jelenséget ábrázoló statisztikai tudósítások, halvány bölcselkedések, segíteni akaró intelmek kerültek előtérbe. Az öngyilkosság mint társadalomkörtani jelenség — vagy ha úgy jobban hangzik, mint lesújtó szociológiai jelenség — nem áll a lélek- és társadalombúvárok érdeklődésének középpontjában. Mi több, interdiszciplináris, tudományos megközelítése gyakran még ma is kisebb vagy nagyobb ellenérzéseket kelt, pedig már évekkel ezelőtt lebontottuk az előítéleteket. Ezek az ellenérzések bizonyára olyan tévhittel összekapcsolható nézet-félelmeinken is alapulnak (teljesen oktalanul), hogy a mai társadalmi berendezéssel, az állam osztályjellegével, a politikai rendszerrel állnak összefüggésben, s ez éppen elég problematikus önmagában is, minek tovább bonyolítani a dolgokat szociológiai kérdésfeltevésekkel, mélypszichológiai vizsgálódásokkal, kulturális fojamatok boncolgatásával.

Béládi Miklóssal folytatott beszélgetésében, amely *Magyar irodalom - - világirodalom* címmel Illyés Gyula *Hajszálgyökek* című kötetében (Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1971), is megjelent, Illyés Gyula a taglalt kérdéssel kapcsolatban a következőket mondja: „Eleve fontosnak vélem tudatni, hogy mindezek a tünetek, az öngyilkosságok döbbenetes száma, a születések visszaesése nem az utóbbi húsz vagy harminc évnek a sajátos tünetei. Az öngyilkoságnak a különös magyar ragálya megvolt már a századfordulón is. A népszaporultnak a visszaesése még ré-

gibb időkre megy vissza. E tünetek tárgyalásától sokan még ma is azért idegenkednek, mert félnak a vádtól: a mai rezsimmal állnak összefüggésben. Nem, sokkal mélyebben vannak ezeknek a tüneteknek a gyökerei, és velük épp azért kell foglalkozni, hogy annyi rossz orvosság után várhassunk végre új gyógyító módot.”

És Hódi Sándor foglalkozik velük. Itt és most, ezúttal az öngyilkosság kérdésével. A szerzőt nem kell azoknak bemutatni, akikhez eljutott ugyancsak a Forum Könyvkiadó gondozásában egy évvel ezelőtt megjelent *Létélmény és valóság* című, könyvkiadásunk új törekvését mutató könyve. A szerző újabb műve szervesen kapcsolódik az előző könyvében kifejezett és kifejtett nézeteihez. Az öngyilkosság lényegét is a már ismert alapokon igyekeznek értelmezni. A harmincöt éves klinikus pszichológus, az adai Potisje Szerszámgépgyár pszichológusa, Hódi Sándor, ezúttal az öngyilkosság bonyolult és rejtett összefüggéseinek magyarázatát a személyiség és a társadalom viszonyának megismerésében, megértésében és adekvát értelmezésében látja. Ez a vizsgálati mód, vagyis a személyiség és a társadalom viszonylata, az emberi lét elméletileg tisztán látott társadalmi és személyi aspektusa a szerző szerint az a kulcsfontosságú követelmény, amely az öngyilkosság okozóinak felfedezésében és értelmezésében az eddigénél sokkal szervezettebben épülhet be szuicidológiánk elméletébe és kutatásaink módszerébe. Mert „az öngyilkosság nem valamely világba vetett egyén *személyi konfliktusának* önmagával magyarázható követelménye, hanem olyan *társadalmi ellentmondásnak* a kifejeződése, amely *történelmi időszerűségében* még megoldhatatlan az ember számára” — állítja Hódi Sándor tanulmányának befejező részében, az öngyilkosság lényegéről és a társadalmi lét dialektikájáról elmélkedve.

A könyv első fejezetében a szerző az öngyilkosság statisztikáját — gyakoriságát, európai alakulását, a gócpontokat, az életkor szerinti megoszlását, módjait tárgyalja. A másodikban az öngyilkosság jelenségbeliségével kapcsolatos sajátosságok kerülnek megvitatásra. Itt az öngyilkosság meghatározásának problémáit, az öngyilkosság sajátosságát és társadalmi-jogi vonatkozásait emelnénk ki. A harmadik fejezet az öngyilkosság társadalmi-lélektani hátterével foglalkozik — a jelenségnek a családi körülményekkel, az öregséggel, az elidegenedéssel kapcsolatos összefüggését boncolgatja. A negyedik fejezetben filozófiai-pszichológiai megközelítéssel a „ki vagyok én?” dilemmáján, a magányérzet és az elszemélytelenítés kérdésén, az erkölcsi-tudati válság, az élménytér és a társadalmi lét dialektikáján keresztül kísérli meg Hódi Sándor újszerű megvilágításba állítani az öngyilkosság lényegét.

Fejtegetése során figyelemreméltó társadalomfilozófiai következtetéseket von le, amelyekkel e könyv túlmutat a nyelvterületünkön eddig megjelent tanulmányok társadalomstatisztikai látásmódján, és a szó tá-

gabb és teljesebb értelmében vett szuicidológiai spektrumot gazdagítja. Akkor is, amikor elemzése és következtetése bizonytalan, mert nem rendelkezik megfelelő empirikus alappal, de akkor is, amikor egy-egy határozottabban megfogalmazott véleményének egyenesen ellentmond egy-egy későbbi kategorikus állásfoglalása. Olyan „fogyatékosági jegyei” ezek a könyvnek, amelyekből egyenesen kiérződik a szerző továbbgondolkodási szándéka, a meglevő korrigálása, az újat kutató, a továbblépni akaró egyén cselekvő aktivitása. Ez az, amit melegen üdvözlünk ebben a könyvben és a szerzőnél: vállalkozását a kérdés társadalom-ontológiai feszegetésére.

Ezáltal Hódi Sándor *A „meghívott” halál* című könyve nemcsak az öngyilkosság jelenségét kutató szakemberek szűk csoportjához szól, hanem jelentős az ember társadalmi létével foglalkozó, ezt kísérő és irányító minden ember és minden humánus politika számára. Az öngyilkosság mint társadalmi jelenség a világnak a fejlődés minden szintjén levő országában számtalan ellentmondástól terhes. Ezeknek az ellentmondásoknak sajátos jegye mégis az, hogy az önkéntes halál, a saját kézzel kioltott élet az emberiség legnagyobb veresége. S ez a jelenség ontológiájának sajátos ellentmondásaiban tükrözi egy-egy adott társadalom öröklött történelmi és társadalomkulturális értékjegyét.

Messze meghaladná a recenzió kereteit, ha a könyvben felvetett problémaanyag minden, mind a szakember, mind a laikus számára érdekesítő kérdésére kitérnénk. Viszont, szükségét látjuk annak, hogy a szerző által jelzett és Gergely Mihály *Röpirat az öngyilkosságról* című könyvében (Medicina Könyvkiadó, Budapest, 1972) is közzétett adatok interpretálásával az öngyilkosságnak olyan vonatkozásaira hívjuk fel a figyelmet, amelyek a kérdéskört az eddigi öngyilkossági statisztikák ismertetésénél tovább tágitják.

Az Egészségügyi Világszervezet egyik régebbi kimutatása szerint évente 700 ezer ember követ el öngyilkosságot, három millió pedig kísérletet tesz rá. Európa legtöbb országában az öngyilkosság az első öt-tíz halálokozás között szerepel. Ugyancsak az Egészségügyi Világszervezet felmérése szerint egyes iparilag fejlett országokban az öngyilkosság a szívbetegségek és a rák után a harmadik leggyakoribb halálokozás a 15-től 45 évesek között. Az önkéntes halál problémája nemcsak az egészségvédelemnek vált egyik lényeges kérdésévé, hanem — mint egyre elgondolkoztatóbb és figyelmeztetőbb társadalmi jelenség — az emberiség mai tragédiájává, *harmadik frontvonulássá* lett, amely a legbrutálisabb háború módjára könyörtelenül szedi áldozatait. A probléma Magyarországon, Ausztriában és Csehszlovákiában vetődik fel legélesebben. De a fejlődő országokban is mind komolyabb jelenséggé válik. Afrika, Latin-Amerika és Ázsia számtalan országában az öngyilkosság a tíz leggyakoribb halálokozás között szerepel. Magyarországon az utóbbi években az öngyilkosságok

meghaladják a halálesetek három százalékát. Többen lesznek öngyilkosok, mint ahányan TBC-ben meghalnak. Ilyen gyakoriságával az öngyilkosság a nemzetközi haláloki névjegyzékben szereplő ötven halálok között az ötödik helyre került. Az öngyilkossági esetek még egy nemzetközi vonatkozású jellegzetessége, hogy Európa „öngyilkossági térképe” a múlt század óta lényegében nem változott, csak az esetek szaporodtak meg — a legtöbb országban kétszeresére nőtt az áldozatok száma.

Az első világháborúban mintegy tízmillió ember esett el, húszmillió sebesült meg. A második világháborúban harminckét millió ember pusztult el és harmincöt millió volt a sebesültek száma. A második világháború óta eltelt nem egész harmincöt esztendő alatt, hozzávetőleges becslések szerint, több mint húszmillió ember lett öngyilkos és legalább százmillió esett kísértésbe, foglalkozott saját halálos ítélete végrehajtásának gondolatával.

Harmadik frontátvonulás. Megdöbbentően nő az áldozatok száma. Úgyis mondhatnánk, az emberek önmaguk ellen folytatott, szakadatlanul tartó, fegyverszünetet nem ismerő háborúja: az önkivégzés. Jelenség, probléma és téma is egyben, amely egészen a közelmúltig sok országban ki volt rekesztve a társadalmi nyilvánosság mérlegelése elől. Tabu téma volt és súlyos, tisztázatlan társadalomkörtani jelenséggé lett.

Az utolsó évszázadban az öngyilkosságra kirívóan hajlamos területeken (országokban: Magyarország, Ausztria, Csehszlovákia; országrészekben: Szlovénia és Vajdaság; vagy éppen vidéken: például Szabadka és Kaniža község területén és a velük határos Bács-Kiskun és Csongrád megyében), a társadalmi élet minden területén gyökeres változások történtek. csak éppen az öngyilkosságok arányszámái nem változtak. Misztikus csökkönnyösséggel és titokzatos megmagyarázhatatlansággal — szemben a végbement és a tovább folyó, előrehaladó és fejlődő változásokkal —, a várakozások ellenére elgondolkoztatóan nagy számban esnek az áldozatok. Mivel magyarázható ez az ellentmondásos abszurd helyzet?

Az akulturációs (kultúrák közötti) és inkulturációs (kultúrán belüli) folyamatok keretén belül jelentősek ebben a vonatkozásban azok a tartalmas és mélyenszántó folyamatok, amelyek (a különböző népek kultúráin, értékrendszerén, szokásain, erkölcsi szabályain, a történelmi és társadalmi rendszerek változásain keresztül, az őslakosok és az újonnan ideköltözött népek közötti viszonyokban, a fennálló rendszerek keretein belül mint társadalompolitikai és társadalomkulturális ellentétek és ütközések nyilvánultak meg. Történelmi szempontból nézve az állandó társadalompolitikai változások, amelyek fölváltva elmaradhatatlanul magukkal hozták a különböző lehetőségeket és gátlásokat egy-egy nép, nemzetiség, néprajzi csoport számára, olyan társadalomkulturális hatással voltak e területen, hogy az ott élő népesség bizonyos személyi és általános társadalmi lehetőségeket vagy tilalmakat mint személyi elidege-

nülést élt át, és a megadott lehetőség az egyik, a korlátoltság a másik oldalon jelentős szerepet kapott az öngyilkosságok társadalmi kórokozójának kitermelésében.

Az öngyilkossági arányszámok országokra, országrészekre vagy éppen vidékre való állandósulása, valamint az, hogy sem a demográfia, sem az etnikai, sem a települési, sem pedig a gazdasági foglalkozási struktúrákban rejlő különbségek nem adnak általában elfogadható magyarázatot az öngyilkosság gyakoriságának területi különbségeire, a kutatók egy csoportját arra a nézetre készítette, hogy az eltérések és állandósulások okait komplex történelmi és társadalmi tényezők összességében, összetett kulturális sajátosságokban keresse.

A világranglista élén egy évszázad óta három ország áll: Magyarország, Ausztria és Csehszlovákia — hazánkban az északi országhatár (a Szávától és a Dunától északra eső terület) melynek egész övezetében (Szlovénia és Vajdaság rangelsőségével) kirívóan nagyobb az öngyilkossági arányszám, mint az ország más területén. Nem munkálnak-e itt, mélyen a mindennapi felszín alatt a több évszázados azonos történelmi és társadalmi kényszerek következményei? — elsősorban talán a Habsburg-birodalom annyira sajátos ellentmondásai, amelyekről Hermann István *Sigmund Freud, avagy a pszichológia kalandja* című könyvében (Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1964) igen találóan a következőket írja: „A monarchia szinte az egyetlen olyan hely volt a világon, ahol a kapitalizmus megerősödésének és a polgárság nyílt politikai uralmának korában még fennállt a királyi abszolutizmus, mégpedig a legkonzervatívabb, katolikus formában. Ez volt — paradox módon — az egyik oka annak, hogy előrevetette árnyékát az imperializmusra általában jellemző életszituáció és ennek tükröződése az emberek lelkiállapotára. (...) Hogy ez a világ mennyire nemcsak általában, hanem konkrétan is létrehozta a neurózisokat, igen jól megfigyelhetjük Francz Kafka naplójában, aki olyan neurotikus tüneteket ír le önmagáról, melyek nagymértékben hasonlítanak Freud pácienseinek kórtörténeteire. (...) Az *Osztrák—Magyar Monarchiában* az emberek érzésvilágában, tehát *csíraformájában megvoltak azok az ellentmondások, melyek később a kifejlett imperializmus szellemi atmoszférájára általában jellemzőek.* (...) Annál inkább jelentős ez, mert a felszínen a helyzet egészen másnak tűnik. *A felszínen a milleniumi ragyogás, a császári Bécs pompája bearanyozza a valóságot.* (...) Ennek a világnak pszichológiai tükröképét nem is lehetett másképpen megrajzolni, csak olyan pszichológiai módszerrel, mely ezt *a társadalmi tudathasadást kifejezi.* A világ maga volt szkizoid jellegű Ferenc József korában, és valakinek szinte szükségszerűen rá kellett jönnie a következőkre: a kor általános jellegzetessége a felszín, a külső megjelenés és a valóság közötti szokatlanul éles ellentmondás.”

Vagy ahogyan ezt Hódi Sándor mondja az öngyilkosság okai után kutatva: „Az embert meghatározó, de személyes létében *be nem fogadó* állközösség képtelen helyzetet teremt az ember számára. A helyzet képzelensége abból fakad, hogy ebben az ellentmondásban éppen a *társadalmiság emberi tartalma bomlik fel*. A társadalmiság emberi tartalmának, *emberi értelmének* felbomlása persze nem a társadalmi struktúra objektivációs rendszerét rázkódtatja meg, hanem a tartalom és értelemvesztés szubjektíve átélő embert. Ez tükröződik ki személyi kiszolgáltatottságában, izolációs félelmében, az én tudat válságtüneteiben, a személyiség változatos pusztulási formáiban, az életvitel mindenfajta pszichopatológias kísérőjelenségeiben.

Az öngyilkosság is ennek a konkrét esetekben feloldhatatlanná váló ellentmondásnak a következménye. (...) Vagyis az öngyilkosság nem valamely »világba vetett« egyén *személyi konfliktusának* önmagával magyarázható következménye, hanem olyan *társadalmi ellentmondásnak* a kifejeződése, amely *történelmi időszerűségében* még megoldhatatlan az ember számára.”

Ezért lehet és kell az öngyilkosság gyakoriságának okozóit egy-egy adott környezetre vonatkozólag csakis a társadalmi élet történetisége minden ismérvének és jellemzőjének figyelembevételével elemezni és értékelni. Ezek az ismérvek olyan tartósak, hogy évszázadokon át sem gazdasági, sem kulturális, sem társadalmi-politikai változások, még csak új országhatárok megvonása sem módosíthatja őket.

Hódi Sándor dolgozatában messzemenően igyekszik érzékeltetni az öngyilkossági kérdés ilyenemű össztársadalmi és néppszichológiai jellegét. Olvasás közben és utána az alkalmi kutató is eltűnődik, vajon itt és most Vajdaságban, ahol rangelsők vagyunk az öngyilkosság gyakoriságát illetően, hogyan emelkedjenek ki a jelenség társadalomtudományi megközelítése és tudatosítása irodalomcentrikus kultúránk talajából, vagy hogyan illeszkedjen az öngyilkosság problematikájához az az *értékrend*, amelynek nem a „kozmosz” az egyedüli üdvözítő jelszava, hanem éppen a helyi problémáknak, a „provinciális” helyzetnek igaz, kegyetlen és sokoldalú ábrázolása? Jelenlegi szuicidológiánk vagy általában az öngyilkossággal foglalkozó mai gyakorlatunk — a hiányos statisztikai adatok elemzésére alapozott, tévesen megítélt és elferdített okozatok és spekulációk az egyik oldalon, az elvont, kézzel meg nem fogható, igazi problémákat nem ábrázoló kozmosz bölcselkedések a másik oldalon, egész biztosan tévesen és a társadalmi-történelmi igazság szempontjából helytelenül ábrázolják az olyan örökölt problémákat, „amelyeket mégis minékünk kell úgy kifejeznünk, hogy a mai problémáknak megfelelő választ is tudjunk valahogyan adni az embereknek”. (Illyés Gyula: *Magyar irodalom — világirodalom*) Ilyen vonatkozásban hiányoljuk az öngyilkosság és a hasonló kérdéseknek, helyi bajainknak haladó iro-

dalmi ábrázolását. Pedig ahogyan Illyés Gyula mondja a már említett beszélgetésében: „Seregestül vannak igen fontos »helyi« problémák, amelyeket az irodalomnak volna szerepe ábrázolni. Nem azt akarom mondani, hogy az az irodalom, mely nem ezzel foglalkozik, nem lehet jó irodalom, hanem csak azt, ha sok ilyen kérdés hiányzik egy nép irodalmából, az feltétlen provincializmust, már a szó igazi értelmében vett provincializmust, jelent: azt, hogy az irodalom nem teljesített egy »helyi« feladatot.”

Nem nehéz e gondolat köré kristályosítani az író és a társadalomtudós feladatát, annál nehezebb az ilyen probléma megragadásból eredő követelményeket maradéktalanul megvalósítani. Minden kísérletnél az előítéletek és a megcsontosodott értékrend lebontása a döntő. Ha ez sikerül, már remélhetjük, hogy az ábrázolás mellett a kérdés megoldását is gazdagítottuk egy láncszemmel. Ebben ma még tagadhatatlan zűrzavar, ellentmondás és következetlenség uralkodik. Nemcsak magában az öngyilkosság fenomenológiájában, hanem a társadalomkörtani jelenségeket korrigálni szándékozó, embermentő szolgálatok intézményes szervezését szorgalmazó elképzelések kérdésében is.

Kitérőnk után befejezésül hadd kanyarodjunk újra vissza Hódi Sándor könyvéhez, amely még értékesebb lehetne, ha a szerző közléseit, okfejtését és állásfoglalását nem csupán a budapesti Központi Statisztikai Hivatal kiadványaira és Gergely Mihály már említett könyvében szereplő statisztikai adatok gazdag gyűjteményére építené, hanem figyelembe venné Jelena Špadijer-Đinić *Samoubistva u Vojvodini (1959—1963)*, Institut za Kriminološka i kriminalistička istraživanja, Beograd, 1966 című könyvének adatait is. Ha másnak nem is, hát a szakrecenzensnek lett volna feladata fölhívni erre az ígéretesen induló fiatal szerző figyelmét. Hódi Sándor pedig olyan szerző, aki a maga környezetének kérdéseit, a „helyi” érdekű „provinciális” anyagot merészen és méltó rangon tudja ábrázolni.

BIACSI Antal

MI AZ EUROKOMMUNIZMUS

Dušan Popović: *Evrokomunistički putevi u socijalizam*, Biblioteka Suvremena misao, Zágráb, 1979

„E kommunista pártok mostani irányvonala a fejlett kapitalista országokban a nemzetközi feszültség enyhülésének feltételei között, a nyugat-európai és hasonló társadalmakban a szocializmusért vívott harc sa-

átosságai között és a szocialista országok gyakorlatával való szembenézésből, különösképpen a sztálinizmus és a még mindig le nem küzdött, a mai szocialista gyakorlatban és elméletben jelenlévő etatisztikus-bürokratizmus és dogmatizmus irányzatok, viszonyok és jelenségek kritikájából született” — írja többek között egy most megjelent, nagyon időszerű és nagy jelentőségű, hézagpótló szöveggyűjtemény előszavában Dušan Popović. A *Suvremena misao* sorozatban megjelent könyv ugyanis az eurokommunizmusnak nevezett irányzat — elmélet és gyakorlat — legfontosabb okmányait tartalmazza. Dušan Popović előszava pedig azok elmélyült elemzését adja.

Legelőször is arra mutat rá, hogy téves a meghonosodott eurokommunizmus megjelölés. Elsősorban azért, mert azt a benyomást kelti, mintha ez valamennyi európai kommunista párt irányzata lenne, holott nem fogadja el még valamennyi nyugat-európai kommunista párt sem. Másodszor, ez a megjelölés azt a következtetést sugallja, hogy kizárólag európai jelenségről van szó, holott hasonló irányvétellel találkozunk néhány Európán kívüli kommunista pártnál is a fejlett ipari országokban, a parlamenti rendszer országaiban, például a Japán Kommunista Párt szemléletében. Harmadszor, az eurokommunizmus megjelölés azt a benyomást kelti, mintha valamilyen szervezett, összehangolt, közös politikáról, valamilyen regionális központról lenne szó. Végül, a kommunizmusnak egyáltalán nem lehet regionális jellegzetessége, tehát nincs sem ázsiai, sem afrikai, sem pedig európai kommunizmus.

A pontatlan és nem eléggé szabatos megjelölés ellenére senki sem tagadhatja, hogy társadalmilag és történelmileg új jelenségről, napjaink egy sajátos tünetéről van szó, amely nemcsak a kommunista és munkásmozgalom, hanem a társadalom fejlődése szempontjából is nagy jelentőséggel bír. Ennek az új jelenségnek két lényeges vonatkozását elemzi az előszó. Az egyik a történelmi, amelynek elemzése során azt kíséri nyomon, hogyan alakult ki az önálló, független politika a legjelentősebb kommunista pártoknál. Dušan Popović rávilágít arra, hogy keserű tapasztalatok árán tanulták meg ezek a kommunista pártok, hogy csakis saját országaik sajátosságaihoz alkalmazkodva, saját munkásosztályaik érdekeit és szempontjait követve, politikájukat önállóan és minden külső tényezőtől függetlenül formálva állhatnak a munkásosztály harcának élén.

E keserű tapasztalatok között ott van, hogy a sztálinizmus kibontakozásának korszakában a Szovjetunió belső sajátosságai miatt a kommunista pártok fegyvertelennek bizonyultak a faszizmus elleni harcban, mivel a fő ellenséget a szociáldemokratákban látták. Benne van az a csalódás, amelyet a szovjet—német meg nem támadási egyezmény megkötése okozott. Ide kapcsolódik azonban a jugoszláv kommunisták harca is a sztálini diktátum és a Tájékoztató Iroda beavatkozása, Sztálin po-

litikája ellen. Ilyen keserű tapasztalatok alapján az előszó lépésről lépésre haladva — elősorban az Olasz Kommunista Párt példáján — részletesen ismerteti, hogyan jutottak el a legerősebb kommunista pártok önálló politikájuk megfogalmazásához.

Nem ilyen részletesen, de foglalkozik az előszó az eurokommunizmusnak nevezett jelenség másik vonatkozásával, annak társadalmi összetevőivel, azzal a belső vívódással, hogy miért nem győzött még mindig a szocializmus a legfejlettebb országokban, vagyis ott, ahol Marx elmélete szerint diadalmaskodnia kellett volna, ott, ahol a termelőerők fejlettsége a legmagasabb fokú. Mivel erről a belső útkeresésről kevesebbet szól, nem tesz említést arról sem, hogy a Francia Kommunista Párt mennyire okult abból, hogy tanácstalanul állott az 1968. évi nagy megrázkódtatások napjaiban, vagy abból, hogy még 1972-ben is, a szocialistákkal együtt elfogadott közös program megfogalmazásakor ellenezte az öngazgatás beiktatását a közös programba.

Utal azonban erre a társadalmi mozzanatra is. Elsősorban arra hivatkozva, hogy az első világháború után kudarcot vallottak a Szovjetunió kívüli forradalmak, még inkább annak említésével, hogy az 1929 és 1933 közötti hatalmas gazdasági válság nem a munkásosztályt, hanem a fasizmust segítette uralomra. A válogatásként közölt szövegek még inkább kiegészítik ezt a vonatkozást. Hiszen a jugoszláv kommunisták elmélete és gyakorlata nemcsak azért jelentős, mert elméletileg hozzájárult az eurokommunizmus rételeinek megfogalmazásához, mégpedig a sztálini diktátum ellen az önállóságért vívott harc jelentőségével, hanem azért is, mert az eurokommunizmusba beleépült az a nagy népi összefogás is, ami győzelemre vitte a jugoszláv szocialista forradalmat, és ami később is átsegítette Jugosziáviát minden nehézségen. Ezt a belső útkeresést világítják meg a gyűjteményben Gramsci gondolatai is, amelyek az eurokommunizmus elképzelésének elméleti alapját adják, kimutatva, hogy a forradalom nemcsak akkor lehetséges, amikor a termelőerők ellentétbe kerülnek a termelési viszonyokkal, hanem akkor is, amikor az uralkodó osztály elveszíti hegemoniáját, hiába rendelkezik az erőszakhatalommal, a feltörő munkásosztály pedig meghódítja ezt a hegemoniát, habár még nem rendelkezik az állami hatalommal. Ilyen vívódások végterméke a már Togliatti által megfogalmazott kérdés: „Így aztán felvetődik a kérdés, vajon lehetséges-e a hatalom pozícióinak meghódítása a dolgozó tömegek részéről egy olyan államban, amely még nem változtatta meg burzsoá állam jellegét, tehát a kérdés, hogy vajon lehetséges-e belső harc az ilyen jellegű haladó átalakításért. Az olyan országokban, ahol a kommunista mozgalom erős lett, mint nálunk (és Franciaországban), ez a központi kérdése a politikai harcoknak.”

Az előszó 1978 szeptemberének dátumát viseli, tehát nem ölelhetette fel a legutóbbi fejleményeket, elősorban az Olasz és Francia Kommu-

nista Párt legutóbbi kongresszusát, amely már az eurokommunizmus bizonyos kudarcai után fogalmazta meg az új taktikát és a legfejlettebb nyugat-európai kommunista pártok időszerű feladatait az új helyzetben. A cikkgyűjtemény erejét és jelentőségét bizonyítja azonban, hogy még ennek az új, tehát az előszó utáni szakasznak a megítéléséhez is alapot és kiindulópontot adhat annak, aki elmélyültebben kíván foglalkozni a nemzetközi, elsősorban a nyugat-európai munkásmozgalomnak ezzel az új szakaszával.

Ott van elsősorban az engelsi tétel: „természetesen magától értetődik, hogy külföldi elvtársaink semmi esetre sem mondhatnak le a forradalomra való jogról”, ami a kormányokkal való együttműködés, a kompromisszumra való törekvés mellett, a forradalmi harc felkarolásának szükségességét sugallja a nyugat-európai kommunista pártok számára, és a legutóbbi pártkongresszusok is ezt a tanulságot vonták le. Még inkább ott van Gramsci figyelmeztetése, amely éppen ezekben a napokban kapott külön jelentőséget: „A proletár állam létrehozása egyszóval nem valamilyen csodatett, hanem keletkezés, a fejlődés folyamata. Felteleezi a rendszerezés és a propaganda előkészítő munkáját. Jobban ki kell fejleszteni és nagyobb hatalmat adni a már létező gyári proletár-intézményeknek, gondoskodni kell arról, hogy hasonló intézmények jöjjenek létre a falvakban, el kell érni, hogy a bennük lévő emberek a fenti intézmények forradalmi küldetésének tudatában lévő kommunisták legyenek. Különbén egész lelkesedésünk, a dolgozó tömegbe vetett egész hitünk nem tudja megakadályozni, hogy a forradalom nyomorúságosan beszoruljon a gazfickók, üres és felelőtlen emberek új parlamentjének falai közé, tehát a proletár állam létrehozásához új és még nagyobb áldozatokra van szükség.” Nem véletlen ugyanis, hogy a legújabb tapasztalatokból a nyugat-európai kommunista pártok éppen ezt a következtetést vonták le, hogy nem elegendő csak a parlamenti harcra, a párt-szövetségekkel való szövetségre korlátozódni.

Egészében hasznos szöveggyűjteményt kapott ezzel a könyvvel mindenki, aki elmélyültebben kívánja tanulmányozni korunk egyik legérdekesebb és legtöbbet emlegetett jelenségét. Maga a könyv is feltételeesen nevezi eurokommunizmusnak ezt a jelenséget. A lényege az emberiség legizgatóbb, a fejlett országokban sajátosan felvetődő kérdése: hogyan lehet átalakítani a társadalmat és hogyan lehet elindulni a szocializmus építésének útján.

BALINT István

VERS ÉS ZENE

Koncsol László: *Kísérletek és elemzések*, Madách Könyvkiadó, Pozsony, 1978

A kötet négy fejezetbe gyűjti Koncsol László írásait. Ezek közül az első portrévázlatokat, a második és harmadik verselemzéseket, a befejező rész pedig a csehszlovákiai magyar irodalom jelenére összpontosító kritikákat tartalmaz. Szerzőnk figyelme többnyire olyan kiemelkedő alkotóegyéniségekre irányul, akikről napjainkban az újatmondás igényével szólni igencsak összetett feladat. A kötetnyitó portrék a már ismert irodalomtörténeti tények mellett olyan egy mondatba sűrítendő „felfedezésekre” épülnek, amelyek nem vállalkoznak, mert nem is vállalkozhatnak arra, hogy jelentőségüknél fogva alapjaikban rengessék meg, esetleg lényeges mértékben módosítsák, vagy netalán teljesen átértelmezzék a szóban forgó írókról alkotott eddigi képünket. Csupán továbbgondolásra érdemes ötleteket meríthetünk belőlük. (Pl. a Beethoven és Petőfi műveinek eszmei és szerkezeti rokonságát vizsgáló írás.) Az első portréban olvasható megállapítás, miszerint „magyarul először Vörösmarty költészetében jelenik meg apokaliptikus formában a nemzet és emberiség jövője” helytálló, mivel az Előszót már Waldapfel is Vörösmarty „apokaliptikus képzetének egyik legcsodálatosabb alkotása”-ként elemezte (1948-ban!) sem felfedezés. A második portré hűen rögzíti Koncsol Petőfi-élményét, de ezzel még nem emeli azt közérdekvé. A vázlataira jellemző esszéírói lazaság, az itt érvényesülő képes beszéd semmi jelét sem mutatja a későbbi fogalmi nyelvű elemzésekben megnyilvánuló nagy felkészültségnek. Nem álmodja újra sem az egyik, sem a másik írói képet, a régi tényeket kísérli meg újszerű összefüggésekben helyezni, újrafogalmazást, ismételt tudatosítást művel; nem felfedez tehát, hanem felidéz ezt is emóciói színező erejének igénybevételével. Szubjektív irodalmi élményei, tagadhatatlanul izgalmas benyomásai a portrékban irodalmi tényként szerepelnek. A konkrét mű genomizására, a biográfiai adatokra, a műben testet öltő szubjektív emberre, az írói alkat és személyiség jegyeire további elemző írásaiban, nyugtalanokodva ugyan, de már sokkal kevesebb figyelmet fordít. (Az Egy érthetetlen vers értelméről című munkájában pl. a következőket írja: „Nem tudjuk, mi volt Ladislav Novák közvetlen élménye, nem ismerjük világnézetét de nem baj, a mű a fontos”.) Beleérzéseit azonban Koncsol a versek zeneiségére irányuló egyhe prekoncepció formájában megtartja.

Míg a portrék nagyobbára ösztönös megérzéseit, élményszerű felismeréseit fogalmazzák meg, s érzelmi magatartásáról vallanak, addig az elemzések a művek objektív leírására szorítkoznak, és a csehszlovákiai

magyar provinciális és dilettáns megnyilvánulásokról szóló éles hangú kritikáiban s az örvendetes jelenségeket (Duba Gyula és Varga Imre köteteit) üdvözlő, értő írásaiban is igyekszik távol tartani magát az impresszionista ítéletmondástól, noha Zalabai Zsigmondnak *A vers túloldala*n című könyvéről írt kritikájában kifejti, hogy a tényekre épített értékelés mellett megkülönböztetett szerep jut annak a tényektől való eltávolodásnak, amely aktív hozzáállást követelve meg a befogadó köztötségeit feloldja, feltétel nélküli asszociációs szabadságot biztosít neki. Ez az a Koncsol által oly figyelemreméltóan számon tartott értelmezői-értékelői szabadság, amellyel könyvében maga sem él mindig kellő mértékben.

Tanulmányírói módszerének éppen az az egyik fontos jellemzője, hogy elemzés közben a vizsgált mű szigorú keretei között maradvá csak a zenei összefüggésekre tekint ki (még hozzá csak az európai műzene műfajaira, figyelmen kívül hagyva eközben Csetri Lajos figyelmeztetését: A vén cigány cigány-motívuma arra kötelez, hogy a vers zenei szerkezetének kimutatásakor ne csak a műzenei formákat vizsgáljuk, a verbunk-elemekre építő Liszt-rapszodiákon kívül gondoljunk a cigányok által játszott verbunkosra és az általa befolyásolt népies műdal formájára is. A vén cigány zenei szerkezetére találóan alkalmazható rapszodikus jelző ellenére Koncsol meglepő módon a költeményt Beethoven IX. szimfóniájához érzi legközelebb állónak. Tehát, mint láttuk, Koncsol, asszociatív készsége a zenei vonatkozások felé igazán nyitottnak mondható.

A Magyar jelenések című fejezetben olvasható (Vörösmarty: Előszó, Babits: Fortissimo, Pilinszky: Apokrif című versét elemző) írások a kötet legjobb darabjai, Koncsol jó értelemben vett műközpontú gondolkodásának, korszerű elemzési megoldásainak, az egzaktág bővületében fogant, statisztikai és grafikai eljárásának termékei. Koncsol itt mély elméleti megalapozottsággal és ebből következően csodálatos biztonsággal dolgozik. Esztétikai érdeklődése — mint már sejteni engedték — mindig a forma és a zenei szerkezet esztétikáját helyezi előtérbe, úgy biztosítva ezt a dominanciát, hogy az elemzett mű integritása az újszerű hangsúlyok ellenére sem szenvedhet csorbát. Az írások láncolatát az említett egységesítő elemző hozzáállás, a műalkotások zenei formanyelvének a megszokottól sokkal fokozottabb érdeklődéssel történő vizsgálata fogja egybe. Koncsol a vers zeneiségét kívánja elsőként és mindenáron tetten érni és csak ezután, az eredményektől függően, a verset mint egészet. Elemző hozzáállása ezért érdemel különös figyelmet, mert nem csupán a nyelv meglévő zenei lehetőségeit nagymértékben kihasználó romantikus költőknél próbálkozik, hanem vizsgálódásait kiterjeszti Babitsra, Tózsér-Árpádra és Pilinszkyre is. Koncsol jellemzett hozzáállásából következően elemzéseiben az irodalomesztétikai, poétikai fogalmak helyett zene-tudományi terminusokkal manipulál a következő megfontolásokból:

„... teljes joggal használjuk a zenei kifejezést (ti. a tételt), mert a helyébe kívánczó segédszavak — rész, egység kontúrtaalanok ahhoz, hogy pontosan fedjék a jelölendő képzeletet.” Kérdésünk, miért nem vállalja Koncsol egy érdeklődéseinek megfelelő terminológia megteremtésének izgalmas kalandját.

FARAGÓ Kornélia

KÉPZŐMŰVÉSZET

MEGNYÍLNAK A KÖNYVKIADÓK

Boticelli, Bosch, Giotto, Rembrandt, Raffaello, Veronese stb. mintegy tíz-tizenöt évvel ezelőtt kiadott, jobbára olasz eredetű kiadványok alapján szerkesztett, inkább gyönyörködtetésre, mintsem komoly tanulmányozásra szolgáló színes mappái, valamint a túlnyomórészt századunk klasszikájával, lezárt művészeti folyamataival, kipróbált értékeivel foglalkozó könyvek mellett ma már egyre több olyan kiadvánnyal lepnak meg bennünket a hazai kiadók, amelyek közvetlenül napjaink művészetét tematizálják. Ez a könyvkiadásunkban tapasztalható, rugalmasabb kiadói politikára való kezdeményezés valahol a hetvenes évek elején, McLuhan és Eco kapitális műveinek kiadásával vette kezdetét, jelezve, hogy a nagy kiadók is — mint amilyen a Prosveta és a Nolit — egyre inkább annak az időszzerű világfolyamatnak a nyomában kívánnak lenni, melynek globális hangulatát és szellemi légkörét kiemelkedőbb foyóirataink szinte azonnal, késedelem nélkül érzékeltették, aktívan részt véve az időszzerű problémákról folytatott párbeszédben.

A könyvkiadás merevebb természetére való tekintettel igaz meglepéssel tölthet el bennünket minden olyan aktuális művészeti jelenség bemutatása, amelynek pályája még nincs teljesen lezárva, vagy még nem alakult ki róla egységes kritikai álláspont, de akkor is, ha olyan szerzővel van dolgunk, akinek álláspontjai józan és szükségszerű polémiára készítettek.

Egy ilyen kézirat Edward Lucie-Smith *Umjetnost danas* című nagyméretű munkája, amely a zágrábi Mladostnál jelent meg 1978-ban¹. A neves művészettörténész a modern művészet kezdetét századunk elejére helyezi, a fauvizmussal és az expresszionizmussal vezeti be, s a huszadik század művészetének fejlődését egészen a tegnapokig, az olyan időszzerű irányzatokig követi végig, mint a body art, earth art vagy a

¹ Eredetiben: Edward Lucie-Smith: *Arte oggi dall' espressionismo astratto all' iperrealismo*, Mondadori-Kodansha, 1976

konceptualizmus, melyeknek menete még nincs teljesen lezárva, esetleg szubtilisebb formában jelentkeznek napjainkban. Az okozati összefüggéseket keresve a szerző az időrendiség elve szerint elemzi századunk művészetének cseppet sem egysíkú fejlődési ívét, kitérve valamennyi jelentős irányzatra és mozgalomra, amelyek hatottak a művészet rendszerének végső alakulására.

Ezúttal nem is a mű részletes ismertetésére szeretnék kitérni, sokkal inkább Lucie-Smithnek egy olyan furcsa okozati következtetését tenném szóvá, amely zavart kelthet századunk művészetének, pontosabban egyik művészeti periódusának értelmezésében. Szinte azonnal szembetűnik, hogy a szerző a kelletténél nagyobb jelentőséget tulajdonít a pop artnak, hiszen belőle eredezteti a konceptuális művészet tágabb fogalomkörébe tartozó poszt-objektuális jelenségeket, amilyen a testművészet, a szegény művészet, a minimális művészet, föld művészet stb. Bár a pop art meghatározó szerepe tagadhatatlan napjaink művészetének végső alakulásában — gondolok itt elsősorban a happeningre és a környezeti akciókra —, hatása azonban mégsem abszolutizálható.

A pop art jelentőségének túlbecsülésével szemben a szerző például említést sem tesz a konkrét vizuális költészetről, holott a századelőn kicselezett konkrét művészet, majd az ötvenes évek táján megformálódott konkrét költészet volt az első olyan művészeti modell, amely a külső világ jegyeinek elvetésével a nyelv tematizálását igyekezett affirmálni, a konceptuális, tárgy nélküli művészetre való hatása tehát tagadhatatlan, sőt meghatározó jellegű.

Ez az elvi elferdítés — hogy annak nevezem — azonban nem jellemző a nyugati művészettudományi gondolkodás egészére, hiszen *Art — Action and Participation* című kevésbé jelentéktelen munkájában például Frank Popper a konkrét vizuális költészetnek is megadja az öt megillető helyet². Valószínű tehát, hogy a tévedés Lucie-Smith művészetszemléletének sajátos kivetülése, amit a művészet világában otthonos olvasó önállóan is képes korrigálni, a kevésbé tájékozott művészetkedvelő azonban annál kevésbé.

Ugyancsak külföldi szaktekintély, Karin Thomas a szerzője a Jugoszlavija könyvkiadó által idén forgalomba hozott *Mali leksikon 20. veke* (A huszadik század művészetének kislexikona) című kézikönyvnek, amely kitűnő képanyagával több is annál³. A könyv megjelentetését többek között a huszadik század művészetében, annak is utolsó húsz évében végbement gyökeres változások, fogalmi- és értékátminősítések, valamint új jelenségek, új nevek, új anyagok és médiumok tették indokolttá. Thomas könyve az impresszionizmustól errefelé datálódó művészeti csoportosulások, mozgalmak, technikák, izmusok és artok értelme-

² Frank Popper: *Art — Action and Participation*, Studio Vista, London, 1975

³ Eredetiben: Karin Thomas: *Sachwörterbuch zur Kunst des 20. Jahrhunderts*, Verlag DuMont Schauberg, Köln, 1973

zését öleli fel, beleértve számos szakkifejezést és a korszerű művészet-kommunikációban meghonosodott fogalmat.

A fordító illetve a kiadó következetlenségére vall, hogy az integrális részben feltüntetett elnevezéseket és fogalmakat hol eredeti átírásban adja vissza, hol pedig szerbhorvát fonetikus transzkripcióhoz folyamodik (ha már a *décollage-happeninget* *dekolaz-hepening*ként adták vissza, akkor az *earth artot* is *it art*nak kellett volna írni, nem pedig eredetiben). A hasonló félreértésekből adódó problémákon valamivel könnyít a könyv végén található névjegyzék, amely a személy- és vezetékneveket a fonetikus mellett eredeti kiírásban is feltünteti. Ettől a bosszantó következetlenségtől eltekintve Karin Thomas kislexikona olyan adattár, amely egyetlen művészetkedvelő könyvtárából sem hiányozhat, hiszen valamivel több mint kétszáz fogalmat ismertet, tartalmilag pedig majdnem egy az egyben fedi Lucie-Smith reprezentatív munkáját.

Hogy az időszerű művészeti folyamatokat érintő szerzői munkák tekintetében már nálunk sincs hiány, bizonyítja Želimir Košćević *Ispitivanje međuprostora* (Térközök vizsgálata) című tanulmánykötete, amely a zágrábi Znaci ifjúsági kiadónál jelent meg 1978-ban. Košćević a zágrábi Egyetemista Központ galériájának volt majd tíz évig a vezetője, jelenleg pedig az intézmény igazgatója. Sajátságos helyzetéből kifolyólag közvetlen közlőrlől lehetett tanúja az utóbbi évtizedben végbement gyökeres művészeti változásoknak, forrongásoknak, számos megmozdulásban pedig ő maga is részt vett. Könyve mindenekelőtt az új művészeti gyakorlat zágrábi képviselőinek munkásságával — például Trbuljakéval és Dimitrijevićével — foglalkozik, ám nem törekszik parcialitásra, hanem a konceptuális művészet mellett minden olyan grafikai, fényképeszeti és környezetalakítási eredményt számba vesz, amelyek a hetvenes évek elején uralkodó pezsgő szellemi légkörben alakultak ki. A várakozásokkal ellentétben a galerista Košćević értékrendjében a zárt kiállítóteremben kívül: utcákon, tereken és természetben megvalósuló művészeti jelenségek részesülnek előnyben. Könyvét az általa vezetett egyetemista galéria tevékenységével kapcsolatos jelentősebb művészeti dokumentumok egészítik ki. Itt kell aláhúzni, hogy a zágrábi Egyetemista Központ galériája éppen Košćevićnek köszönve vált annak idején az új művészeti kezdeményezések egyik legaktívabb támogatójává.

Ha a fenti könyvjegyzéket kiegészítjük a már bemutatott *Új művészeti gyakorlat 1966—1978* című kiadvánnyal, Denis Poniž konkrét költészeti antológiájával és Slavko Matković vizuális költeményeinek gyűjteményével, akkor nyilvánvaló, hogy az utóbbi időszak könyvkiadói politikáját a fokozódó rugalmasság és reagálókészség, az időszerűségeire való törekvés jellemzi.

SZOMBATHY Bálint

KRÓNIKA

ISMERKEDÉS AZ EGYÜTTMŰKÖDÉS ÉRDEKÉBEN. Jegyzetünk címe talán ki is fejezi az el nem kötelezett országok első tévészemléjének célját és feladatát. Az október első felében Herceg Noviban megrendezett tévéfesztivál valóban ismerkedés volt, hiszen hasonló bemutatkozásra mindeddig nem volt példa, következménye pedig, mint ezt egyöntetűen hangoztatták is a küldöttek, az együttműködés megteremtése lesz.

Az el nem kötelezett országok első tévéfesztiválja iránt nagy érdeklődés nyilvánult: 47 ország 73 küldöttet vett részt rajta, s a részt vevő országok átlagban két-két produkciójukat mutatták be. A látott műsorok tartalmilag és feldolgozásukban változatosak voltak, s elsősorban az egyes országok nemzeti sajátosságait tükrözték, de ami ettől is fontosabb, a fesztivál alkalmat nyújtott arra, hogy a szakemberek felmérjék az egyes országok tévéjének fejlettségi fokát, törekvéseit, műsoraik művészi szintjét. Minden téren érezhetőek még a különbségek, de ez egészen természetes, hiszen egyes országokban (Indiában és Nigériában például) már húsz éve van televízió, az országok zömében viszont csak egy évtizede vagy még ennyi ideje sem. A tévé fejlettségi fokától függetlenül minden ország tévéstudója az együttműködésben látja fejlődésének lehetőségét. Ennek az együttműködésnek politikai platformját az el nem kötelezett országok nemrég híavannai csúcsértekezletének záróközleménye tartalmazta. E záróközlemény szellemében született

meg Herceg Noviban is az a javaslat, hogy műsorcserével, káderképzéssel és műszaki koprodukcióval kell kezdeni az együttműködést. A fesztiválon bebizonyosodott, hogy az, amire egy országnak nincs elég ereje, összefogással megvalósítható. A közvetlen és kölcsönös együttműködéssel érhető el, hogy az el nem kötelezett országok tájékoztassák elsősorban egymást, de az egész világot is társadalmi és politikai életükről, kultúrájukról, hagyományaikról, törekvéseikről. Erre annál inkább szükség van, mert a nagyhatalmak szolgáltatják a képi információ 96%-át. A tévével való ellátottság terén is a nagyhatalmak, elsősorban az Egyesült Államok vezetnek, s ennek következménye, hogy Amerikában minden második lakosra jut tévékészülék, Európában pedig minden negyedikre, azaz átlagban minden családra. Ezzel szemben a legtöbb el nem kötelezett országot magába foglaló Afrikában 500 lakosra jut egy készülék. Ázsiában és Latin-Amerikában már jobb a helyzet, mert ott 40 illetve 12 nézőre jut egy készülék.

Tekintettel arra, hogy a tévétapasztalat országokként különböző, a bemutatott filmek is szinte csak mozaikot rajzoltak ki, de érezhető volt a cél, hogy minden ország saját lehetőségét igyekszik kihasználni. A népművelésben, a hagyományok ápolásában, a művészeti értékek népszerűsítésében s a kulturális törekvések felkarolásában keresték e lehetőséget, felmutatva a televízió missziójának tág terét éppúgy, mint tartalmi és

műfaji sokoldalúságát és a kifejezési formák és eszközök gazdagságát. A fesztiválon bemutatott különféle műfajú alkotások (gyermekműsor, tévéjáték, szórakoztató műsor stb.) közös vonása is a különbözőségben rejlik: abban, hogy minden ország televíziója a helyi színeket hangsúlyozza, a nemzeti sajátosságokat juttatja kifejezésre.

A Herceg Novi-i fesztivál a problémák és szándékok feltérképezésével nyitott utat az el nem kötelezett országok tévétúdióinak tartós együttműködésére. Az alakulóban levő regionális műsorbankok, a tervezett mondóvízió-program és műsorcserek ügyében már megállapodások is születtek.

PUPIN-EMLEKÜNNEPSÉG VAJDASÁGBAN. Mihajlo Pupin tudós születése 125. évfordulója tiszteletére október elején Vajdaság több helységében rendeztek emlékünnepséget. Újvidéken a Tartományi Képviselőház dísztermében, mintegy 50 hazai és külföldi fizikus részvételével, tudományos tanácskozás volt, amelyen ismételten felmérték Pupin találmányainak, elsősorban a világhírű pupincseve jelentőségét (a telefontechnikában használt önindukciós tekercs a nagy távolságú beszélgetéseket teszi lehetővé), s tudósunk hozzájárulását a modern fizika megteremtéséhez. Pupin tudományos és műszaki eredményeinek számbavétele mellett a tanácskozás egy külön szakosztálya a tudós társadalmi és politikai állásfoglalásáról értekezett, elsősorban az amerikai jugoszláv kivándoroltak körében kifejtett tevékenységéről.

A záróünnepségre október 7-én a tudós bánáti szülőfalujában, Idvorban került sor, ahol leleplezték a szobrát, és a Pupin-emlékmúzeum avatásával maradandó emléket állítottak neki.

Az évforduló tiszteletére az Újvidéki Televízió dokumentum-drámát

készített Pupin életéről, amelyben a szerző, Milenko Vučetić Pupin életének azt a szakaszát dolgozta föl, amikor ugyan nevért tekintély övezte már, de még mindig óriási harcot kell vívnia az ellene dolgozó érdekcsoportokkal. Pupin alakját Petar Kralj alakította meggyőző hitelességgel, a dráma rendezője pedig Sava Mрмаk volt.

SZIRMAI-EMLEKNAP VERBÁSZON. Az idén Verbászon tartották meg a Szirmai Károly Emléknapot, melyet minden évben, az író halálának évfordulóján rendeznek meg váltva Temerinben, Szirmai szülőhelyén, illetve Verbászon, ahol életének java részét töltötte, s ahol örök álmát alussza. Az idén október 13-án tartotta ünnepi ülését a Szirmai Károly Emlékbizottság. Az ülés résztvevői megemlékeztek Szirmai Károlyról, Aleksandar Tišma pedig átvette az idej Szirmai Károly Irodalmi Díjat, melyet *škola bezbožništva* című novella kötetéért ítélte neki oda a Sava Babić, Boško Ivkov és Božidar Kovaček összetételű bíráló bizottság. Zsigmond Gyula, az Emlékbizottság elnöke méltatta Szirmai Károly életművét, a díjat odaítélő zsűri nevében pedig Boško Ivkov okolta meg a döntést. Aleksandar Tišma meleg szavakkal emlékezett meg Szirmai Károlyról s köszönte meg a díjat. Itt említjük meg, hogy Ivo Andrić emlékére alapított irodalmi díjat is Aleksandar Tišma kapta ugyanezért a kötetéért, szinte egyidejűleg a Szirmai-díjjal. Egyébként Tišma másodsorban részesült a Szirmai-díjban, melyet Temerin és Verbász községek önzagartási művelődésügyi érdekközösségei alapítottak. A díjat, mely oklevélből, pénzüsszegekből s a Szirmai Károly által adományozott arany emlékéremből áll, a legjobb vajdasági elbeszélőkötetért ítélik oda egy évben ma-

gyar, egy évben pedig szerbhorvát nyelvű alkotásért.

ELHUNYT MOMČILO MILANKOV. Október 22-én 55 éves korában elhunyt Momčilo Milankov író és szerkesztő. Szerbcsernyén született, részt vett a népfelszabadító háborúban, majd újságíróként dolgozott. 1960-tól a Prosveta kiadó szerkesztője, többek között a Mai jugoszláv próza és a Lexikográfiai kiadványok című sorozat gondozója volt. Főleg tévé- és hangjátékokat írt. Emlékeztetes a Svetozar Markovićról és a Moša Pijadéről készült sorozata.

Néhány héttel halála előtt megválasztották a *Letopis Matice srpske*, a több mint 150 éves irodalmi folyóiratunk fő- és felelős szerkesztőjévé, de váratlan halála miatt a lap szerkesztését nem kezdhette meg.

KÉSZÜL A MAGYAR—SZERB-HORVÁT NAGYSZÓTÁR. Négy évvel ezelőtt jelent meg az újvidéki Hungarológiai Intézet és a Tartományi Tankönyvkiadó Intézet gondozásában a *Szerbhorvát—magyar szótár* harmadik, záró kötete, ami után az Intézet lexikográfusai és a szabadkai Ügyvitelszervezési Intézet szakemberei hozzáfogtak a szótár anyagának számítógépes feldolgozásához és „visszaforldításához”. Ezt a munkát fejezték

be nemrégben, s így várható, hogy nem sokára nyomdába kerül a *Magyar—szerbhorvát szótár*. Az említett, egyébként egyedülálló módszerrel mintegy 450 000 szót és 66 millió ielt tartalmazó szótári anyagot készítették elő.

RÖVIDFILM MAURITS FERENC KÉPEIRŐL ÉS VERSEIRŐL. Apró Zoltán fiatal újvidéki filmoperátor érdekes vállalkozásba kezdett. Rövidfilmet forgat Maurits Ferenc képei és versei nyomán. A film Maurits egyik kötetének, a *Telepnek* címét viseli majd. Még egy rövidfilm áll befejezés előtt az újvidéki Neoplanta filmstúdióban. Branislav Svilokos Kis Sterija címmel készített produkciót az országos színházi fesztivál kísérőrendezvényeiről.

HÍD-ÜNNEPSÉG SZABADKÁN. Lapzárta után, október 29-én folyóiratunk Szerkesztő Tanácsa Szabadkán díszülést tartott a Híd megjelenése 45. évfordulójának tiszteletére. Az értekezletről, amelyen Bányai János főszerkesztő tartott beszámolót, valamint az ünnepségről, amely keretében kiállítás nyílt a Híd képzőművészeinek munkáiból és költői est mutatta be a folyóirat utóbbi évfolyamainak versanyagát, decemberi számunkban szólunk részletesen.

KRITIKAI SZEMLE

K ö n y v e k

Bodrogvári Ferenc: Kérdésem kérdések (Hódi Sándor: „A meghívott” halál) 1378

Varga Zoltán: Értelmet az életnek! (Hódi Sándor: A „meghívott” halál) 1381

Biacsi Antal: Újszerű tudósítás a harmadik frontátvonulásról (Hódi Sándor: A „meghívott” halál) 1394

Bálint István: Mi az eurokommunizmus? (Dušan Popović: *Evrokomunistički putovi u socijalizam*) 1400

Faragó Kornélia: Vers és zene (Koncsol László: *Kísérletek és elemzések*) 1404

K é p z ő m ű v é s z e t

Szombathy Bálint: Megnyílnak a könyvkiadók 1406

KRÓNIKA

Bordás Győző: Ismerkedés az együttműködés érdekében; Pupin-émlékünnepség Vajdaságban; Elhunyt Momčilo Milankov; Kézsül a Magyar—szerbhorvát nagyszótár; Rövidfilm Maurits Ferenc képeiről és verseiről; Híd-ünnepség Szabadkán 1409

Tomán László: Szirmai-émléknep Verbászon

Az 1282., 1330. és 1339. oldalon Maurits Ferenc szövegrajzai

HÍD — irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat. — 1979 november. — Kiadja a Forum Lap-, Könyv- és Nyomdaipari Társultmunka Szervezet. — Szerkesztőség és kiadóhivatal 21000 Novi Sad, Vojvoda Mišić utca 1., 021/22-144, 51-es mellék. — Szerkesztőségi fogadóórák: mindennap 10-től 12 óráig. — Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza. — Előfizethető a 65700-603-6142-es folyószámlára; előfizetéskor kérjük feltüntetni a Híd nevét. — Előfizetési díj belföldön egy évre 100, fél évre 50, egyes szám ára 10, kettős szám ára 20 dinár, külföldre egy évre 200, fél évre 100 dinár; külföldön egy évre 12 dollár, fél évre 6 dollár. Diákok és egyetemisták csoportos előfizetése egy évre 50 dinár. — Készült a Forum nyomdájában Újvidéken.